

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЖУСЬКА АННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 342.72/.73(144)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ
ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ**

12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А.В. Джуська**

Науковий керівник **Демиденко Володимир Олексійович,**
кандидат юридичних наук, доцент

Київ-2018

АНОТАЦІЯ

Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

Дисертація присвячена дослідженню конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні. Проаналізовано теоретико-правові засади, розкрито методологію дослідження, сутність і значення конституційного права людини на професійну правничу допомогу, з'ясовано перелік суб'єктів та порядок забезпечення даного права в Україні. Сформульовані пропозиції щодо вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.

Вказано, що актуальність дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні особливо посилюється конституційно-правовою реформою в частині правосуддя, яка була впроваджена у 2016 році. Відповідно до внесених змін до Конституції України зазнала модернізації і її стаття 59, що гарантувала кожному право на правову допомогу, а саме: нею регламентується, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Встановлено, що виникнення інституту правничої допомоги бере свій початок з часів античності, охоплюючи періоди Середньовіччя, Нового часу і сучасності. Історично інститут адвокатури виник дещо пізніше, ніж інститут правничої допомоги. Подальший розвиток суспільства і держави призвів до поєднання цих інститутів завдяки об'єктивній потребі та суб'єктивному прагненню людей відстоювати свої законні права й інтереси. Розвиток права на правничу допомогу на теренах України досліджено у періоди Київської Русі, польсько-литовської та козацької доби, періодів Російської імперії, перебування

західноукраїнських земель (Східної Галичини та Північної Буковини) у складі Австро-Угорської імперії, радянського періоду, незалежної України з урахуванням сучасної конституційно-правової реформи в частині правосуддя.

Визначено, що міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу – це система принципів та норм, закріплених у міжнародно-правових актах, що визначають зміст і обсяг права на професійну правничу допомогу, необхідні людині для ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів.

Україна утвердила права і свободи людини на власній території не тільки шляхом закріплення їх у національному законодавстві, але й через визнання міжнародно-правових актів у галузі прав людини (зокрема, Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.).

Сформульовано дефініцію поняття конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні як гарантовану Конституцією України, іншими нормативно-правовими актами можливість фізичної особи отримувати (на оплатній чи безоплатній основі) допомогу від адвоката, що полягає у вирішенні проблемної правової ситуації з метою ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів.

Зазначено, що право на професійну правничу допомогу можна трактувати в об'єктивному та суб'єктивному вимірах:

в об'єктивному вимірі – це сукупність правових норм, які регулюють відносини щодо надання професійної правничої допомоги;

в суб'єктивному вимірі – це гарантована Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами можливість особи надавати або отримувати професійну правничу допомогу з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи, яка потребує такої допомоги.

Зауважено, що в контексті статті 59 Конституції України йдеться про право кожної фізичної особи саме на отримання професійної правничої допомоги.

Виокремлено особливі ознаки професійної правничої допомоги: 1) це

різновид професійної діяльності, яка реалізується адвокатом; 2) передбачає правовий зміст у діях (послугах), зокрема, надання правової інформації та консультацій; складання документів правового характеру; здійснення представництва іншої особи в суді; забезпечення захисту особи від кримінального обвинувачення тощо; які можуть мати значення юридичного факту, що породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини; 3) може надаватися на оплатній чи безоплатній основі; 4) має ризиковий характер, якщо вона надана на оплатній основі (на договірних засадах), оскільки надання професійної правничої допомоги не гарантує отримання позитивного результату в справі на користь клієнта; 5) відповідає принципам верховенства права, законності, незалежності, превентивності, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, якості тощо.

Основною метою надання професійної правничої допомоги є реалізація прав і свобод зацікавленої в ній особи шляхом вирішення проблемної правової ситуації (конфлікту у взаєминах людей або стану, що загрожує конфліктом, розбіжності інтересів, думок і намірів, що вимагає правового вирішення).

Конституційне право людини на професійну правничу допомогу розглянуто як таке, що має дуалістичну правову природу: по-перше, є основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожного, яке становить сукупність правових можливостей фізичної особи як учасника правовідносин, з метою досягнення поставлених юридичних цілей, а, по-друге, виступає як ключова конституційна гарантія для забезпечення інших прав людини (у тому числі права на справедливий суд).

При розгляді видового поділу професійної правничої допомоги, запропоновано запровадити в Україні частково оплатну правничу допомогу, запозичивши досвід зарубіжних країн (Франції, Англії, Норвегії, Молдови та ін.).

Проаналізувавши такі основні форми професійної правничої допомоги як правове інформування, правове консультування, складання правових документів, правове представництво і правове навчання (освіта), було запропоновано змішану форму професійної правничої допомоги, коли адвокат не обмежується однією

формою такої допомоги, а застосовує дві та більше (наприклад, правове інформування/консультування, складання правових документів тощо).

Зазначено, що відповідно до Конституції України, суб'єктом забезпечення права людини на професійну правничу допомогу є адвокат, який здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. Відповідно до Перехідних положень Конституції України, до 1 січня 2019 року в судах першої інстанції представництво може здійснювати не лише адвокат, а й інша особа – це може бути юрист без наявності свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Констатовано, що законодавство України не закріплює перелік тих осіб (інших фахівців-правників), які можуть здійснювати представництво в суді у вищевказаних випадках.

Тому, в Україні існує необхідність чіткого законодавчого визначення кола суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу. Це дозволить зробити механізм забезпечення даного права більш ефективним, прозорим та зрозумілим.

Висловлено думку про те, що конституційна норма щодо виключного здійснення адвокатом представництва іншої особи в суді, а також захисту від кримінального обвинувачення, передбачає обмеження конституційного права особи на вільний вибір захисника своїх прав. Конституційне положення «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» за своїм змістом є загальним, стосується не тільки випадків захисту від кримінального обвинувачення, а й захисту прав та законних інтересів особи, що виникають з цивільних, адміністративних та інших правовідносин, тому дане положення залишається декларативним.

Наведено негативні наслідки та ризики, які можуть виникнути після встановлення в Україні «адвокатського монополізму» на здійснення представництва іншої особи в суді на всіх рівнях системи судоустрою з 1 січня 2019 року.

Зосереджено увагу на тому, що правничу (непрофесійну) допомогу на оплатній основі можуть надавати суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні та юридичні особи (юридичні фірми, компанії) на підставі Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV, нотаріуси в частині надання послуг правового характеру відповідно до Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року № 3425-XII, аудитори та аудиторські фірми в частині надання послуг правового характеру відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 року № 3125-XII, патентні повірені (правові радники з питань права інтелектуальної власності), які діють відповідно до законодавства про інтелектуальну власність. Вказано, що чіткий перелік суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги передбачений Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI.

Також зауважено, що законодавство України передбачає можливість отримання кожним безоплатної правової допомоги від фізичних та юридичних осіб, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями. Такий порядок отримання допомоги регулюється, передусім, Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 року № 5073-VI, статутами таких організацій.

Одним з напрямків удосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні є вдосконалення національної нормативно-правової бази, що гарантує право на професійну правничу допомогу, згідно з існуючими міжнародно-правовими стандартами у галузі прав людини. Також запропоновано створити кваліфікаційні та деонтологічні вимоги (критерії), яким повинні відповідати суб'єкти надання правничої допомоги на оплатній основі (фахівці у галузі права), з метою надання особі кваліфікованої допомоги. Зразковим прикладом є Правила адвокатської етики від 9 червня 2017 року, які закріплюють деонтологічні норми та правила поведінки адвокатів, визнані міжнародним адвокатським співтовариством.

Ключові слова: право на професійну правничу допомогу, безоплатна правнича допомога, адвокат, інший фахівець у галузі права, представництво іншої особи в суді, захист від кримінального обвинувачення.

SUMMARY

A. V. Dzhuska. The constitutional human right to professional legal assistance in Ukraine. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Thesis for the degree level of Candidate of Sciences in Law (Doctor of Philosophy) by specialty 12.00.02 – constitutional law; municipal law. – National Academy of Internal Affairs, Kiev, 2018.

The thesis is devoted to the research of the constitutional human right to professional legal assistance in Ukraine. The theoretical and legal principles are analyzed, the methodology of research, essence and significance of the constitutional human right to professional legal assistance are disclosed, the list of subjects and the procedure for the provision of this right in Ukraine are found out. The proposals on improving the provision of the constitutional human right to professional legal assistance in Ukraine are formulated.

It is specified that the importance of studying the constitutional human right to professional legal assistance in Ukraine is especially strengthened by the constitutional and legal reform in the justice sector, which was introduced in 2016. In accordance with the amendments to the Constitution of Ukraine, its Article 59, which guaranteed everyone the right to legal assistance, was subject to modernization, namely: it is regulated that everyone has the right to professional legal assistance. In cases provided for by law, this assistance is provided free of charge. Everyone is free to choose a defender of its rights.

It is established that the emergence of the Institute of Legal Assistance dates back to the time of antiquity, covering the periods of the Middle Ages, the New Age, and the present. Historically, the Advocacy Institute appeared somewhat later than the Institute of Legal Assistance. This Institute largely coincides with the history of the but does not coincide with it, the latter emerged later. The further development of society and state led to the combination of these social institutions due to the objective need and the subjective desire of people to uphold their legal rights and interests. The development of the right to legal assistance in the territories of Ukraine was investigated during the

periods of Kyiv Rus, the Polish-Lithuanian age, the Cossack era, the periods of the Russian Empire, the stay of Western Ukrainian lands (Eastern Galicia and Northern Bukovina) in the Austro-Hungarian Empire, Soviet and independent Ukraine, taking into account modern constitutional-legal reform of justice.

It is determined that the international legal standards of human right to professional legal assistance is a system of principles and norms fixed in international legal acts defining the content and scope of the right to professional legal assistance necessary for every person to effectively provision its rights, freedoms and legitimate interests.

Ukraine has affirmed human rights and freedoms in its own territory not only through their consolidation in national legislation, but also through the recognition of international treaties regulating human rights and freedoms (in particular, Universal Declaration of Human Rights (1948), The International Covenant on Civil and Political Rights (1966), The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950).

It is formulated the definition of the notion of the constitutional human right to professional legal assistance in Ukraine, as guaranteed by the Constitution of Ukraine, other normative legal acts, the opportunity of the entity to receive (on a paid or free basis) assistance from an advocate, consisting of solving a problem legal situation in order to effectively provision its rights, freedoms and legitimate interests.

It is noted that the right to professional legal assistance can be interpreted objectively and subjectively:

in an objective sense – it is a set of legal norms regulating relations on the provision of professional legal assistance;

in a subjective sense – it is the person's ability to provide or receive professional legal assistance in order to ensure the rights, freedoms and legitimate interests of the person in need of such assistance is guaranteed by the Constitution of Ukraine and other normative-legal acts.

It is noted that in the context of Article 59 of the Constitution of Ukraine it is a question of the right of every individual to receive professional legal assistance.

Specific features of professional legal assistance are singled out: 1) is a kind of professional activity carried out by an advocate; 2) provides for legal content in actions (services) (provision of legal information and consultations, preparation of documents of a legal nature, representation of another person in a court, protection of the person from the criminal prosecution, etc.) that may be relevant to a legal fact that generates, changes or terminates specific legal relationship; 3) may be provided on a paid or free basis; 4) is risky if it is provided on a paid basis (on a contractual basis) (the provision of professional legal assistance does not guarantee the receipt of a positive result in the case in favour of the client); 5) conforms to the principles of the rule of law, legality, independence, preventive, inadmissibility of a conflict of interests, confidentiality, quality, etc.

The main purpose of the provision of professional legal assistance is the realization of the rights and freedoms of the person concerned in it by solving the problem legal situation (conflict in the relations between people or the state that is in conflict, conflicts of interests, thoughts and intentions that require a legal solution).

The constitutional human right to professional legal assistance is considered as having a dualistic legal nature: firstly, is the fundamental, inalienable right of everyone, which is a set of legal possibilities of the physical entity as a participant in legal relations, in order to achieve the set legal goals, and secondly, it serves as a key constitutional guarantee for provision of other human rights (including the right to a fair trial).

When considering the specific division of professional legal assistance, it is proposed to introduce partly paid legal assistance in Ukraine, borrowing experience from foreign countries (France, England, Norway, Moldova, etc.).

After analyzing the main forms of professional legal assistance, such as legal informing, legal counseling, preparation of legal documents, legal representation, legal education, a mixed form of professional legal assistance when an advocate is not limited to one form of providing such assistance, but applies two or more (for example, legal informing/counseling, preparation of legal documents, etc.) is proposed.

It is noted that in accordance with the Constitution of Ukraine, an advocate representing another person in court, as well as protection from criminal prosecution, is the subject of ensuring the human right to professional legal assistance. The law may specify exceptions for representation in a court in labor disputes, disputes concerning the protection of social rights, elections and referendums, minor disputes, as well as in relation to the representation of minors or infants and persons recognized as incapacitated by the court or whose capacity is limited. According to the Transitional Provisions to the Constitution of Ukraine, from January 1, 2019 in the courts of first instance, representation may be exercised not only by an advocate, but by another person (it may be a lawyer without a certificate of the right to advocate practice). It is stated that legislation of Ukraine does not establish a list of those persons (another lawyers) who can represent in the court in the above cases.

Therefore, in Ukraine there is a need for a clear legal definition of the range of subjects providing the right to legal assistance. This will make the mechanism of ensuring this right more effective, transparent and understandable.

The view was expressed that the constitutional norm for the exclusive exercise by an advocate of a representation of another person in a court, as well as protection from criminal prosecution, provides for limiting the constitutional right of a person to freely choose a defender of its rights. The constitutional provision «everyone is free in choosing a defender of its rights» in its content is general, applies not only to cases of protection against criminal prosecution, but also to the protection of the rights and legitimate interests of a person arising from civil, administrative and other legal relationships, therefore this provision remains declarative.

The negative consequences (risks) that may arise after the establishment of a «advocate monopoly» in Ukraine for the representation of another person in a court at all levels of the judiciary system from January 1, 2019 are given.

The focus is on that the legal (not professional) assistance on a paid basis can be provided by entrepreneurs – physical and legal entities (law firms, companies) on the basis of the Civil Code of Ukraine No. 435-IV of January 16, 2003, notaries (in terms of rendering services of a legal nature) in accordance with the Law of Ukraine «On

Notary» No. 3425-XII of September 2, 1993, auditors and audit firms (in terms of rendering services of a legal nature) in accordance with the Law in Ukraine «On Audit Activity» No. 3125-XII of April 22, 1993, patent attorneys (legal advisers on intellectual property rights), acting in accordance with the legislation on intellectual property. A clear list of subjects providing the right to free primary and secondary professional legal aid is provided by the Law of Ukraine «On free legal aid» No. 3460-VI of June 2, 2011.

It is also noted that the legislation of Ukraine provides for the possibility of obtaining every free legal aid from physical and legal entities engaged in charitable activities on their own or in conjunction with relevant charitable organizations. Such a procedure for obtaining assistance is regulated, first of all, by the Law of Ukraine «On Charitable Activities and Charitable Organizations» No. 5073-VI of July 5, 2012 and the statutes of such organizations.

One of the directions of improving the provision of constitutional human right to professional legal assistance in Ukraine is to improve the domestic legal and regulatory framework guaranteeing the right to professional legal assistance in accordance with international legal standards in the field of human rights. It is also proposed to create qualification and deontological requirements (criteria), which must be met by subjects of the provision of legal assistance on a paid basis (law specialists), in order to provide qualified assistance to a person. An exemplary example is the Advocate's Ethics Rules of June 9, 2017, which establish the deontological rules and rules of conduct of advocates recognized by the international advocacy community.

Keywords: the right to professional legal assistance, free legal aid, an advocate, another specialist in the field of law, representation of another person in a court, protection from criminal prosecution.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Коршенко А. В. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх співвідношення з національними стандартами. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 375–378.
2. Коршенко А. В. Генеза права на правову допомогу. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2013. № 4 (29). С. 21–25.
3. Коршенко А. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 106–111.
4. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 38–43.
5. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 97–103.
6. Джуская А. В. Конституционное урегулирование права личности на бесплатную правовую помощь в Украине и Республике Молдова: сравнительно-правовой анализ. *LEGEA SI VIATA*. 2016. № 5/3 (293). С. 20–23.
7. Джуська А. В. Порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні. *SUPREMATIA DREPTULUI*. 2016. № 3. С. 190–197.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Коршенко А. В. Право на правову допомогу в системі конституційних прав людини і громадянина. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали кругл. столу, присвяч. 17-тій річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2013 р.). Київ: Інтерсервіс, 2013. С. 101–104.

9. Коршенко А. В. Правова природа конституційного права особи на правову допомогу. *Конституційні засади правового життя: світові традиції та національні реалії*: матеріали міжнарод. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 28 черв. 2013 р.). Київ. 2013. С. 67–71.

10. Коршенко А. В. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних правозахисних інституціях. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-16 лист. 2013 р.). Ч. І. Львів: Центр правничих ініціатив, 2013. С. 37–39.

11. Коршенко А. В. Європейські стандарти права особи на правову допомогу та їх імплементація в законодавстві України. *Міжнародне, наднаціональне та національне право: проблеми конвергенції*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 11-річчю Інституту національного та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, 13 груд. 2013 р.). Одеса: Гельветика, 2013. С. 90–92.

12. Джуська А. В. Право на правову допомогу як гарантія конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 14-15 берез. 2014 р.). Херсон: Гельветика, 2014. С. 30–32.

13. Джуська А. В. Юридична клініка як суб'єкт забезпечення особи безоплатною правовою допомогою в Україні. *Ľudské a občianské práva a slobody: mechanizmus ich implementácie a ochrany v rôznych odvetviach práva: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie* (Bratislava, 19-20 septembra 2014 r.). Bratislava: Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva, 2014. S. 179–182.

14. Джуська А. В. Конституційне право людини на правову допомогу у світлі рішень Конституційного Суду України. *Конституція України: шляхи вдосконалення*: матеріали кругл. столу (м. Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 20–23.

15. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції та внутрішньо переміщеним особам в Україні. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 22-23 квіт. 2016 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 32–35.

16. Джуська А. В. Право особи на професійну правничу допомогу в контексті сучасної конституційної реформи правосуддя. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали міжвузів. кругл. столу, присвяч. Дню юриста України (м. Київ, 28 верес. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 22–28.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18–19
ВСТУП.....	20–28
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ	
1.1. Стан науково-теоретичних досліджень та генеза конституційного права людини на професійну правничу допомогу.....	29–51
1.2. Міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу.....	51–74
1.3. Нормативно-правове регулювання конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.....	74–85
Висновки до розділу 1.....	85–88
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ	
2.1. Методологія дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу.....	89–104
2.2. Поняття та правова природа конституційного права людини на професійну правничу допомогу.....	104–132
2.3. Види та форми професійної правничої допомоги в Україні.....	132–145
Висновки до розділу 2.....	146–148
РОЗДІЛ 3. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ	
3.1. Поняття та суб'єкти забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.....	149–194
3.2. Порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.....	194–206

3.3. Шляхи вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.....	207–218
Висновки до розділу 3.....	218–221
ВИСНОВКИ.....	222–228
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	229–256
ДОДАТКИ.....	257–271

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

АТО – антитерористична операція

ВПО – внутрішньо переміщена особа

ВРУ – Верховна Рада України

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄУПЗПД – Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу

ЗМІ – засоби масової інформації

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України

КЗПЛЮС – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

КМРЄ – Комітет Міністрів Ради Європи

КМУ – Кабінет Міністрів України

КПДПВЦСКС – Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

КЦНПД – Координаційний центр з надання правової допомоги

Мінсоцполітики України – Міністерство праці та соціальної політики України

Мін'юст України – Міністерство юстиції України

МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

Нарком'юст – Народний комісаріат юстиції

ООН – Організація Об'єднаних Націй

РЄ – Рада Європи

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УВРУПЛ – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦОВВ – центральний орган виконавчої влади

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Конституція України, проголосивши Україну демократичною, соціальною та правовою державою, закріпила головним її обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини, серед яких особливе місце посідає право на професійну правничу допомогу. Право на професійну правничу допомогу, будучи основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожної фізичної особи, виступає дієвою гарантією реалізації, охорони та захисту її прав, свобод і законних інтересів.

З впровадженням у 2016 році конституційно-правової реформи в частині правосуддя зазнала модернізації стаття 59 Конституції України, яка гарантувала кожному право на правову допомогу, а саме: нею регламентується, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Вагомим аргументом на користь актуальності теми дослідження є те, що у вітчизняній юридичній науці право на професійну правничу допомогу не було предметом наукового дослідження на монографічному рівні. Проблематика права на професійну правничу допомогу була фрагментарно висвітлена у незначній кількості публікацій – окремих статтях у збірниках наукових праць та періодичних виданнях. Публікації, які вийшли в світ до внесення змін до Основного Закону в 2016 році, присвячені праву на правову або юридичну допомогу, яке наразі не повною мірою відповідає вимогам сьогодення щодо науково-теоретичного наповнення поняття права на професійну правничу допомогу.

На доктринальному рівні окремі аспекти професійної правничої (правової) допомоги, в тому числі в контексті права людини, досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені як М.М. Антонович, О.А. Банчук, А. Батлер, Е. Бланкенбург, Є.Ю. Бова, В.В. Букач, М.В. Вітрук, Р.Ф. Гринюк, Д.А. Гудима, М.М. Гультай, С.Д. Гусарєв, В.О. Демиденко, М.С. Демкова, С.П. Добрянський, В.М. Ісакова, Б.В. Калиновський, Н.В. Камінська, Н.І. Карпачова, Р. Кассен, М. Кіку,

А.М. Колодій, А.Т. Комзюк, В.В. Копейчиков, В.О. Котюк, М. Кузінс, Р.О. Куйбіда, В.С. Личко, М.Т. Лоджук, О.М. Лоцихін, П.О. Недбайло, С.С. Немченко, С.В. Оверчук, В.Ф. Опришко, В.Ю. Панченко, В.В. Печерський, В.Ф. Погорілко, С.В. Прилуцький, П.М. Рабінович, Ф. Реган, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюк, Р. Сміт, М.В. Стаматіна, П.Б. Стецюк, Г.Ж. Сулейменова, М.О. Теплюк, Р.С. Титикало, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшученко, Ю.Т. Шрамко, О.В. Шубейкіна, О.Г. Юшкевич та ін.

Але при значній увазі науковців до проблеми надання професійної правничої (правової) допомоги та наявності досліджень щодо цієї тематики, залишається багато як теоретичних, так і практичних проблем, пов'язаних із забезпеченням конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, які потребують належного наукового дослідження, зокрема: встановлення змісту конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, виокремлення видів правничої допомоги, з'ясування суб'єктного складу та визначення порядку забезпечення даного права.

До того ж наявність певних прогалин, колізій у чинному законодавстві України та необхідність внесення змін до деяких нормативно-правових актів, якими регулюється питання щодо забезпечення кожного права на професійну правничу допомогу, в тому числі безоплатну, потребують відповідного наукового опрацювання. Гарантування кожного права на професійну правничу допомогу в Україні зумовлює необхідність проведення дослідження щодо відповідності його законодавчого забезпечення існуючим міжнародно-правовим стандартам права людини на професійну правничу допомогу.

Вищевказане обґрунтовує вибір теми дисертаційного дослідження, яка є актуальною та зумовлює потребу в комплексному дослідженні на новому рівні, з аналізом новітнього законодавства України, що прийнято за останні роки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Стратегії

сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Плану законодавчого забезпечення реформи в Україні, схваленого Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509-VIII, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 рр., затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 2 від 26 лютого 2013 р.), уточнено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 21 від 25 жовтня 2016 р.) та включено Національною академією правових наук України до Переліку тем дисертаційних досліджень (реєстр. № 103, 2016 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розробка теоретичних положень та практичних рекомендацій, пов'язаних із забезпеченням конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, а також формулювання та обґрунтування пропозицій стосовно вдосконалення чинного законодавства у сфері надання правничої допомоги.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- проаналізувати стан науково-теоретичних досліджень та розкрити генезу конституційного права людини на професійну правничу допомогу;
- охарактеризувати міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу;
- висвітлити стан законодавчого забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні;
- розкрити методологію дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу;
- сформулювати поняття та розкрити правову природу конституційного права людини на професійну правничу допомогу;
- виокремити види та форми професійної правничої допомоги в Україні;
- з'ясувати перелік суб'єктів забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні;

- визначити порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні;
- сформулювати рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.

Об'єкт дослідження – система конституційних особистих прав і свобод людини.

Предмет дослідження – конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні.

Методи дослідження. Методологічна основа обрана, виходячи з предмета та задач дослідження. У роботі використано комплекс методів дослідження, зокрема: *діалектичний метод* – для всебічного дослідження процесу виникнення, еволюції поняття професійної правничої допомоги (підрозділ 1.1); *історико-правовий метод* – для дослідження генези конституційного права людини на професійну правничу допомогу (підрозділ 1.1); *формально-логічний метод* – для аналізу елементів конституційного права людини на професійну правничу допомогу, а також встановлення сутності поняття професійної правничої допомоги та інших суміжних понять (підрозділ 2.3); *методи аналізу та синтезу* – для виявлення логічної структури поняття професійної правничої допомоги, конструювання власних визначень та інших теоретичних побудов (підрозділи 1.2, 1.3, 2.3, 3.1, 3.2); *методи індукції та дедукції* – для визначення особливостей видів та форм професійної правничої допомоги в Україні (підрозділ 2.3); *порівняльно-правовий метод* – для зіставлення вітчизняного законодавства, яке регулює питання щодо забезпечення права людини на правничу допомогу, із законодавством зарубіжних країн з подальшим запозиченням їх позитивного досвіду в Україні (підрозділи 2.3, 3.1); *формально-юридичний метод* – для формулювання понять «міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу», «конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні» та ін. (підрозділи 1.2, 2.2); *конкретно-соціологічний метод* – для з'ясування думки різних категорій громадян з приводу

поінформованості щодо процедури реалізації права на безоплатну правничу допомогу, діяльності суб'єктів надання такої допомоги (підрозділ 3.3); *статистичний метод* – для вивчення офіційної статистичної інформації про звернення осіб до регіональних, місцевих центрів, бюро системи безоплатної правової допомоги, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – УВРУПЛ) (підрозділи 3.1, 3.3).

Емпіричну базу дослідження становлять результати соціологічного усного опитування громадськості з приводу поінформованості щодо процедури реалізації права на безоплатну правничу допомогу, діяльності відповідних суб'єктів надання такої допомоги (опитування проводилось у період з лютого по березень 2017 року в місті Києві; вибірка проста випадкова; вибіркиму сукупність складають жителі міста Києва віком від 28 до 70 років, більшість з яких (83 %) мають неюридичну освіту, обсяг вибірки – 150 осіб); дані статистичних звітів щодо звернень осіб до регіональних, місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги, а також до УВРУПЛ.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній юридичній науці здійснено комплексне, системне дослідження одного з основних конституційних прав людини в Україні – права на професійну правничу допомогу. У результаті дослідження сформульовано низку наукових положень, зокрема:

вперше:

- розкрито процес виникнення та розвитку конституційного права людини на професійну правничу допомогу в незалежній Україні: від прийняття Конституції України (1996 р.) до впровадження у 2016 році конституційно-правової реформи в частині правосуддя, якою передбачено зміни до статті 59 Конституції України;

- сформульовано авторську дефініцію поняття конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні як гарантовану Конституцією України, іншими нормативно-правовими актами можливість фізичної особи отримувати (на оплатній чи безоплатній основі) послуги від

адвоката, що полягає у вирішенні проблемної правової ситуації з метою ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів;

– з'ясовано, що особливості забезпечення права людини на професійну правничу допомогу в Україні залежать від: 1) виду допомоги, якої потребує особа, за економічним (матеріальним) критерієм (оплатної чи безоплатної); 2) категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу (малозабезпечені, учасники бойових дій, затримані відповідно до положень кримінального процесуального законодавства тощо); 3) виду провадження залежно від галузі права (професійна правнича допомога в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесі);

удосконалено:

– дефініцію поняття міжнародно-правових стандартів права людини на професійну правничу допомогу як системи принципів та норм, закріплених у міжнародно-правових актах, що визначають зміст та обсяг права на професійну правничу допомогу, необхідний людині для ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів;

– положення про співвідношення суміжних понять: «професійна правнича допомога», «правнича допомога», «правова допомога», «юридична допомога», «правничі (правові, юридичні) послуги»;

– систему особливих ознак професійної правничої допомоги: 1) є різновидом професійної діяльності, яка здійснюється адвокатом; 2) передбачає правовий зміст у діях (послугах) (надання правової інформації та консультацій; складення документів правового характеру; здійснення представництва іншої особи в суді; забезпечення захисту особи від кримінального обвинувачення тощо), які можуть мати значення юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини; 3) може надаватися на оплатній чи безоплатній основі; 4) має ризиковий характер, якщо вона надана на оплатній основі (на договірних засадах) (надання професійної правничої допомоги не гарантує отримання позитивного результату в справі на користь клієнта); 5) відповідає принципам верховенства права, законності, незалежності,

превентивності, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, якості тощо;

дістало подальший розвиток:

- пропозиція щодо запровадження в Україні частково оплатної правничої допомоги, запозичивши досвід зарубіжних країн;

- положення щодо виокремлення змішаної форми професійної правничої допомоги;

- аргументація про те, що втілення конституційної норми щодо виключного здійснення адвокатом представництва іншої особи в суді («адвокатського монополізму») на всіх рівнях системи судоустрою може спричинити негативні наслідки (ризики) як для осіб, які потребують професійної правничої допомоги, так і самих адвокатів та інших юристів;

- обґрунтування пропозиції про те, що для оцінки здатності надавати кваліфіковану правничу допомогу, необхідно створити кваліфікаційні та деонтологічні вимоги, яким повинні відповідати суб'єкти надання правничої допомоги на оплатній основі (фахівці у галузі права), на зразок Правил адвокатської етики;

- положення про те, що покращення доступу до безоплатної правничої допомоги в Україні має здійснюватися, зокрема, шляхом проведення інформаційних кампаній щодо існування системи безоплатної правничої допомоги (особливо в селах та невеликих містах) в мережі Інтернет, засобах масової інформації, на зовнішніх рекламних носіях, а також в громадських місцях;

- твердження про те, що в Україні існує необхідність систематичного проведення соціологічних опитувань громадськості, особливо молоді, представниками громадських організацій, а також через спеціально створені Інтернет-портали, а також взяття до уваги її зауваження та пропозиції, з метою виявлення органами публічної влади, центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги проблем у сфері забезпечення права людини на безоплатну правничу допомогу;

– положення про необхідність вдосконалення нормативно-правової бази в частині гарантування права на правничу допомогу та здійснення адвокатської діяльності.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційній роботі положення, висновки та пропозиції є внеском у розвиток науки конституційного права, які поглиблюють розуміння конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні в правовому регулюванні суспільних відносин та системі конституційних прав і свобод людини. Отримані науково обґрунтовані результати впроваджено в:

– *правозастосовну діяльність органів публічної влади, а також юридичних осіб приватного права (юридичних фірм, компаній)* – в частині забезпечення прав і свобод людини (довідка про впровадження Управління забезпечення прав людини Національної поліції України від 21 квітня 2017 р., № 50813711101-2017; довідка про впровадження Дарницької районної в місті Києві державної адміністрації від 27 вересня 2017 р., № 101-9769/04; довідка про впровадження ТОВ «Факторія Груп» від 10 жовтня 2016 р., № 75);

– *освітній процес* – для розробки навчальних програм, тематичних планів, планів семінарських занять, підготовки підручників, навчальних і навчально-методичних посібників та викладання навчальних дисциплін «Конституційне право», «Конституційна реформа в Україні», «Міжнародно-правові стандарти з прав людини», інших юридичних дисциплін і спецкурсів з проблем забезпечення прав і свобод людини (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 20 квітня 2017 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Дисертацію виконано на кафедрі конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, на засіданнях якої обговорювалися основні положення роботи, схвалено нею і рекомендовано до захисту.

Результати дисертаційного дослідження оприлюднювалися на міжнародних науково-практичних конференціях та круглих столах, серед них: «Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (м. Київ, 25 черв. 2013 р.; тези

опубліковано); «Конституційні засади правового життя: світові традиції та національні реалії (м. Київ, 28 черв. 2013 р.; тези опубліковано); «Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті» (м. Львів, 15–16 лист. 2013 р.; тези опубліковано); «Міжнародне, наднаціональне та національне право: проблеми конвергенції» (м. Одеса, 13 груд. 2013 р.; тези опубліковано); «Право: історія, теорія, практика» (м. Херсон, 14–15 берез. 2014 р.; тези опубліковано); «Ľudské a občianské práva a slobody: mechanizmus ich implementácie a ochrany v rôznych odvetviach práva» (м. Братислава, 19–20 верес. 2014 р.; тези опубліковано); «Конституція України: шляхи вдосконалення» (м. Київ, 25 черв. 2015 р.; тези опубліковано); «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» (м. Ужгород, 22–23 квіт. 2016 р.; тези опубліковано); «Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи» (м. Київ, 28 верес. 2017 р.; тези опубліковано).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (279 найменувань – на 28 сторінках) і чотирьох додатків (на 15 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 271 сторінка, з них основного тексту – 209 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

1.1. Стан науково-теоретичних досліджень та генеза конституційного права людини на професійну правничу допомогу

Питання щодо забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні гостро стоїть та активно обговорюється як науковцями, так і юристами-практиками. У вітчизняній юридичній науці публікації, які вийшли в світ до впровадження у 2016 році конституційно-правової реформи в частині правосуддя (2 червня 2016 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від № 1401-VIII [1], який набрав чинності 30 вересня 2016 року), присвячені праву на правову або юридичну допомогу, проблемам його реалізації в Україні. Також відбулися спроби дати визначення правовій допомозі, зокрема безоплатній, на законодавчому рівні, деякі аспекти цього питання висвітлювалися в рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ).

Ми констатуємо той факт, що проблематика права на професійну правничу допомогу була фрагментарно висвітлена у незначній кількості публікацій – окремих статтях у збірниках наукових праць та періодичних виданнях. Публікації, які вийшли в світ до внесення змін до Основного Закону в 2016 році, присвячені праву на правову або юридичну допомогу. Однак на монографічному рівні право на професійну правничу допомогу не було предметом наукового дослідження.

Право на професійну правничу допомогу є предметом дослідження як науковців загальної теорії права, так і різних галузей права. Науково-теоретичним фундаментом дисертаційного дослідження і зроблених у ньому висновків стали праці, в яких досліджуються загальнотеоретичні аспекти права професійну правничу (правову) допомогу, таких вітчизняних та зарубіжних вчених як

М.М. Антонович, О.М. Бандурка, О.А. Банчук, А. Батлер, Е. Бланкенбург, Є.Ю. Бова, О.М. Гнатів, А.І. Грушицький, Д.А. Гудима, С.Д. Гусарєв, М.С. Демкова, С.П. Добрянський, В.М. Ісакова, Рене Кассен, М. Кіку, А.Т. Комзюк, В.В. Копейчиков, В.О. Котюк, М. Кузінс, Р.О. Куйбіда, В.С. Личко, М.Т. Лоджук, С.С. Немченко, С.В. Оверчук, В.Ю. Панченко, В.В. Печерський, П.М. Рабінович, Ф. Реган, О.Ф. Скакун, Р. Сміт, М.В. Стаматіна, Г.Ж. Сулейменова, Р.С. Титикало, Ю.М. Тодика, А.М. Чебаненко, О.В. Шубейкіна, О.Г. Юшкевич та ін.

Науковий доробок вітчизняних вчених-конституціоналістів, зокрема, Р.Ф. Гринюка, В.О. Демиденка, Б.В. Калиновського, Н.В. Камінської, Н.І. Карпачової, А.М. Колодія, П.О. Недбайла, В.Ф. Опришка, В.Ф. Погорілка, С.В. Прилуцького, О.В. Скрипнюка, П.Б. Стецюка, М.О. Теплюка, Ю.М. Тодики, Ю.С. Шемшученка та Ю.Т. Шрамко заслуговує на увагу, оскільки вони здійснили вагомий внесок у розвиток вчення про конституційні права та свободи людини і громадянина, у тому числі й право на професійну правничу (правову) допомогу.

Професійній правничій (правовій) допомозі в кримінальному процесі присвячені праці вітчизняних та зарубіжних вчених, а саме: В.Д. Адаменка, Ю.П. Аленіна, С.А. Альперта, М.І. Бажанова, О.В. Бауліна, О.Д. Бойкова, М.М. Гродзинського, Ю.М. Грошевого, Н.А. Дрьоміної, П.С. Елькінд, С.П. Єфімічева, В.С. Зеленецького, Г.К. Кожевнікова, Л.Д. Кокорєва, О.Р. Михайленка, М.М. Михєска, Т.В. Омельченка, І.Л. Петрухіна, М.А. Погорецького, М.М. Полянського, А.Л. Рівліна, В.М. Савицького, Ю.І. Стецовського, М.С. Строговича, В.М. Трофименка, Л.Д. Удалової, Ю.В. Хоматова, О.Г. Шило, М.Є. Шумила, М.О. Чельцов-Бебутова, Ю.П. Яновича тощо.

Українській адвокатурі як недержавному самоврядному інституту з надання професійної правничої допомоги присвячено ряд досліджень, серед яких роботи В.Г. Андрусіва, А.М. Бірюкової, Т.В. Варфоломєєвої, Є.В. Васьковського, Т.Б. Вільчик, В.Г. Гончаренка, С.В. Гончаренка, І.Ю. Гловацького, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, О.Л. Жуковської, Я.П. Зейкана, М.Г. Ісакова,

С.В. Ківалова, А.В. Козьмініх, В.Т. Маляренка, М.А. Маркуш, В.В. Медведчука, О.Р. Михайленка, А.В. Молдована, В.В. Молдована, В.Т. Нора, В.О. Попелюшка, С.Ф. Сафулька, О.Д. Святоцького, О.В. Синеокого, М.І. Сірого, З.Д. Смітєнко, Л.В. Тацій, А.М. Титова, О.В. Філонова, Д.П. Фіолєвського, Н.В. Хмелєвської, В.П. Шибіко, В.К. Шкарупи, О.Г. Яновської та ін.

Вітчизняні та зарубіжні вчені І.В. Андронов, А.В. Андрушко, О.І. Антонюк, М.І. Балюк, С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, Н.Л. Бондаренко, С.В. Васильєв, І.О. Ємець, В.В. Заборовський, В.В. Заботін, Я.П. Зейкан, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, Л.А. Литовченко, Д.Д. Луспєник, Я.Я. Мельник, Ю.В. Неклєса, Ю.А. Прут, Н.Ю. Сакара, Г.О. Світлична, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, М.Й. Штефан, М.М. Ясинок та інші досліджували в своїх працях питання щодо надання професійної правничої (правової) допомоги в цивільному процесі.

В Україні до 2016 року було проведено низку дисертаційних досліджень, присвячених проблематиці правової або юридичної допомоги, у тому числі в контексті права людини. Зокрема, предметом дисертаційного дослідження Г.В. Галущенка (2001 р.) стали норми міжнародних договорів України про правову допомогу в цивільних справах і внутрішнього законодавстві, які регулюють відносини з «іноземним елементом» [2]. Т.В. Омєльченко (2004 р.) дисертаційне дослідження присвятив реалізації конституційного права особи на правову допомогу на досудових стадіях кримінального процесу [3]. Теоретичні, законодавчі та практичні проблеми реалізації захисної функції юридичної допомоги в адміністративно-деліктному процесі були розглянуті у дисертаційному дослідженні Р.С. Титикала (2009 р.) [4]. Організація безоплатної правової допомоги в Україні була розглянута в дисертаційному дослідженні Є.Ю. Бови (2009 р.) [5], яке вийшло в світ до прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» в 2011 році, а тому воно не відображає в повній мірі реальний сучасний стан суспільних відносин по забезпеченню права на безоплатну правничу допомогу. Дисертаційне дослідження А.І. Грушицького (2012 р.) стало одним із перших в Україні комплексних досліджень, пов'язаних з реалізацією права на правову допомогу засуджених до позбавлення волі [6].

Організація діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу була відображена у дисертаційному дослідженні М.В. Стаматіної (2012 р.), в якому надано теоретичну характеристику, розглянуто адміністративно-правові засади та запропоновано шляхи удосконалення організації діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу [7]. Спеціальне дослідження права на правову допомогу було проведено в дисертаційному дослідженні В.М. Ісакової (2013 р.), в якому надано загальнотеоретичну характеристику права на правову допомогу та розкрито систему гарантій його реалізації [8]. Крім цього, загальнотеоретичне дослідження поняття та видів правової допомоги провела В.С. Личко (2013 р.) [9], а Н.В. Хмелевська (2013 р.) розглянула теоретичні й нормативно-прикладні основи забезпечення правової допомоги адвокатом в Україні [10]. Конституційне право на правову допомогу в Україні та актуальні питання його законодавчого регулювання стало предметом спеціального дослідження, відображеного в дисертації Ю.Т. Шрамко (2016 р.). Автор у дисертації розглянула поняття, зміст, види і форми правової допомоги, законодавче забезпечення права на правову допомогу в Україні, питання удосконалення законодавчого регулювання правової допомоги в Україні в контексті міжнародних стандартів [11]. Але у вказаному дисертаційному дослідженні всі аспекти даної проблематики не були висвітлені (зокрема, суб'єкти та порядок забезпечення конституційного права на правову допомогу). Порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України щодо реалізації права на правову допомогу інститутом адвокатури висвітлила у дисертаційному дослідженні Т.Б. Вільчик (2016 р.) [12]. І.О. Ємець (2017 р.) присвятив дисертаційне дослідження міжнародним договорам України про правову допомогу в цивільних справах [13].

Крім того, право на кваліфіковану юридичну допомогу було розглянуто у дисертаційних дослідженнях, зокрема, таких науковців як Р.Г. Мельниченко (2001 р.) [14], І.В. Краснов (2003 р.) [15], В.Ю. Панченко (2004 р.) [16], А.Л. Миронов (2009 р.) [17], О.І. Бугаренко (2010 р.) [18], В.К. Ботнєв (2013 р.) [19].

Право на правову або юридичну допомогу, яке досліджувалося у вищевказаних дисертаційних дослідженнях, не повною мірою відповідає вимогам сьогодення щодо науково-теоретичного наповнення поняття права на професійну правничу допомогу. Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на професійну правничу допомогу, яке наповнилося новим змістом: така допомога відповідно до статті 131² Конституції України надається виключно адвокатом. При цьому законодавство України не виключає можливості забезпечення права на правничу допомогу, у тому числі й безоплатну, іншими фахівцями-правниками.

Дослідження генези конституційного права людини на професійну правничу допомогу, на наше переконання, має, безумовно, важливе значення.

Знання, отримані під час дослідження історичних коренів та основних аспектів становлення та розвитку права на професійну правничу допомогу, сприяють формуванню власного юридичного світогляду, закладають фундамент розумінню закономірностей та особливостей виникнення даного права на різних історичних етапах у різних народів світу. Як зазначив Цицерон: «Не знати історію – значить завжди бути дитиною» [20, с. 315].

Теорія та практика захисту прав людини має довгу та повчальну історію, яка свідчить про те, що сформувавшись у руслі природно-правових ідей, уявлення про основні та невідчужувані права людини лежать в основі сучасних положень про права людини і громадянина, концепцій правового статусу особи, верховенства права, положень про громадянське суспільство в правовій державі [21, с. 35–37]. Сьогодні не викликає сумнівів той факт, що людина має певні права та обов'язки в суспільстві, а суспільство, у свою чергу, не може існувати, якщо його члени позбавлені будь-яких соціально визнаних можливостей діяти, володіти, реалізовувати свої інтереси, користуватися певними благами тощо [22, с. 9]. Одним із таких прав людини є право на професійну правничу допомогу. Загалом правнича допомога є одним із найдавніших правових інститутів. Першу згадку про таку допомогу, як відзначив А. Стоянов, можна знайти в Біблії: «Въ Библии находимъ мы главу, гдѣ сильный и знающій законы челоувѣкъ отстаиваетъ права вдовъ, сиротъ и неимущихъ людей» [23, с. 13].

Перші зародки адвокатури як соціального інституту можна знайти у народів королівства зулусів, бечуанів. У кафрів (Південно-Східна Африка) позивач приходив до суду зі своїми рідними, які здійснювали функції адвокатів. У Китаї захист дозволялася здійснювати родичам або приятелям обвинуваченого. У Туреччині поради з різних релігійно-юридичних питань зацікавленим особам надавали так звані муфтії – мусульманські богослови-правознавці (знавці ісламського права). Вони коментували правові норми, і їхня думка мала силу закону. У стародавніх іудеїв захисником міг бути будь-який бажаючий. Це допускалося і навіть вважалося священним обов'язком: «Робіть добро, прагніть до справедливості, допомагайте пригнобленим, віддавайте право сиротам і захищайте вдів» [24, с. 21–22]. В Стародавній Індії та Єгипті також була відома адвокатура [25, с. 6].

Формування уявлень і понять про правничу допомогу почалося з найдавніших часів людської історії, з витоків людської цивілізації – часів античності. Забезпечення права на правничу допомогу є давньою, сталою і однією з найповажніших функцій адвокатури. В історичних джерелах та юридичній літературі знаходимо відомості про ставлення у різні історичні періоди і в різних країнах до забезпечення прав вразливих верств населення, що дає підстави стверджувати про постійне опікування з боку адвокатури людей незаможних, хворих, старих, котрі самотійно не могли захистити свої права і потребували професійного захисту та правового консультування. В даному випадку ідеться про безоплатну допомогу, і держава у цих справах зазвичай не стояла осторонь [26, с. 12].

Досить яскравим прикладом надання правничої допомоги були Стародавні Греція та Рим. Вже у VI – IV ст. до н.е. в Афінах визнавалося право обвинуваченого мати захисника [27, с. 8]. У складних цивільних справах необхідно було не тільки навести факти, а й згрупувати їх у належному вигляді й висвітлити так, щоб справа була зрозумілою для суддів [28, с. 7]. Саме тому виникла потреба в особах, які б добре знали звичаї та закони і могли надати правничу допомогу. Це були логографи та диктографи, обов'язки яких полягали у

збиранні матеріалу, що був потрібний для попередньої перевірки справи, а також у виборі найбільш вигідного виду скарги [24, с. 22]. У той самий час в Афінах виник інститут, який нагадував сучасну прокуратуру. Приватному обвинувачеві надавалося право обирати для себе одного або навіть декількох помічників із середовища видатних ораторів, а у виняткових випадках – народ або вищі урядові установи за відсутності приватних скаржників призначали офіційних обвинувачів, які мали назву категорів чи сінегорів. Ними були видатні оратори Греції – Перікл, Демосфен та ін. Поряд із логографами розвивався «усний» захист, спочатку у вигляді родинної адвокатури, а потім вільнодоговірної. Хоч логографи існували й у пізніші часи, деякі факти свідчать, що «усний» захист поступово витіснив «німий». Як відомо, перший професійний логограф Антіфон ніколи не говорив у судовому засіданні, а тільки писав промови для учасників процесу. Його сучасник Лізій, виходячи з його промов, виступав всього 23 рази як захисник друзів і рідних. Те саме стосується й Ізея (IV ст.). Ісократ, який мав тихий голос і слабке здоров'я, не наважувався говорити перед народом і обмежувався викладанням риторики й написанням логографій. Оратори останнього періоду (Демосфен, Есхіл і Гіперид), поряд зі складанням промов для сторін спору займалися й усним захистом, і при цьому захищали не тільки друзів і рідних, а й сторонніх осіб [25, с. 6–7]. Поширеним видом допомоги в кримінальному процесі Давньої Греції була участь параклета – оратора з народу, який у своїй промові, зазвичай, зображував моральні якості чи громадянську гідність підсудного [23, с. 26].

У ранній період розвитку і становлення Римської держави розгляд справ здійснювався за принципом приватної саморозправи. На зміну приватній саморозправі прийшов легісакційний судовий процес, який уже був урегульований певними нормами та приписами і сприяв виникненню інституту правничої допомоги [27, с. 11]. В подальшому виник інститут представництва у формі «cognitores» – знавець, особа, що є представником чужих інтересів, та «procuratores» – заступник і представник інших осіб, який міг представляти у процесі сторону, але за умови внесення застави. У Римі та Греції первісною формою була родинна адвокатура. Так у часи правління третього римського царя

(Тулла) на захист Горація, який був звинувачений у вбивстві своєї сестри, виступив перед судом царя батько підсудного [25, с. 7–8].

Саме у римському праві (II ст. до н.е.) сформувався й наступний етап розвитку інституту захисту – інститут патронату, який виник після періоду родинної адвокатури. Відносини клієнта і патрона (захисника) вже не обмежувалися родинними відносинами, а базувалися на взаємних послугах та їх оплаті. Кілька століть захист від обвинувачення здійснювали виключно патриції, але згодом до судового захисту були допущені всі вільні громадяни. Захисники поділялися на три групи: 1) адвокати – особи, які надавали сторонам юридичні поради; 2) лаудатори – особи, які говорили не про сутність справи, а висловлювалися про особисті якості обвинуваченого; 3) патрони – особи, які обиралися з найгідніших громадян: не тільки з фахівців-законників, але й із тих, що відзначалися здібностями і глибокими знаннями [29, с. 146].

За часів Римської імперії (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.) скасовувалися демократичні форми здійснення правосуддя, приватне право обвинувачення послаблялося, розширювалися публічні засади судочинства, обмежувалися змагальність й усність процесу. Відсутність публіки при розгляді кримінальних справ у суді призвела до того, що адвокати в більшій мірі ставали донощиками [23, с. 90–95].

Таким чином, наявність в Давньому Світі адвокатури, завданням якої було здійснення захисту прав та інтересів постраждалого і особи, яка вчинила злочин, характерна для держав, заснованих на демократичних засадах, та з більш високим рівнем суспільного розвитку (Стародавній Греція та Рим) [30, с. 176].

В епоху інквізиції (період Середньовіччя, від V ст. до кінця XV – початку XVI ст.) інститут правничої допомоги зазнав значних обмежень. Це обумовлювалося тим, що сторони особисто вели процес, висловлюючи всі необхідні зауваження і заперечення. Винятки складали лише деякі категорії кримінальних справ. Так, у Франції духовні особи, літні люди, жінки, діти і каліки могли мати представника для двобою. У Німеччині закон регулював випадки, коли інтереси малолітнього, особи похилого віку, жінки, покаліченої чи пораненої

особи міг представляти опікун. Але таке представництво назвати правничою допомогою навряд чи можна [24, с. 27; 29, с. 187–200].

У тих країнах, де розшукова форма процесу не була прийнята, інститут правничої допомоги вдосконалювався. Так, в Англії у XIII – XIV ст. розвивався інститут представництва в судах, що розглядали цивільно-правові позови. Стан представників поділявся на дві групи, які різко відрізнялися один від одного – баристерів (юридичні радники сторони, що їх запросила) і солістерів (посередники між клієнтом і баристером, які вели ділові переговори з клієнтом, домовлялися про розмір гонорару, а також збирали необхідні для ведення справи докази) [31, с. 18].

Упродовж XVI – XIX ст. (Новий час) в період буржуазних революцій в європейській країнах відродився інтерес до інституту адвокатури. Це пов'язано, насамперед, з розвитком вчення про права людини. У Франції під час обговорення Статуту 1670 року Ламуаньон відзначав, що адвокат дається обвинуваченому не в силу ордонансів, а завдяки природному праву, що є найдавнішим з усіх людських законів. Робесп'єр (XVIII ст.), відстоюючи вільну адвокатуру, говорив, що право мати захисника спирається на основні начала людського розуму й за сутністю є невідчужуваним та природним правом [24, с. 29].

У сучасному світі в країнах з розвинутою демократією на конституційному рівні особлива увага приділяється забезпеченню права на правничу допомогу лише особі, яка обвинувачується у вчиненні злочину. Так, у поправці VI до Конституції Сполучених Штатів Америки (далі – США) йде мова про право обвинуваченого на допомогу адвоката для свого захисту [32, с. 31]. У статті 37 Конституції Японії обвинуваченому гарантується право при будь-яких обставинах звернутися за допомогою до кваліфікованого адвоката [32, с. 297]. Стаття 10 Конституції Канади надає обвинуваченому право невідкладно звертатися за допомогою до адвоката і бути поінформованим про це право [32, с. 321].

Становлення та розвиток інституту правничої допомоги на теренах України відбувалося під впливом загальних світових тенденцій розвитку кримінального та кримінального процесуального права. Розглянемо розвиток інституту правничої

допомоги на теренах України у період Київської Русі (IX – XIII ст.), польсько-литовської (XIV – перша половина XVII ст.) та козацької доби (XV – XVIII ст.), періоду імперської влади (Російської імперії) (1721 – 1917 рр.), за часів перебування західноукраїнських земель (Східної Галичини та Північної Буковини) у складі Австро-Угорської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.), у періоди радянської доби (1917 – 1991 рр.), а також незалежної України (1991 р. – до теперішнього часу).

За часів Київської Русі інститут правничої допомоги та писемне право розвивалися в особливих історичних умовах общинного співжиття. Функції захисту, обвинувачення та покарання виконували общини. Необхідність появи державних органів судової влади в цей історичний період можна пояснити прагненням вирішувати суперечності між общинами шляхом судового розгляду, а не війною. Такими органами були: князь, який вирішував справи одноособово або через постійних чиновників (посадників і тіунів), які діяли від імені князя; бояри – мали право судити окремо або разом із князем; віче – на їх розгляд виносилися справи, що стосувалися державних правопорушень [33, с. 610]. Суд як соціальний інститут з'явився пізніше. Вже на цьому етапі була відчутна активна участь держави у захисті потерпілої сторони, що полягала у забороні потерпілій особі звільняти правопорушника від покарання за мировою угодою [33, с. 614]. Роль захисників виконували родичі, друзі та сусіди сторін, «послухи» (свідки порядного життя) та «видоки» (свідки вчиненого спірного факту) [24, с. 32]. Холопи і закупи та деякі інші категорії членів громад могли бути свідками подій і виступати в суді, однак не мали права виступати свідками порядного життя, тобто не могли бути захисниками. Процесуальна змагальність мала відкритий характер, тобто таємниці захисту не існувало [25, с. 11–12].

Ще за часів судочинства в Київській Русі після видання судних грамот почали поступово формуватися процесуальні вимоги, що дало початок зародженню основ сучасного права. Так, вперше про судове представництво згадується у законодавчих актах XV ст. – у Псковській та Новгородській судних грамотах, основу яких склали норми звичаєвого права. Псковська грамота

забороняла участь родичів та сусідів в суді. За Новгородською судною грамотою кожна особа мала право мати повірених (представників у суді), а за Псковською судною грамотою таке право мали лише жінки, діти, монахи, старі та глухі люди [33, с. 615]. Судове представництво існувало у двох формах: природній і найманій. Саме з найманих представників поступово створювався інститут професійних повірених [25, с. 13]. Але таку допомогу, яка ґрунтувалася на звичаєвому праві, навряд чи можна назвати професійною.

Дослідник історії української адвокатури С. Борисенюк у своїй монографії «Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі» (1927 р.) зауважив, що перші сліди судових заступників, хоча далеко ще не професійних, були знайдені у джерелах XIII ст. Уже в Литовській Метриці згадуються судові захисники під назвами «посол» і «прокуратор». І хоча у Метриці не розшифровується суть діяльності цих захисників, проте вказується, що «в праві мовил за другого» [27, с. 34].

Пізніше у статутах Великого Князівства Литовського (1529, 1566, 1588 рр.), дія яких поширювалася на територію України, значно більше уваги приділялося питанню правничої допомоги. Так, стаття 10 Першого або Старого Литовського статуту (1529 р.) передбачала обмеження для іноземців виступати як прокуратор (адвокат) у суді [27, с. 34–35]. Але найбільш суттєвим і систематизованим законом, згідно з яким жила держава періоду Литовсько-Руської доби, була третя редакція Литовського статуту, найбільш систематизований закон, основними джерелами якого були «Руська Правда» та магдебурзьке право. Третій Литовський статут надавав прокуратору право виступати в суді представником сторони та її помічником. Ним передбачався і спеціальний урядовий захисник для вдів і сиріт, які не могли самі себе захищати [34, с. 16–18]. Також вказаним Статутом були окреслені професійні права й обов'язки прокуратора та встановлені окремі положення адвокатської етики і принципи професійної діяльності адвоката. Артикул 61 визначав співвідношення повноважень адвоката та особи, яку він представляв [35, с. 10]. Захисником могла бути кожна вільна

людина (навіть не шляхтич), за винятком духовних осіб та судового персоналу замкових і земських судів у своїх округах [36, с. 4].

Таким чином, Третій Литовський статут (1588 р.) вперше на теренах України законодавчо закріпив та врегулював інститут правничої допомоги. Норми Литовського статуту і магдебурзьке право діяли і під час Гетьманщини, але в тогочасній Україні вони не могли знайти повного застосування [24, с. 34].

Згідно зі статтею 36 Судібника 1497 року у випадку, якщо позивач чи відповідач самі не з'являлися до суду, то вони мали право прислати замість себе повірених. Судібник 1550 року не тільки закріплював право сторін мати повірених, а й встановлював певні правила для проведення розгляду справи. Разом з тим, чіткої законодавчої регламентації представництва не існувало і склад цих осіб був доволі різноманітним [25, с. 13].

Наступний період розвитку права в Україні пов'язаний з появою проекту кодексу українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Саме в цьому документі приділена значна увага багатьом аспектам надання правничої допомоги у кримінальному судочинстві. У той час, зокрема у великокняжих – господарських, а також у земських судах, з'явився новий тип професійного юриста – «прокуратор або речник», до якого висувалися наступні вимоги: ним міг бути чоловік без будь-яких відхилень, повнолітній, християнин, розумово й фізично дужий, світського походження. Необхідно підкреслити, що для убогих людей, вдів і сиріт, які не могли себе захищати самостійно, передбачався спеціальний урядовий захисник. І хоча в цілому праця захисників оплачувалася, але вказаним законопроектом передбачалися випадки надання безоплатної правничої допомоги малозабезпеченим, вдовам та сиротам [24, с. 34–35]. У цьому кодексі українського права вперше вжиті терміни «адвокат», «повірений» [25, с. 12]. Положення документу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» застосовувалися на практиці в судовій системі України до середини XIX ст.

Очевидною причиною гальмування розвитку інституту правничої допомоги було негативне ставлення російських монархів до адвокатури. Зокрема, Катерина

II відверто засуджувала ідею її створення. Але, незважаючи на негативне ставлення царизму до адвокатури як структури, яка надавала правничу допомогу, в 50-х роках XIX ст. в Російській Імперії почалися дискусії щодо проведення судової реформи, в межах якої обговорювалось і питання запровадження інституту адвокатури. У Російській імперії право на правничу допомогу прийшло із Судовими Статутами від 20 листопада 1864 року. Після проведення судової реформи 1864 року була започаткована адвокатура як самостійний правовий інститут. Адвокати поділялися на дві категорії: присяжних повірених, що здійснювали захист на професійній основі, та приватних повірених, що займалися такою практикою індивідуально [36, с. 7].

Присяжні повірені відігравали серед захисників провідну роль. Ними були представники найбільш освіченої частини суспільства. Професійні об'єднання присяжних повірених організовувалися за територіальною ознакою. Інститут приватних повірених був запроваджений законом від 6 червня 1874 року. На відміну від присяжних повірених, що мали право виступати в будь-якому суді Російської імперії, приватні повірені могли брати участь у розгляді цивільних справ тільки в судах, що видали їм такий дозвіл [25, с. 13–14].

Присяжний повірений не міг діяти в суді в ролі повіреного проти своїх батьків, дружини, дітей, рідних братів, сестер тощо. Він не міг бути повіреним в один і той же час обох сторін, між якими виник спір, і не мав права переходити в одній і тій же справі від однієї сторони до іншої [25, с. 12–13]. Присяжні повірені об'єднувалися в окрему корпорацію – стан присяжних повірених. Для таких корпорацій було характерним внутрішнє самоуправління у вигляді виборних органів – рад присяжних повірених. Тим, хто не укладав угоду з присяжним повіреним, суд призначав його «за правом бідності». Для ведення цивільних справ осіб, що користувалися правом бідності, призначався присяжний повірений Радою присяжних повірених. Обов'язок ведення таких справ, у тому числі й кримінальних, вважався однією з найважливіших функцій присяжної адвокатури [26, с. 12–13]. Інститут присяжних і приватних повірених проіснував до листопада 1917 року [25, с. 14].

Варто зазначити, що значний розвиток інституту правничої допомоги непокоїв тодішній уряд. Основною причиною занепокоєння було винесення виправдовувальних вироків у відомих на той час справах щодо часопису «Современник», про звинувачення О.Д.Протопопова (поміщик, представник Державної думи від Симбірської губернії, останній міністр внутрішніх справ Російської імперії). Внаслідок цього царський уряд почав відкритий наступ на інститут правничої допомоги та адвокатури, що в кінцевому результаті проявилось у прийнятті в 1875 році розпорядження про тимчасове припинення формування рад присяжних повірених у судових округах і про передачу їх функцій окружним судам. Таким чином, адвокатуру було поставлено під повний контроль державних установ царизму, що значною мірою негативно вплинуло на її розвиток та виконання своїх обов'язків [28, с. 12].

Після приєднання Східної Галичини та Північної Буковини до Австро-Угорської Імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) інститут правничої допомоги набув помітного розвитку. У період так званої «весни народів» та українського національного відродження різко збільшилась кількість адвокатів, які все частіше були лідерами політичних партій, очолювали боротьбу українського народу за свої права. Становище адвокатури зміцнилося як у суспільстві, так і на державному рівні [28, с. 13].

«Золотим» періодом інституту правничої допомоги на західноукраїнських землях став кінець XIX ст. Українські адвокати, поряд зі своїми професійними обов'язками, вели політичну боротьбу за захист національних і політичних прав українського народу. Характерним прикладом може бути процес у Львові 1893 року, коли перед судом присяжних стали два українські художники – Корнило Устиянович та Степан Томасевич. Обоє підсудних захищав Кость Левицький [27, с. 57].

Після Першої світової війни на окупованій українській території польська влада широко практикувала політичні репресії до інакомислячих осіб, внаслідок чого багато українців було арештовано. У 1918 році в Українському Горожанському Комітеті (УГК) була створена секція з надання адвокатами

правничої допомоги арештованим, інтернованим та полоненим української національності. Згодом УГК створив на своїй базі Колегію оборонців, яка об'єднала всіх адвокатів Західної України для надання правничої допомоги українському населенню у політичних судових процесах проти окремих його представників.

Під час перебування українських земель у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) правова діяльність регулювалася єдиним законодавством СРСР. У радянський період ставлення до інституту правничої допомоги досить істотно змінилося. Під час громадянської війни 1918–1920 років більшовиками були прийняті нормативні акти, які фактично ліквідували інститут незалежної адвокатури. За першими декретами захист допускався на будь-якій стадії судового розслідування, але в період інтервенції це право було обмежене. У статті 3 Декрету про Суд №1 1917 року мова йшла про те, що обвинувачами і захисниками, які допускалися до участі у справі на стадії попереднього слідства, були всі незганьблені громадяни чоловічої та жіночої статі, які користувалися цивільними правами [24, с. 40].

Інструкція про революційні трибунали від 19 грудня 1917 року є першим офіційним актом нової влади, який містив спробу створення нової – радянської адвокатури. Процес пошуку оптимальної для нової влади організації адвокатури привів до того, що 30 листопада 1918 року було прийнято Положення про народний суд Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, відповідно до якого при Радах робітничих і селянських депутатів були засновані колегії захисників, обвинувачів і представників сторін у цивільному процесі [25, с. 15].

Характерною рисою забезпечення права на правничу допомогу була широка участь громадськості. 15 лютого 1918 року було прийнято Декрет №2, який запроваджував колегії правозахисників як у формі суспільного обвинувачення, так і в формі громадського захисту [25, с. 15]. Така допомога отримала назву «інститут загальногромадянського обвинувачення і захисту» [24, с. 40–41]. Члени колегій правозаступників обиралися з-поміж громадян, які були на державній

службі, що у свою чергу, стало причиною скасування автономії адвокатури [28, с. 14–15]. Крім того, адвокатура політизувалася і керувалася, передусім, не інтересами клієнта, а політичними інтересами влади. Це призвело до правової незахищеності громадян, зокрема, у політичних процесах, коли захист перетворився у формальну процедуру [37, с. 15].

2 жовтня 1922 року після обговорення Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом було прийняте Положення про адвокатуру Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР). На цій підставі Народний комісаріат юстиції (далі – Нарком'юст) УРСР затвердив 14 листопада 1922 року Інструкцію про організацію губернських колегій захисників при губернських районних народних судах, а 27 грудня 1922 року – Положення про консультації для надання юридичної допомоги населенню, що організовуються колегіями захисників [28, с. 15].

У кінці 20-х років XX ст. інститут правничої допомоги зазнав нищівної критики з боку влади. Широко висловлювалися пропозиції щодо усунення захисника на досудовому слідстві. Зокрема, таку позицію підтримував А.Я. Вишинський (радянський політичний діяч українсько-польського походження, юрист і дипломат; головний державний обвинувач (генеральний прокурор СРСР) на сталінських «показових судових процесах» 1930-х років), мотивуючи це «недостатньо високою і довершеною технікою слідчого апарату, з одного боку, і неможливістю очікувати ідеально-суспільного підходу у виконанні прийнятого на себе обов'язку захисту – з іншого» [38, с. 163].

12 вересня 1928 року колегією Нарком'юсту Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) було прийнято постанову «Про реорганізацію колегій захисників» [39], згідно з якою робота членів колегій захисників переведена на колективні форми організації, а приватна практика ліквідована. Завдяки колективним методам діяльності колегій захисників було розширено коло громадян, яким надавалася правнича допомога. Фактично така система діяла до 90-х років XX ст. [24, с. 45–46].

Згодом через масові політичні репресії в державі місце і роль адвокатури були зведені нанівець прийняттям деяких нормативних актів, які обмежували права громадян. Так, Постановою Президії Центрального виконавчого комітету СРСР від 1 грудня 1934 року «Про порядок ведення справ про підготовку або вчинення терористичних актів» усувалась участь захисника навіть у суді [24, с. 46].

На початку Великої Вітчизняної Війни відповідно до листа від 25 грудня 1941 року «Про призначення захисту на вимогу судів» Нарком'юст встановив порядок виділення адвокатів для захисту обвинувачених у справах, що розглядалися військовими трибуналами і загальними судами. До того ж адвокатські колегії значно розширили перелік безоплатної правничої допомоги. Судовий процес у них відбувався за скороченою процедурою, зазвичай, без прокурора та адвоката [24, с. 47; 27, с. 45].

У повоєнний період у квітні 1956 року відділом адвокатури Міністерства юстиції СРСР було розроблено новий проект Положення про адвокатуру СРСР. У грудні 1958 року Верховна Рада СРСР затвердила Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік, Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. На їх підставі Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 року прийняла Закон про судоустрій УРСР, а 25 грудня 1960 року – Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси із введенням їх у дію з 1 квітня 1961 року у вигляді так чи інакше гарантованих суб'єктивних прав [28, с. 16–17].

Але говорити про ефективність інституту захисту в той час не можна – через нехтування принципами демократії, порушення прав людини, декларативність основних законодавчих актів. Пріоритет надавався захисту державних і суспільних інтересів, а не правам громадян та конкретної особи. Ця позиція держави, знайшла своє безпосереднє відображення в Конституції СРСР 1977 року [24, с. 48].

20 квітня 1978 року Верховна Рада УРСР на позачерговій сьомій сесії дев'ятого скликання прийняла нову Конституцію УРСР, в якій повторювалися положення Конституції СРСР 1977 року [24, с. 49]. Зокрема, згідно зі статтею 159, для надання правничої допомоги громадянам і організаціям діяли колегії адвокатів. У випадках, передбачених законодавством, правнича допомога громадянам надавалася безоплатно [25, с. 17–18].

Загалом політичний режим України часів радянської влади зневажливо ставився до особистості, постійно контролював діяльність адвокатів, що негативно позначилося на спрямованості держави захищати основні права та свободи особи.

У другій половині 80-х років XX ст. було зроблено перші кроки до оновлення правової основи державного та суспільного життя України. Відповідно до прийнятих 13 листопада 1989 року Верховною Радою СРСР Основ законодавства СРСР і союзних республік про судоустрій, участь захисника гарантувалася вже на попередньому слідстві з моменту затримання, арешту чи пред'явлення обвинувачення. Було розширено перелік випадків обов'язкової участі захисника на попередньому слідстві, а також значно розширено права захисника [24, с. 50].

Проголошення в 1991 році незалежності України, а відтак – розбудова демократичної, соціальної та правової держави, впровадження політичної, економічної та правової реформ обумовили необхідність суттєвих змін у діяльності держави та, зокрема, і в системі надання правничої допомоги. 19 грудня 1992 року було прийнято Закон України «Про адвокатуру», який вводився в дію 1 лютого 1993 року Постановою Верховної Ради України (далі – ВРУ) «Про порядок введення в дію Закону України «Про адвокатуру» № 2888-ХП [25, с. 19].

Найважливішою подією в історії незалежної України стало прийняття 28 червня 1996 року на п'ятій сесії ВРУ Основного Закону – Конституції України. Стаття 59 Конституції України гарантувала кожному право на правову допомогу, а у випадках, передбачених законом, і безоплатну [40]. Але єдиного законодавчого акта, який визначав би засади функціонування в Україні системи

безоплатної правничої допомоги, в той час ще не існувало. Необхідність прийняття закону у 90-х роках в Україні, який гарантував би право на безоплатну правничу допомогу, була беззаперечною. В той час у багатьох країнах (Великобританія, Німеччина, Франція, Литва) вже діяли спеціальні законодавчі акти, якими регулювалося питання надання такої допомоги.

Законопроектна робота в сфері безоплатної правничої допомоги почалася ще у 1997 році, коли Міністерством юстиції України (далі – Мін'юстом України) було підготовлено проект Закону України «Про безоплатне надання правової допомоги». Але у ВРУ в 2001 році було зареєстровано інший проект Закону України «Про державну безоплатну правову допомогу» від 3 вересня 2001 року № 7274, внесений народним депутатом України О.В. Задорожним. Незважаючи на важливе суспільне значення законопроекту, він не розглядався у парламенті і був знятий з порядку денного. 9 листопада 2004 року народними депутатами України М.Д. Катеринчуком, С.В. Соболєвим та В.М. Стретовичем зареєстровано новий проект Закону України «Про правову допомогу» № 6320. Цей законопроект було розроблено експертами Центру політико-правових реформ та вперше представлено у виданні Центру «Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України». Але і цей законопроект зазнав нищівної критики, та не знайшов подальшої підтримки [5, с. 3–4].

24 січня 2006 року наказом Мін'юсту України «Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги» № 58/7 було створено Раду з координації реформи безоплатної правової допомоги, яка закінчила роботу над розробкою проекту Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні [41].

Лише у 2008 році Центр правової реформи та законопроектних робіт при Мін'юсті України завершив роботу над проектом Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Наприкінці 2008 року його було винесено на розгляд Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) і 3 березня 2009 року схвалено урядовим комітетом з питань правової політики, оборони та правоохоронної діяльності. В основу проекту було покладено положення Концепції формування

системи безоплатної правової допомоги, схваленої Президентом України у 2006 році. 10 червня 2009 року ВРУ ухвалила у першому читанні проект Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 24 квітня 2009 року № 4406/п. У наступному цей законопроект був зареєстрований за № 2951 та включений до порядку денного 4-ї сесії парламенту VI скликання 1 лютого 2011 року. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» № 3460-VI був прийнятий в цілому 2 червня 2011 року і підписаний Президентом України 30 червня 2011 року [5, с. 7]. Сьогодні формування системи безоплатної правничої допомоги, а отже, й забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина – це пріоритетний напрям діяльності Мін'юсту України [42, с. 67].

Пізніше розпорядженням КМУ від 4 липня 2012 року № 435-р, а згодом постановою КМУ від 13 лютого 2013 року № 394 була схвалена та затверджена Державна цільова програма формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки. Мета цієї Програми – розроблення та здійснення комплексу заходів правового, організаційного та економічного характеру, спрямованих на забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги осіб, які мають на неї конституційне право і потребують такої допомоги [43; 44].

Після прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» 2 червня 2011 року та Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) 13 квітня 2012 року, ВРУ 5 липня 2012 року був прийнятий Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» № 5076-VI [45], який створив підґрунтя для надання в державі належної професійної правничої допомоги.

У 2012 році розпочався процес формування системи безоплатної правничої допомоги в Україні, який відзначився утворенням Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацією Центру правової реформи і законопроектних робіт при Мін'юсті України. З 2015 року в Україні почали діяти місцеві центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а з 2016 року – бюро правової допомоги.

З 2016 року в Україні була впроваджена конституційно-правова реформа в частині правосуддя. 2 червня 2016 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII, який набрав чинності 30 вересня 2016 року [1]. Відповідно до цих змін до Конституції України зазнала модернізації і її стаття 59, яка гарантувала кожному право на правову допомогу. Наразі стаття 59 Конституції України гарантує, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Окрім цього, відповідно до вказаних змін до Конституції України 2016 року, друга частина статті 59 виключена. Натомість Конституцію України доповнено статтею 131² (Розділ VIII «Правосуддя»), яка визначає метою діяльності адвокатури надання професійної правничої допомоги, а її частина друга передбачає, що незалежність адвокатури гарантується. У частині третій цієї статті вказано, що засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Частина четверта статті 131² регламентує виключне право адвоката на здійснення представництва іншої особи в суді, а також захисту від кримінального обвинувачення, а за частиною п'ятою – законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [40].

У цьому аспекті варто навести окрему думку судді КСУ М.М. Гультая стосовно Висновку КСУ у справі за зверненням ВРУ про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-в/2016 (справа 1-15/2016), з якою ми погоджуємося. М.М. Гультай зазначає, що виключення у статті 59 Конституції України частини другої не компенсується встановленням функцій адвокатури щодо здійснення представництва в суді та захисту від кримінального обвинувачення, оскільки пропонуване доповнення

Основного Закону статтею 131² не є правовою гарантією права кожного на правову допомогу та може призвести до звуження змісту вказаного конституційного права. Отже, виключення частини другої у статті 59 Конституції України може створити передумови для звуження змісту конституційного права на правову допомогу та права кожного на професійний захист адвокатом від обвинувачення. Звуження змісту конституційного права кожного на правову допомогу через виключення частини другої статті 59 Основного Закону є обмеженням прав і свобод людини і громадянина в аспекті встановлених у частині першій статті 157 Конституції України вимог. Таким чином, виключення у статті 59 Конституції України частини другої, яка за своїм нормативним змістом є конституційною гарантією права кожного на правову допомогу, може створити передумови для звуження обсягу, а отже, й обмеження зазначеного права [46].

Заміна в статті 59 Конституції України термінології (поняття «правова допомога» замінено поняттям «професійна правнича допомога») обумовлена стандартами української мови. Так, слово «правничий» утворений від одвічної української (слов'янської), а тому загальнозрозумілої лексики «право» (правий, правда, правити, правило, правник), які визначають, що прикметник, застосовуваний для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник». Таким чином, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу [47; 48, с. 12].

Зауважимо, що в офіційному перекладі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – КЗПЛОС) (1950 р.) у пункті 3 (с) статті 6 «Право на справедливий суд» міститься поняття «юридична допомога», а не «правова (правнича, професійна правнича) допомога» [49]. А це створює деякі розбіжності в понятійно-категоріальному апараті юриспруденції, що і обумовлює необхідність здійснити аналіз вищевказаних суміжних понять.

Проведений історико-правовий аналіз дає змогу дійти висновку, що інститут правничої допомоги має давню історію розвитку. Історично, інститут

адвокатури виник дещо пізніше за інститут правничої допомоги. У первісному суспільстві правничу допомогу надавали здебільшого авторитетні особи соціальної групи, переважно в сфері здійснення правосуддя. Пізніше, після появи на ранніх стадіях розвитку людської культури інститут правничої допомоги досяг свого піднесення, передусім, у країнах Західної Європи. В подальшому ці два правові інститути поєдналися завдяки об'єктивній потребі та суб'єктивному прагненню людей відстоювати свої права, свободи та законні інтереси.

Порівнявши викладене стосовно існування родинної адвокатури в часи Стародавнього Світу (Греція та Рим) із сучасними нормами кримінального процесуального законодавства, ми дійшли висновку, що захисна роль родичів в кримінальному судочинстві втратила своє значення. Це підтверджує стаття 45 КПК України, відповідно до якої захисником може бути лише адвокат. Відповідно до статті 44 КПК України повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї можуть бути залучені лише як законні представники неповнолітнього, недієздатного чи обмежено дієздатного для участі в процесуальній дії [50, с. 22; 51]. На нашу думку, участь у судовому процесі родичів, опікунів, друзів, сусідів в якості захисників не можна назвати правничою допомогою, а тим більше професійною, адже особи без належної освіти не здатні надавати якісну допомогу. Питання надання дійсно якісної, кваліфікованої правничої допомоги суб'єктами неадвокатської професії до сих пір не підконтрольне державі.

1.2. Міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу

Забезпечення основних прав та свобод людини є важливою складовою діяльності будь-якої демократичної держави. Бажаючи стати повноправним членом світового товариства, Україна керується чинними актами міжнародного права, приєднання до яких викликає необхідність внесення істотних змін до національного законодавства. Тому цілком логічним видається дослідження міжнародно-правових стандартів права людини на професійну правничу

допомогу, а також їх співвідношення із внутрішньодержавними стандартами.

Україна утвердила права і свободи людини на власній території не тільки шляхом закріплення їх у національному законодавстві, але й шляхом визнання міжнародних договорів у галузі прав людини.

Питання про міжнародно-правові стандарти щодо основних прав, свобод і обов'язків розглядалися в працях таких учених як М.В. Баглай, М.О. Баймуратов, Ю.Г. Барабаш, В.Е. Батлер, О.В. Бурлак, М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, О.Л. Венецька, Б.М. Габричидзе, А.В. Грабильников, М.М. Гультай, С.П. Добрянський, Н.І. Карпачова, Ю.Я. Касараба, О.В. Київець, А.І. Ковлер, М.І. Козюбра, Є.І. Колюшин, О.В. Константи́й, О.Л. Копиленко, Б.Я. Кофман, Є.Б. Кубко, О.Є. Кутафін, С.М. Ляхівненко, Б.В. Мелех, Аль-Сулайбі Муса, Р.А. Мюллерсон, В.Ф. Опришко, М.П. Орзіх, Б.М. Пошва, І.І. Путраймс, П.М. Рабінович, О.М. Рудне́ва, В.О. Румянцев, О.С. Савич, К.О. Савчук, О.М. Солоненко, Б.О. Страшун, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, Т. Хаммарберг, В.Є. Чиркін, Ю.С. Шемшученко, В.Д. Яворський та ін.

Міжнародно-правові стандарти права на правову допомогу у свій час досліджували А.В. Богма, О.В. Зайчук, Д.О. Кирилюк, Н.М. Оніщенко, О.С. Савич, Роджер Сміт, С.В. Черниченко, С.Д. Шаталюк, Л.М. Шестаков тощо.

Кожна країна світу, яка взяла на себе зобов'язання виконувати міжнародні акти, в тому числі й з прав людини, повинна керуватися принципами і нормами цих угод у своєму внутрішньому законодавстві [52, с. 80].

Перш ніж дати визначення міжнародним стандартам прав людини, необхідно розглянути такі категорії як «стандарт», «правовий стандарт». Під «стандартом» розуміють зразок, еталон, модель, що приймається за висхідну точку для порівняння з ним інших подібних явищ [53, с. 266]. В англійській мові слово «стандарт» бере початок у латині, але прийшло воно приблизно в XIII ст. із старофранцузької мови (*estandard*) й англо-латини (*standardus*). Ранні приклади використання цього слова в розмовній англійській мові можна знайти в юридичних документах, де термін «standard» (саме в такому написанні) означає схвалений приклад одиниці міри або ваги. Значення слова «стандарт»

поширилося з фізичного зразка ваги на абстрактне вираження певної величини – такої одиниці, яка з плином часу стала мінімальним єдиним розміром або кількістю (XVI ст.) [54, с. 47].

Семіотичний аспект категорії «правовий стандарт» полягає в тому, що така категорія може розглядатися не тільки як окрема норма, але і як документ, який встановлює комплекс норм, правил, вимог для об'єкту стандартизації, у якому для добровільного багаторазового використання встановлюються характеристики об'єкту [54, с. 34].

В юридичній науці розуміння поняття «міжнародні стандарти» не є усталеним.

Так, в юридичній енциклопедії міжнародні стандарти визначаються як міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки суб'єктів міжнародного права у тих чи інших сферах міждержавного співробітництва. Стандарти встановлюють певні мінімальні вимоги, дотримуватися яких повинні всі держави. Міжнародні стандарти містяться у міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права (К.О. Савчук) [55, с. 615].

На думку С.В. Черниченка, міжнародні стандарти в міжнародному праві прав людини – це міжнародно-правові зобов'язання держави, які розвивають і конкретизують принцип поваги прав людини [56, с. 38]. М.П. Орзіх вважає, що хоч основні права, свободи і обов'язки встановлюються найвищими органами державної влади у формі конституційного закону, вони не можуть бути вужчими за змістом від міжнародно-правових стандартів. Це – завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи [57, с. 9]. На думку П.М. Рабіновича та М.І. Хавронюка, міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави. Йдеться, отже, про своєрідні взірці (зразки, «еталони»), на які покликані орієнтуватись у своїй діяльності різні держави та інші учасники суспільного життя. Показово, що у преамбулі Загальної декларації прав людини, яка зазвичай визнається найголовнішим джерелом таких

стандартів, зазначено, що ця Декларація прийнята як «взірець, відповідати якому мають прагнути усі народи і держави» [58, с. 19]. Крім цього, П.М. Рабінович та О.Л. Венецька визначають міжнародні стандарти прав людини як закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного (стосовно обов'язкових приписів) чи політичного (стосовно приписів рекомендаційних) характеру [59, с. 22, 26]. Б.Я. Кофман стверджує, що міжнародні стандарти прав людини є принципами, тобто основними засадами, які регулюють коло досить важливих суспільних відносин, що являють інтерес для держав – членів світового співтовариства або держав – членів певної міжнародної регіональної організації, котрі закріплюються ними за допомогою норм міжнародного права в міжнародних угодах. У рамках останніх держави, що їх підписали, беруть на себе зобов'язання щодо їх закріплення в національному законодавстві та наступної реалізації в практичній діяльності суб'єктів права, які перебувають на їх юрисдикційній території [60, с. 78].

О.М. Солоненко визначає міжнародні стандарти у сфері прав людини як сукупність принципів і норм, що встановлюють: права та свободи людини в різноманітних сферах життєдіяльності; обов'язки держави із забезпечення та дотримання прав людини без будь-якої дискримінації як у мирний час, так і в період збройних конфліктів; загальні принципи природного права; відповідальність за злочинне порушення прав людини; напрями розвитку та розширення сфери прав людини; напрями посилення контрольного механізму за виконанням державами взятих на себе зобов'язань у сфері прав людини [61, с. 99].

Варто наголосити, що визнання міжнародних стандартів у сфері прав людини необхідно розглядати як історичне надбання суспільного розвитку, а

також як процес нагромадження позитивного досвіду в галузі прав людини, що потребує усвідомлення, глибокого вивчення, пропагування, а також практичного застосування у законотворчій діяльності всіх держав світу. Виконання вищевказаних завдань стосується всіх держав – членів міжнародного співтовариства [62].

Найчастіше поняття стандартів прав людини пов'язують саме з міжнародно-правовими актами, які найповніше відображають надбання людства у цій сфері.

Міжнародні документи, які становлять основу міжнародно-правовим стандартам прав людини, беруть свій початок з Міжнародної хартії прав людини (Міжнародного білля про права людини), до складу якої входять Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року та його Факультативний протокол від 10 грудня 2008 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) від 16 грудня 1966 року та його два факультативні протоколи від 16 грудня 1966 року та 15 грудня 1989 року. Саме в той час міжнародним співтовариством було покладено початок нормотворчому процесу на світовому рівні. До цього часу норми з прав людини виникали в національних правничих системах і, одержавши визнання світової спільноти, поширювалися через взаємини між державами [63, с. 22].

Слід констатувати, що міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу безумовно тісно взаємопов'язані з національними стандартами. Національне право служить своєрідним джерелом міжнародного права, оскільки норми останнього створюються в результаті угоди між його суб'єктами – суверенними державами, переважно з метою задоволення національних інтересів. Міжнародне право, його норми і принципи визначають ідейну і нормативну основу національного права [64, с. 310–311]. Норми національного права регламентують право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод (у тому числі це стосується й права на професійну правничу допомогу) до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних

органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [65, с. 375].

Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України [40]. Закріплення права на професійну правничу допомогу в Конституції України є результатом імплементації міжнародно-правових норм, які проголошені в глобальних загальних та спеціальних міжнародних актах [66, с. 90].

До того ж частина п'ята статті 55 Конституції України надає право кожному після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [40].

Перш за все, забезпечення права на професійну правничу допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини (1948 р.), МПГПП (1966 р.), як базових документів, які містять універсальні стандарти прав людини, а також КЗПЛОС (1950 р.) – базового документу регіонального характеру [67, с. 84].

Україна як повноправний член Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) визначила забезпечення прав людини як пріоритетний напрямок внутрішньої і зовнішньої політики. Законодавство України на сьогодні приведено у відповідність до міжнародних стандартів захисту прав людини, однак окремі аспекти міжнародно-правових норм залишаються поза увагою вітчизняного законодавця.

У частині першій статті 11 Загальної декларації прав людини (1948 р.) ідеться про те, що кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту [68].

Відповідно до частини третьої статті 2 МПГПП (1966 р.), ратифікованого Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року № 2148-VIII, кожна держава зобов'язується забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушені, ефективний засіб правового захисту і розвивати можливості судового захисту [69, с. 29].

Додержання стандартів забезпечення прав людини у державах – членах Ради Європи (далі – РЄ) відбувається, насамперед, завдяки дії КЗПЛОС (1950 р.), ратифікованої Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97ВР. КЗПЛОС стала фундаментом усього комплексу міжнародно-правового регулювання в галузі прав людини, її законних інтересів та потреб, відправною точкою на шляху європейських держав до втілення в життя загальнолюдських цінностей [70; 71].

Відповідно до пункту 2 статті 6 КЗПЛОС, яка має назву «Право на справедливий суд», кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку [72, с. 292]. Пункт 3 (с) статті 6 КЗПЛОС передбачає, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [73, с. 11–12]. Але вказаний пункт не визначає порядок здійснення передбачених у ньому прав.

Розглядаючи міжнародні стандарти прав людини, варто відзначити про існування їх різновиду – європейських стандартів прав людини. Саме з останніми пов'язане існування КЗПЛОС (1950 р.) як важливого уніфікованого міжнародного акту [74, с. 26], який гарантує обвинуваченому право користуватися юридичною допомогою захисника.

Таким чином, проаналізувавши юридичну літературу щодо міжнародних стандартів у галузі прав людини, нами запропоноване наступне визначення: міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу – це система принципів та норм, закріплених у міжнародно-правових актах, що

визначають зміст та обсяг права на професійну правничу допомогу, необхідний людині для ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів.

Важливі аспекти права на професійну правничу допомогу постали у низці справ Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема: «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року, «Людіке, Белькасем, Коч проти Німеччини» від 28 листопада 1978 року, «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовтня 1979 року, «Артіко проти Італії» від 13 травня 1980 року, «Пакеллі проти Німеччини» від 25 квітня 1983 року, «Ван Гейсегем проти Бельгії» від 21 січня 1999 року, «Бендерський проти України» від 15 листопада 2007 року тощо.

Як зазначив ЄСПЛ у рішенні в справі «Імбріюша проти Швейцарії» від 24 листопада 1993 року, він (ЄСПЛ) «залишає за Договірними державами право самим обирати спосіб, в який передбачені ним гарантії мають забезпечуватися в їхніх судових системах, а завдання Суду полягає лише в з'ясуванні, чи відповідає обраний ними спосіб вимогам справедливого судового розгляду» [75, с. 33–34].

Право на справедливий суд закріплено в частині першій статті 6 КЗПЛОС, де зазначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [49].

У рішенні ЄСПЛ в справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року Суд постановив, що право на доступ до суду являє собою елемент, що є невід'ємною частиною права, встановленого частиною першою статті 6 КЗПЛОС [76, с. 77].

Як показує практика ЄСПЛ, право на доступ до правосуддя є первинним по відношенню до права на справедливий судовий розгляд, адже останнє поняття є безглуздим, якщо в особи немає права на доступ до суду.

Як зазначає Д.А. Гудима, конвенційне право на вибір захисника на власний розсуд не є абсолютним. Ідеться, для прикладу, про випадки, коли національне законодавство гарантує можливість обрання захисником не лише адвоката, а й інших фахівців у галузі права, близьких родичів або інших осіб. Так, у рішенні в справі «Шабельник проти України» від 19 лютого 2009 року, в якій заявник скаржився, зокрема, на те, що національні суди всупереч чинному на той час Кримінально-процесуальному кодексу України 1960 року відмовили матері у праві бути його захисником у кримінальній справі, Суд не встановив порушення пункту 3 (с) статті 6 КЗПЛОС. ЄСПЛ у пункті 39 вказав, що «передбачене цим положенням право на юридичного представника, вибраного на власний розсуд, не має абсолютного характеру. Законодавча вимога наявності у захисника юридичної освіти не є порушенням згаданого вище положення. На момент подання клопотання, про яке йдеться, заявника представляв адвокат. Надалі цей адвокат протягом усього судового розгляду представляв його інтереси. У матеріалах справи немає жодних свідчень того, що заявник не міг вільно вибрати собі іншого захисника з відповідною кваліфікацією. Можливість бути представленим родичами, передбачена кримінально-процесуальним законодавством, є додатковою до права на захист і не може підлягати захисту гарантіями пункту 3 (с) статті 6 Конвенції» [75, с. 35].

Варто наголосити на тому, що КЗПЛОС не закріплює право обвинуваченого на відмову від захисника, але в справі «Піщальников проти Росії» від 24 вересня 2009 року, ЄСПЛ вказав, що для того, аби відмова від права на захист відповідала КЗПЛОС, вона «має бути недвозначно висловленою, а також супроводжуватися мінімальними гарантіями, домірними важливості такої відмови. Відмова від права, яка була заявлена один раз, має бути не лише добровільною, але також усвідомленою та обдуманною» [75, с. 37–38].

Досить важливі аспекти права на професійну правничу допомогу постали у справі «Пакеллі проти Німеччини» від 25 квітня 1983 року. У рішенні ЄСПЛ в цій справі відзначив, що положення КЗПЛОС гарантує особі, обвинуваченій у вчиненні злочину, три права: захищати себе особисто; мати обраного ним самим представника, і, за визначених умов, мати призначеного йому захисника безоплатно [76, с. 51].

До того ж офіційний текст КЗПЛОС англійською мовою встановлює можливості особи захищати себе особисто або використовувати допомогу захисника [77]. Натомість французький текст КЗПЛОС передбачає існування у особи сукупності прав – захищатися особисто та за допомогою захисника [78]. Використання цих сполучників («або», «та») у різних текстах КЗПЛОС, які є автентичними, призводило, як наслідок, до звуження чи розширення змісту суб'єктивних прав. ЄСПЛ не знайшов пояснення цієї лінгвістичної різниці у підготовчих документах, визнав використання тексту КЗПЛОС французькою мовою більш правильним з огляду на мету пункту 3 (с) статті 6 КЗПЛОС [76, с. 51].

У справі про кримінальне провадження «Ван Гейсегем проти Бельгії» від 21 січня 1999 року ЄСПЛ наголосив «на переважному значенні належного захисту обвинуваченого. Право кожної особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, на ефективний адвокатський захист є одним із атрибутів справедливого судового процесу» [76, с. 50–51].

Тож, відповідно до практики ЄСПЛ, кожен має право захищати себе особисто та одночасно використовувати допомогу захисника, який обраний на його власний розсуд.

В Україні порушення права обвинувачених на допомогу захисника залишається системною проблемою. Про це свідчить низка справ ЄСПЛ проти України, зокрема: «Григор'єв проти України» від 15 травня 2012 року, «Титаренко проти України» від 20 вересня 2012 року, «Гриненко проти України» від 15 листопада 2012 року, «Хайров проти України» від 15 листопада 2012 року, «Замфереско проти України» 15 листопада 2012 року, «Єрохіна проти України»

від 15 листопада 2012 року, «Афанасьєв проти України» 15 листопада 2012 року тощо [79, с. 114–115].

Разом з тим, відповідно до практики ЄСПЛ, дія права на юридичну допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства, а й охоплює випадки здійснення цивільного судочинства. Зауважимо, що ЄСПЛ не відносить право на юридичну допомогу у справах про цивільні права та обов'язки до загальних вимог пункту 1 статті 6 КЗПЛОС про справедливе судочинство. Пункт 3 (с) статті 6 КЗПЛОС відноситься тільки до кримінального процесу. Але, виходячи з рішень ЄСПЛ, пункт 1 статті 6 КЗПЛОС може в деяких випадках примусити державу забезпечити надання допомоги адвокатом, коли вона необхідна для забезпечення реального доступу до правосуддя або якщо у визначених категоріях справ юридичне представництво є обов'язковим згідно з внутрішнім законодавством деяких держав-учасниць, або внаслідок складності процесу. Надання безоплатної правничої допомоги малозабезпеченим особам у справах про цивільні права та обов'язки відповідатиме інтересам правосуддя у таких випадках, коли судова процедура складна або особа не здатна об'єктивно і виважено представляти самотійно свої інтереси у суді внаслідок низького рівня правової обізнаності [76, с. 53–54]. Відповідно до рішення ЄСПЛ в справі «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовтня 1979 року, пункт 1 статті 6 КЗПЛОС може в деяких випадках зобов'язати державу надати адвокатську допомогу, якщо без такої допомоги неможливо забезпечити практичної реалізації права на судовий розгляд, якщо юридичне представництво надається в обов'язковому порядку, як це передбачено внутрішнім законодавством деяких Договірних Сторін стосовно різних видів судового спору чи з огляду на складність процедури або справи (абз. 7 п. 26) [80, с. 139]. Іншими словами, повна відсутність правничої допомоги позивачеві у поданні позову може стати порушенням статті 6 КЗПЛОС, особливо у випадках складних позовів та неможливості для позивача постати перед судом особисто [81, с. 270].

Варто зауважити, що в межах РС безоплатна юридична допомога не передбачається на попередніх стадіях розгляду скарги, а можлива тільки з

моменту, коли відповідний уряд подав письмові обґрунтування щодо прийнятності скарги чи після закінчення терміну на подання такого обґрунтування, або після того, як було оголошено про прийнятність справи [82, с. 363–364].

Таким чином, враховуючи вищевказані рішення ЄСПЛ, поняття права на юридичну допомогу набуває більш широкого трактування, ніж у пункті 3 (с) статті 6 КЗПЛОС [65, с. 376; 66, с. 91]. Право на юридичну допомогу – складова ширшого за своїм обсягом та значенням права на доступ до суду, гарантованого статтею 6 КЗПЛОС.

Відповідно до взятих міжнародно-правових зобов'язань Україна повинна створити гарантії, щоб кожен мав право на професійну правничу допомогу як під час кримінального провадження, так і під час провадження по інших категоріям справ (адміністративним, цивільним, господарським).

Основним елементом права на професійну правничу допомогу є право на вільний вибір захисника. З практики ЄСПЛ випливає, що обвинувачений має право користуватися послугами захисника на свій вибір, якщо він має достатні для цього фінансові засоби [76, с. 52]. Тобто обвинувачений, який використовує допомогу призначеного захисника на безоплатній основі, не має можливості вибору чи вираження своєї думки з цього питання, навіть не дивлячись на те, що право вибору не є абсолютним, держава може регулювати процес участі адвокатів у судових засіданнях і, якщо цього вимагають обставини, не допускати деяких конкретних індивідів до участі в ролі захисника [83, с. 19].

На сучасному етапі розвитку України та інших держав світової спільноти залишається актуальним питання правового захисту людей, які неспроможні оплатити надання їм правничої допомоги. У пункті 3 (с) статті 6 «Право на справедливий суд» КЗПЛОС зазначено, що «...за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя» [73, с. 11–12].

У справі «Артіко проти Італії» від 13 травня 1980 року ЄСПЛ було зазначено, що «пункт 3 (с) статті 6 КЗПЛОС гарантує право на адекватний захист

у ході судового розгляду, який здійснюється як особисто, так і за допомогою адвоката; це право підсилюється обов'язком з боку держави надати в певних випадках безоплатну юридичну допомогу». Також ЄСПЛ нагадав, що «КЗПЛОС покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а їх практичне та ефективне здійснення. Також зазначив, що КЗПЛОС гарантує «допомогу», а не «призначення захисника», оскільки призначений адвокат може або померти, або захворіти, або може бути позбавлений можливості виконувати свої обов'язки або навіть ухилятися від їх виконання. Влада, якщо вона повідомлена про ситуацію, що виникла, повинна або замінити його, або примусити виконувати свої обов'язки» (абз. 1, 3 п. 33) [80, с. 138].

Стаття 14 МПГПП визначає зобов'язання держав та вимоги до надання безоплатної правничої допомоги, як до одного з основних компонентів справедливого судочинства. Пункт 3 (d) статті 14 МПГПП встановлює, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності: бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника [69, с. 34–35].

Факультативний протокол до МПГПП також передбачає право індивідів подавати скарги щодо порушення прав людини до Комітету ООН з прав людини і отримувати міркування цього Комітету [84, с. 58–62]. Механізм подання скарги в межах Комітету ООН з прав людини, як і в межах РЄ, безкоштовний. Однак на відміну від системи КЗПЛОС, Факультативний протокол до МПГПП не передбачає надання безоплатної допомоги, тобто отримання такої допомоги залежить від національного режиму [81, с. 270].

Втім, в рішенні Комітету ООН з прав людини у справі «Тревор Беннетт проти Ямайки» (1999 р.) вказано, що пункт 3 (d) статті 14 МПГПП не надає підсудному права вимагати призначення захисника за власним вибором

безкоштовно [85, с. 392].

Отже, положення Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI, яким регламентується надання правничої допомоги на безоплатній основі, без права вибору захисника (безоплатна вторинна правнича допомога), не суперечить нормам міжнародного права.

Постає запитання: чи відноситься право на юридичну допомогу, гарантоване статтею 6 КЗПЛОС, та право мати захисника, гарантоване статтею 14 МПГПП, тільки до національних судових процесів. У термінології цих статей не зазначено, що вимога справедливого судового розгляду стосується тільки національних судів. Однак, як зазначає А.С. Батлер, оскільки єдині суди, над якими держави мають контроль, є їхні внутрішні суди, держави можуть гарантувати це право тільки щодо внутрішніх правозахисних органів [82, с. 375]. Разом з тим, хоч держави-учасниці і не мають контролю над міжнародними судовими процесами, вони можуть сприяти їм шляхом надання правничої допомоги своїм громадянам за межами національної правової системи, які звертаються до міжнародних правозахисних органів [81, с. 271].

Оскільки в Україні відсутній чіткий механізм організації надання безоплатної правничої допомоги особам, які бажають звернутися до міжнародних правозахисних органів, то більшість людей позбавлені можливості захисту своїх прав на міжнародному рівні, що свідчить про порушення КЗПЛОС з протоколами до неї, Факультативного протоколу до МПГПП та інших міжнародних документів, які надають право кожному після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій. Відповідна норма Конституції України залишається бути декларативною [85, с. 397].

Таким чином, в межах РС надання безоплатної правничої допомоги тим, у кого немає достатніх коштів для оплати послуг захисника та призначення захисника безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя, передбачається

(це гарантується КЗПЛЮС), а в межах Комітету ООН з прав людини (відповідно до Факультативного протоколу до МПГПП), – не передбачається [86, с. 39].

Крім того, в прийнятих 27 серпня – 7 вересня 1990 року VIII Конгресом ООН із попередження злочинності й поводження з правопорушниками «Основних принципах, що стосуються ролі юристів» вказано, що особливу увагу слід приділяти наданню допомоги бідним та іншим особам, що перебувають у несприятливому становищі, для того, щоб вони могли відстоювати свої права і, коли це необхідно, звертатися за допомогою до юриста [87].

Міжнародним документом, який також регулює питання реалізації права на захист осіб, які перебувають під вартою, є Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі, затверджений Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 43/173 від 9 грудня 1988 року. Ним передбачено можливість затриманого захищатися самому або скористатися допомогою адвоката, якому негайно передається інформація про затримання його підзахисного. Якщо особа не може самостійно скористатись послугами адвоката у зв'язку з неможливістю оплатити його послуги, судовий або інший орган призначає їй адвоката безоплатно [88, с. 29–35].

У межах стандартів ООН спостерігається розширене трактування права на юридичну допомогу. Із тексту «Основних положень про роль адвокатів», прийнятих у серпні 1990 року VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам [89, с. 10, 85–90], вбачається, що в межах стандартів ООН у термін «юридична допомога» об'єднуються різні види юридичної допомоги (послуг), які надаються як на платній, так і на безоплатній основі.

Значна кількість рішень ЄСПЛ стосуються питання безоплатної правничої допомоги, але в жодному разі ЄСПЛ не здійснював тлумачення терміну «безоплатно». За відсутності тлумачення словосполучення «безоплатна допомога захисника» доцільно звернутися до визначення ЄСПЛ поняття безоплатної допомоги перекладача. Так, у справі «Людіке, Белькасем, Коч проти Німеччини» від 28 листопада 1978 року заявники спочатку були звільнені від попередньої оплати послуг перекладача, але після засудження на них поклали обов'язок з

оплати цих послуг. Покладення такого обов'язку було визнано ЄСПЛ порушенням права заявників на отримання безоплатної допомоги перекладача [76, с. 52]. ЄСПЛ при тлумаченні поняття «безкоштовно» зазначив: «...У французькій мові словосполучення «*gratuitement*» («безкоштовно») означає «дарма; таке, що дається ні за що, безоплатно», «чим можна користуватися без оплати», «дарма, без необхідності що-небудь сплачувати» на протилежність до словосполучення «оплатно», «дарма, безоплатно, не отримуючи нічого замість». Аналогічно і в англійській мові «*free*» («безкоштовно») означає «без плати, дарма», «нічого не вартий, такий, що дається або поставляється без ціни і оплати»... Тому цей термін не позначає ні звільнення від оплати на певних умовах, ні тимчасові пільги по оплаті, ні припинення платежу, а загальне і повне звільнення від необхідності платити» (п. 40) [90, с. 127]. Вказане положення справедливо можна застосувати щодо безоплатної правничої допомоги захисника. Особа звільняється від обов'язку відшкодовувати державі витрати, пов'язані з наданням такої допомоги.

Також існує вичерпний перелік ситуацій, у яких забезпечення підозрюваному захисту є обов'язковим. Так, однією з таких підстав є серйозність злочину, у вчиненні якого підозрюється відповідна особа, і, отже, ймовірність призначення їй покарання у вигляді довічного позбавлення волі (справа «Яременко проти України» від 12 червня 2008 року) [91, с. 124].

Варто наголосити, що рішення ЄСПЛ є прецедентами, в яких міститься офіційне тлумачення КЗПЛОС. КЗПЛОС є частиною національного законодавства України (її ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97) [92]), а рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання (це передбачено статтею 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [93]) [66, с. 92].

У разі, якщо ЄСПЛ знайде у тій чи іншій справі порушення права на

юридичну допомогу захисника, яке гарантується КЗПЛОС, то Україна як відповідач повинна вжити заходів по усуненню такого порушення, у тому числі привести національне законодавство у відповідність до норм КЗПЛОС, та, по можливості, усунути негативні наслідки для заявника [66, с. 92; 94, с. 110].

На нашу думку, з метою кращої обізнаності та поінформованості державних органів України, передусім судових, з правовими позиціями ЄСПЛ необхідним є проведення науково-практичних заходів (конференцій, круглих столів, семінарів) з метою комплексного дослідження практики ЄСПЛ в питанні забезпечення права на професійну правничу допомогу і висвітлення його на офіційній веб-сторінці Мін'юсту України. Важливо, щоб у засобах масової інформації (далі – ЗМІ), особливо в офіційних друкованих виданнях, українською мовою була викладена практика ЄСПЛ не тільки щодо України, але й щодо інших держав. Крім того, судам загальної юрисдикції України важливо ознайомлюватися безпосередньо з текстами рішень ЄСПЛ, адже, розглядаючи справи, які стосуються втручання з боку органів публічної влади в права і свободи людини, гарантовані КЗПЛОС, вони мають знати, як саме аналогічні справи, можливо, в майбутньому розглядатиме ЄСПЛ [94, с. 109–110].

Крім цього, резолюціями Комітету Міністрів Ради Європи (далі – КМРЕ) (контролюючий орган, утворений КЗПЛОС) «Про юридичну допомогу та консультації» від 2 березня 1978 року № (78) 8 [95], «Про юридичну допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах» від 18 лютого 1976 року № (76) 5 [96] та Рекомендація «Про ефективний доступ до закону і правосуддя найбільш вразливих прошарків населення» від 8 січня 1993 року № R (93) 1 [97] визначено основні принципи надання юридичної допомоги:

- при розгляді питання, чи є ця допомога необхідною, належить враховувати фінансові можливості і зобов'язання зацікавленої особи та очікувану величину судових витрат;

- юридична допомога повинна надаватися навіть у тих випадках, коли зацікавлена особа здатна оплатити частину судових витрат. У цьому випадку юридична допомога може бути надана при фінансовій участі особи, якій вона

надається, за умови, що ця участь не перевищує її можливостей;

- юридична допомога повинна охоплювати усі витрати, понесені особою, якій вона надається, у ході захисту своїх прав, і, зокрема, гонорари адвокатів, мита, витрати на експертизу, відшкодування витрат свідків і витрати на переклад;

- при розгляді питання про необхідність юридичної допомоги може враховуватися доцільність подання позову або ж участь у суді як відповідача, виходячи з обставин справи, характеру розгляду;

- бажано, щоб надання юридичної допомоги звільняло від внесення застави або депозиту на покриття судових витрат;

- необхідно, щоб юридичну допомогу можна було одержати в ході судового розгляду, якщо змінилося фінансове становище сторони або виникла інша обставина, що робить цю допомогу необхідною;

- особа, якій надається допомога, має бути, по можливості, вільна у виборі кваліфікованого захисника;

- призначена захисником особа має одержати належну винагороду за роботу, що здійснена в інтересах особи, яка отримує юридичну допомогу;

- система юридичної допомоги повинна передбачати можливість перегляду рішення про відмову в наданні такої допомоги;

- фінансові умови юридичної допомоги повинні переглядатися, зокрема, з урахуванням росту вартості життя [76, с. 54–55].

Також слід звернути увагу на прийнятий Україною регіональний міжнародний договір – Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (далі – КПДПВЦСКС) від 22 січня 1993 року (укладений в м. Мінську в межах країн Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) [98]. КПДПВЦСКС ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах» від 10 листопада 1994 року № 240/94-ВР [99]. У вказаній Конвенції зазначено, що громадяни кожної з Договірних Сторін, а також особи, що проживають на її території, користуються на територіях всіх інших Договірних Сторін у відношенні своїх особистих і майнових прав таким же

правовим захистом, як і власні громадяни цієї Договірної Сторони. Громадяни кожної з Договірних Сторін, а також інші особи, що проживають на її території, мають право вільно і безперешкодно звертатися до суду, прокуратури й інших установ других Договірних Сторін, до компетенції яких відносяться цивільні, сімейні і кримінальні справи, можуть виступати в них, подавати клопотання, пред'являти позови і здійснювати інші процесуальні дії на тих же умовах, що і громадяни цієї Договірної Сторони (пункти 1–2 статті 1). Громадяни кожної з Договірних Сторін і особи, що проживають на її території, звільняються від сплати і відшкодування судових і нотаріальних мит і витрат, а також користуються безкоштовною юридичною допомогою на тих же умовах, що і власні громадяни (пункт 1 статті 2). Пільги, передбачені статтею 2, надаються на підставі документа про сімейне і майнове положення особи, що порушує клопотання. Цей документ видається компетентною установою Договірної Сторони, на території якої має місце проживання або місцеперебування заявник (пункт 1 статті 3). Установи юстиції Договірних Сторін надають правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах відповідно до положень цієї Конвенції (пункт 1 статті 4). Договірні Сторони надають один одному правову допомогу шляхом виконання процесуальних і інших дій, передбачених законодавством запитуваної Договірної Сторони, зокрема складення і пересилання документів, проведення обшуків, вилучення, пересилання і видачі речових доказів, проведення експертизи, допиту сторін, обвинувачених, свідків, експертів, порушення карного переслідування, розшуку і видачі осіб, що вчинили злочини, визнання і виконання судових рішень по цивільним справам, вироків у частині цивільного позову, виконавчих написів, а також шляхом вручення документів (стаття 6) [98].

Крім цього, Україна підписала Європейську угоду про передачу заяв про правову допомогу (далі – ЄУПЗПД) від 27 січня 1977 року (укладена в м. Страсбурзі між державами-учасниками РЄ) [100] та ратифікувала її Законом України «Про ратифікацію Європейської угоди про передачу заяв про правову допомогу» від 7 червня 2017 року № 2088-VIII [101]. Україна, ставши 33-м

членом РЄ, яка ратифікувала цю угоду, надала можливість її громадянам отримувати правову допомогу на безоплатній основі в 32-х європейських країнах. У вказаному міжнародному документі зазначено, що кожна особа, яка має постійне місце проживання на території однієї з Договірних Сторін і яка бажає звернутися із заявою про правову допомогу в цивільних, комерційних або адміністративних справах на території іншої Договірної Сторони, може подати свою заяву в Державі, у якій вона постійно проживає. Така Держава передає заяву до іншої Держави (стаття 1). Кожна Договірна Сторона визначає один або більше органів, що передають, для направлення заяв про правову допомогу безпосередньо до іноземного органу, визначеного нижче. Кожна Договірна Сторона також визначає центральний орган, що приймає, для отримання заяв про правову допомогу та вжиття заходів щодо таких заяв, що надходять від інших Договірних сторін. Держави з федеративним устроєм та Держави, які мають більше, ніж одну правову систему, можуть на власний розсуд створити більше, ніж один такий орган (стаття 2). Жодної оплати не стягується Договірною Стороною щодо послуг, наданих на підставі цієї Угоди (стаття 5) [100].

Щодо безоплатної правничої допомоги, слід зауважити, що в більшості країн світу таку допомогу надають за рахунок державного бюджету повністю або частково залежно від рівня доходів заявника та його родини, в тому числі доходів від належного йому майна. Враховується також склад сім'ї, наявність неповнолітніх дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою та на утриманні особи, що потребує такої допомоги [5, с. 9]. Наприклад, законодавство Франції відносить до доходу: наявність рухомого та нерухомого майна, навіть якщо воно не приносить прибутку, за винятком майна, яке неможливо продати чи заставити; доходи чоловіка або дружини – претендента на безоплатну допомогу; доходи інших осіб, які постійно проживають разом з претендентом на таку допомогу. Виняток становлять лише кошти державної допомоги на сімейні потреби та адресної соціальної допомоги. В Англії ж навпаки: будинок, одяг, домашні меблі та знаряддя праці особи, яка отримує правничу допомогу, не включаються в дохід. У Німеччині також до

доходу не належать: особисте житло (особиста квартира прийняттого розміру); викупна вартість страхування життя; незначні готівкові суми; предмети, які необхідні для здійснення або продовження професійної діяльності, навчання або праці [89, с. 48–49].

Таким чином, основним критерієм для вирішення питання про право конкретної особи отримати безоплатну правничу допомогу є рівень її доходів. Цей критерій існує у законодавстві таких зарубіжних країн як Німеччина, Франція, Англія, Норвегія, США. До того ж законодавство Франції та Норвегії передбачає, що таку допомогу можуть отримати також і юридичні особи, у яких не вистачає коштів для оплати такої допомоги [89, с. 47]. Досвід вказаних зарубіжних країн, законодавство яких визнає принцип рівності прав фізичних та юридичних осіб для отримання безоплатної правничої допомоги, міг би бути використаний і для України.

Для визначення факту відсутності коштів в особи ЄСПЛ рекомендує національним органам досліджувати заяву особи про її майновий стан, довідки компетентних органів влади, декларації про доходи і майно особи [76, с. 52–53].

Резюмуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що відповідно до положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), критеріями для отримання особою безоплатної правничої допомоги захисника (в кримінальному провадженні) є: 1) фінансовий або матеріальний критерій (відсутність коштів у особи); 2) юридичний критерій («інтереси правосуддя»), що передбачає потенційну загрозу тривалого або довічного тюремного ув'язнення, юридичну або фактичну складність справи, нездатність обвинуваченого із об'єктивних причин захищати себе самостійно [102].

Як зазначалось вище, відповідно до частини першої статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства України [40]. Застосування норм міжнародного права неможливе без їх імплементації до національного законодавства. Це повною мірою стосується і міжнародно-правових норм, що

стосуються права на правничу допомогу. Щоб зрозуміти, як положення вищезгаданих міжнародно-правових актів імплементовані в право України, необхідно, перш за все, розглянути норми національного законодавства.

Відповідно до статті 59 Конституції України, кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Відповідно до частини четвертої статті 29 Основного Закону, кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника [40]. Крім того, згідно з пунктом 3 частини третьої статті 42 КПК України, підозрюваний, обвинувачений має право на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату. У статті 49 КПК України зазначено, що слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному провадженні у випадках, якщо підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно. Захисник може бути залучений слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом в інших випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги [51].

Як зазначалося, в Україні були прийняті закони «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97) та «Про виконання рішень та застосування практики Європейського

суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, а тому, на нашу думку, судові органи України під час здійснення судочинства, повинні неухильно дотримуватися приписів КЗПЛОС у поєднанні з практикою ЄСПЛ, які є безпосереднім джерелом права, що є важливим в утвердженні та забезпеченні права людини на професійну правничу допомогу [94, с. 110].

У пункті 4 Резолюції № 1262 (2001) Парламентської асамблеї РЄ щодо дотримання Україною обов'язків і зобов'язань від 27 вересня 2001 року вказано про зобов'язання у сфері національного законодавства та імплементації реформ. Парламентська асамблея РЄ закликає органи влади України продовжити зусилля, а також зміцнити співробітництво з РЄ з тим, щоб забезпечувати цілковиту відповідність законодавства України та практики принципам і стандартам Організації, особливо тим стандартам, що гарантуються КЗПЛОС та практикою ЄСПЛ [103, с. 25–26].

У Рекомендації Rec(2004)5 КМРЄ державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини, від 12 травня 2004 року, наголошується на тому, що державам-членам потрібно докласти подальших зусиль для забезпечення цілковитої дієвості Конвенції, зокрема шляхом тривалої адаптації національних стандартів до стандартів Конвенції у світлі прецедентної практики Суду (ЄСПЛ) [104].

14 червня 1994 року Україна підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, що є показником утвердження демократичних принципів. Свідченням цього стало прийняття ВРУ Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV [105]. Доступ до правосуддя і максимально доступна за ціною, якісна юридична допомога – в Європейському Союзі вважається одним з пріоритетів розвитку [85, с. 398].

Прийнятий 2 червня 2011 року Закон України «Про безоплатну правову допомогу» став тією правовою базою, яка започаткувала механізм для реалізації

права на безоплатну правничу допомогу, гарантованого статтею 59 Конституції України, що дозволило Україні виконати зобов'язання за низкою чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, в галузі прав людини.

Проаналізувавши положення Конституції України в частині гарантування кожного права на професійну правничу допомогу, ми дійшли висновку, що вони відповідають положенням міжнародно-правових актів, зокрема Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), які становлять основу міжнародно-правовим стандартам права людини на професійну правничу допомогу.

1.3. Нормативно-правове регулювання конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні

Право на професійну правничу допомогу належить до конституційних прав людини і передбачає наявність гарантії з боку держави, що кожен, хто потребує такої допомоги, зможе її отримати. Соціальна значущість конституційного права на професійну правничу допомогу полягає в тому, що воно за своєю суттю є однією з юридичних (правових) гарантій реалізації, охорони та захисту інших прав і свобод людини і громадянина [106]. Право на професійну правничу допомогу відіграє неабияку роль в різних сферах людського життя та регулюється значним переліком нормативних актів України та низкою чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ.

Забезпечення права на професійну правничу допомогу регулюється значним переліком нормативних актів, серед яких: Конституція України; рішення КСУ; чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ; рішення ЄСПЛ; інші нормативно-правові акти (кодекси, закони, підзаконні акти).

Стаття 59 Конституції України проголошує, що «кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога

надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [40]. Вказана конституційна норма є нормою прямої дії і, враховуючи, що Конституція України має найвищу юридичну силу (як це зазначено у статті 8 Конституції України) [40], є базовою для всіх інших законодавчих чи інших правових актів державних органів. Проте, часто трапляються випадки неоднозначного розуміння і застосування цієї норми, що, в свою чергу, спричиняє порушення прав людини і громадянина. Ця проблема безпосередньо пов'язана із законодавчим врегулюванням інституту професійної правничої допомоги як на державному, регіональному, так і міжнародному рівнях.

Важливе значення у розумінні положень статті 59 Конституції України відіграли рішення КСУ. Зауважимо, що у рішеннях КСУ допомога іменується як «правова», оскільки вони були винесені до внесення змін до Конституції України щодо правосуддя у 2016 році.

Так, у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 КСУ вирішив, що «положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує» [106].

У справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 КСУ вирішив, що «положення частини першої статті 59 Конституції України про те, що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав, в аспекті конституційного звернення

громадянина Солдатова Г.І. треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного при захисті від обвинувачення, а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги вибрати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи» [107].

Вищевказані рішення КСУ, хоча й стосуються правової допомоги, але при цьому відіграють неабияку роль для конкретизації змісту статті 59 Конституції України, яка гарантує кожному право на професійну правничу допомогу, допомагають з'ясувати справжню волю законодавця, виключаючи водночас можливість порушення Конституції України [108, с. 22].

Крім того, право на професійну правничу допомогу, включаючи право на захист, регулюється низкою міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, серед яких важливе місце займають: МПГПП (1966 р.), КЗПЛОС (1950 р.), ЄУПЗПД (1977 р.), КПДПВЦСКС (1993 р.) тощо (ці міжнародно-правові акти більш детально розглянуті у підрозділі 1.2 «Міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу»).

Важливим кроком у розвитку інституту правничої допомоги на міжнародному рівні стало укладення Україною ряду договорів у цій сфері. Зокрема, першим таким міжнародним договором суверенної України став Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах, прийнятий 31 жовтня 1992 року та ратифікований постановою ВРУ від 5 лютого 1993 року № 2996-XII. У частині першій статті 1 вказаного Договору зазначено: «Громадяни однієї Договірної Сторони користуються на території другої Договірної Сторони таким же правовим захистом своїх особистих та майнових прав, як і громадяни другої Договірної Сторони. Вони мають право звертатись до суду та інших установ, до компетенції яких відносяться цивільні та кримінальні справи, і можуть порушувати клопотання і здійснювати інші процесуальні дії за тих же умов, що і громадяни другої Договірної Сторони» [109]. Протягом 1992–1995 років

Україною було укладено низку двосторонніх договорів про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах: з Польщею (1993 р.), Литвою (1993 р.), Молдовою (1993 р.), Грузією (1995 р.), Естонією (1995 р.), Латвією (1995 р.), Монголією (1995 р.) та іншими державами. Починаючи з 1996 року, в договірній практиці України з'являються якісно нові форми угод з питань правової допомоги, до яких належать договори про взаємну правову допомогу у кримінальних справах з Канадою (1996 р.) та США (1998 р.). Обсяг допомоги за цими договорами включає отримання показань, забезпечення документами, здійснення розшуку та конфіскації, вручення документів та будь-яку іншу форму допомоги, що не заборонена законодавством запитуваної сторони [110, с. 33].

Розглядаючи нормативно-правове регулювання конституційного права людини на професійну правничу допомогу, варто наголосити про важливість рішень ЄСПЛ в цьому питанні. Рішення ЄСПЛ є джерелом тлумачення КЗПЛОС (1950 р.). У Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV у статті 2 йдеться про те, що рішення ЄСПЛ є обов'язковими для виконання, а у статті 17 вказаного Закону зазначено, що суди застосовують при розгляді справ КЗПЛОС та практику ЄСПЛ як джерело права [93]. Більше того, як зазначалося у підрозділі 1.2 «Міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу», важливі аспекти права на професійну правничу допомогу постали у низці справ ЄСПЛ, серед яких значна кількість справ проти України. Рішення ЄСПЛ, будучи джерелом права, відіграють провідну роль в регулюванні питання щодо забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.

Крім того, право на професійну правничу допомогу, включаючи свободу вибору захисника, регламентується значним переліком кодексів та інших законів. Зокрема, КПК України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI встановлює, що підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту

участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом (частина перша статті 20) [51]. Це право прямо випливає із норми Конституції України, яка міститься у частині другій статті 63, яка гарантує підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному право на захист [40]. Крім того, пункт 3 частини третьої статті 42 КПК України передбачає, що підозрюваний, обвинувачений має право на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату [51].

Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) від 7 грудня 1984 року № 8073-X містить положення, яке гарантує особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, «...при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи...» (частина друга статті 268). Також частина третя статті 271 цього Кодексу містить наступне положення: «Якщо особа є суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу, у розгляді справи про адміністративне правопорушення може брати участь адвокат, який призначений Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Зазначений адвокат має права, передбачені частиною першою цієї статті та іншими законами» [111].

На нашу думку, КУпАП є досить застарілим, оскільки був прийнятий у 1984 році (до проголошення незалежності України), не відповідає сучасним правовим реаліям та потребам сьогодення, впровадженій конституційно-правовій реформі в частині правосуддя, а тому потребує суттєвого вдосконалення.

Крім цього, професійна правнича допомога надається в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Наприкінці 2017 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII [112], завданням якого є впровадження ефективного захисту прав особи, яка звертається до суду, як одне з найважливіших завдань судочинства.

Так, у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України) від 18 березня 2004 року № 1618-IV (в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII) встановлено, що учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Представництво у суді як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. Безоплатна правнича допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правничої допомоги (стаття 15). Участь у справі представників передбачена параграфом 2 глави 4 розділу 1 ЦПК України (статті 58–64) [113].

Разом з тим, у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) від 16 січня 2003 року № 435-IV міститься поняття «право на захист». Глава 3 ЦК України має назву «Захист цивільних прав та інтересів». Стаття 15 «Право на захист цивільних прав та інтересів» ЦК України містить положення про те, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [114]. Зі змісту наступних статей глави 3 вказаного Кодексу вбачається, що захист цивільних прав та інтересів здійснюють: суд; Президент України; органи державної влади; органи влади Автономної Республіки Крим (далі – АРК) або органи місцевого самоврядування; нотаріус (статті 17, 18) [114].

Стаття 16 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) від 6 липня 2005 року № 2747-IV (в редакції Закону України від 3

жовтня 2017 року № 2147-VIII), яка має назву «Правнича допомога при вирішенні справ в адміністративному суді», гарантує учасникам справи право користуватися правничою допомогою. Представництво в суді як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. Безоплатна правнича допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правничої допомоги. Участь у справі представників передбачена параграфом 2 глави 4 розділу 1 КАС України (статті 55–60) [115].

У Господарському процесуальному кодексі України (далі – ГПК України) від 6 листопада 1991 року № 1798-XII (в редакції Закону України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII) в статті 16 міститься положення, що учасники справи мають право користуватися правничою допомогою. Представництво у суді як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. Участь у справі представників передбачена параграфом 2 глави 4 розділу 1 ГПК України (статті 56–61). Зауважимо, що у частині п'ятій статті 60 цього Кодексу йдеться про надання фізичній особі безоплатної вторинної правничої допомоги, а саме: «Довіреність фізичної особи, за зверненням якої прийнято рішення про надання їй безоплатної вторинної правничої допомоги, може бути посвідчена посадовою особою органу (установи), який прийняв таке рішення» [116] (аналогічна норма міститься у ЦПК України та КАС України). В господарському судочинстві такі фізичні особи можуть виступати як кредитори у справах про банкрутство, суб'єкти підприємницької діяльності або як треті особи у будь-яких спорах, які підсудні господарським судам.

Важливого значення набуває проблема надання професійної правничої допомоги засудженим, особливо до покарання у вигляді позбавлення волі, яке пов'язане з істотним обмеженням їх прав. Частина друга статті 8 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) від 11 липня 2003 року встановлює, що засудженому гарантується право на правову допомогу. Для одержання правової допомоги засуджені можуть користуватися послугами

адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Таке право поширюється і на засуджених осіб, які перебувають на лікуванні у закладах охорони здоров'я. Абзац 15 частини першої статті 107 цього Кодексу також передбачає, що засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право в порядку, встановленому цим Кодексом і нормативно-правовими актами Міністерства України, одержувати правову допомогу від адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи [117].

Окрім вищевказаного, важливими нормативно-правовими актами, які регулюють питання надання правничої допомоги, у тому числі й професійної, є: закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI [45], «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII [118], «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року № 3425- XII [119], «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI [120].

Так, відповідно до частини першої статті 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом [45].

У статті 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», яка має назву «Професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд», міститься положення про те, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, визначених законом, держава забезпечує надання професійної правничої допомоги безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу. Для надання професійної правничої допомоги діє адвокатура. Забезпечення права на захист від кримінального обвинувачення та представництво в суді здійснюються адвокатом, за винятком випадків, установлених законом. Витрати учасників судового

процесу на професійну правничу допомогу відшкодовуються в порядку, визначеному законом [118].

Відповідно до абзацу 4 статті 4 Закону України «Про нотаріат», нотаріус має право складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права [119].

Зміст права на безоплатну (первинну та вторинну) правничу допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правничої допомоги, державні гарантії щодо надання такої допомоги визначає Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI [120]. До прийняття в 2011 році цього Закону безоплатна правнича допомога надавалася за рахунок держави лише в кримінальних справах відповідно до КПК України. ВРУ було прийнято низку законів, в яких передбачається надання правничої допомоги різним категоріям осіб, віднесених до соціально вразливих, зокрема: закони України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року № 962-XII, «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року № 3671-VI, «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII та ін. [42, с. 8].

Також варто зазначити, що перелік нормативно-правових актів, в яких містяться положення щодо надання особі допомоги (послуг) правового характеру, досить широкий. Вважаємо, що до таких нормативно-правових актів можна, зокрема, віднести: закони України «Про аудиторську діяльність» від 22 квітня 1993 року № 3125-XII [121], «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 року № 966-IV [122], «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII [123], постанову КМУ «Про затвердження Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених)» від 27 серпня 1997 року № 938 [124] тощо.

Так, Закон України «Про аудиторську діяльність» регламентує діяльність аудиторів, які надають консультації у сфері бухгалтерського обліку, звітності, оподаткування та здійснюють інші види економіко-правового забезпечення підприємницької діяльності фізичних та юридичних осіб [121].

Законодавство України також передбачає надання суб'єктами, що надають соціальні послуги, так званих «соціально-юридичних послуг». Соціально-юридичні послуги – надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, захист прав та інтересів особи, інша правова допомога тощо) (абзац сьомий частини четвертої статті 5 Закону України «Про соціальні послуги») [122].

Закон України «Про Національну поліцію» одним із завдань поліції закріпив надання поліцейських послуг у сферах надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Виходячи з вказаних положень статті, можна припустити, що законодавець також мав на увазі надання безоплатної правничої допомоги (консультацій, роз'яснень з питань чинного законодавства), оскільки в означеній статті йдеться, зокрема, про соціально незахищених верств населення (пункт 4 статті 2) [123]. Тут потрібно зауважити, що раніше Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року закріплював одне з основних завдань міліції – участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Схожими за формою діяльності з аудиторами, мова про яких йшла вище, є патентні повірені, оскільки вони є правовими радниками з питань права інтелектуальної власності. Очевидно, що переважна частина діяльності цих осіб є правничою допомогою. Їх діяльність регламентується постановою КМУ від 27

серпня 1997 року № 938 «Про затвердження Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених) [124].

Проаналізувавши нормативно-правові акти України, якими регулюється питання щодо забезпечення права людини на правничу допомогу, у тому числі й професійну, нами було встановлено, що з прийняттям у 2016 році змін до Конституції України (щодо правосуддя), законодавець не змінив термінологію у назвах деяких нормативно-правових актів та їх офіційних текстах (йдеться про поняття «правова (юридична) допомога», «безоплатна правова допомога», «безоплатна первинна правова допомога», «безоплатна вторинна правова допомога», «правові послуги»). Таким чином, виникають суперечності в понятійно-категоріальному апараті юриспруденції, оскільки в Конституції України, яка має вищу юридичну силу, закріплені поняття «професійна правнича допомога» (статті 59, 131²) та «правнича допомога» (стаття 29). Тому пропонуємо привести чинні нормативно-правові акти у відповідність до Конституції України з метою використання єдиної термінології в понятійно-категоріальному апараті юриспруденції, а саме: у назві Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року слово «правову» замінити словом «правничу» (Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»), та в його офіційному тексті поняття «правова допомога», «безоплатна правова допомога», «безоплатна первинна правова допомога», «безоплатна вторинна правова допомога», «правові послуги» замінити відповідно поняттями «правнича допомога», «безоплатна правнича допомога», «безоплатна первинна правнича допомога», «безоплатна вторинна правнича допомога», «правничі послуги»; в офіційних текстах нормативно-правових актів, зокрема КПК України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI, КУпАП від 7 грудня 1984 року № 8073-X, КВК України від 11 липня 2003 року № 129-IV, законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI, «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року № 3425-XII поняття «правова допомога», «юридична допомога» замінити поняттям «професійна правнича допомога» (якщо в законі йдеться про допомогу адвоката) або «правнича допомога» (якщо в законі йдеться про допомогу іншого фахівця в

галузі права), а поняття «безоплатна правова допомога» – поняттям «безоплатна правнича допомога».

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що право на професійну правничу допомогу належить до конституційних прав людини і передбачає наявність гарантії з боку держави на її отримання. Питання щодо забезпечення права людини на професійну правничу допомогу в Україні, яке відіграє неабияку роль в різних сферах людського життя, регулюється значним переліком нормативних актів, серед яких: 1) Конституція України; 2) рішення КСУ (справа про право на правову допомогу від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009; справа про право вільного вибору захисника від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000); 3) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (МПГПП (1966 р.), КЗПЛОС (1950 р.), ЄУПЗПД (1977 р.), КПДПВЦСКС (1993 р.), двосторонні договори про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах та ін.); 4) рішення ЄСПЛ; 5) інші нормативно-правові акти – кодекси, закони, підзаконні акти (КПК України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI; КУпАП від 7 грудня 1984 року № 8073-X; ЦПК України від 18 березня 2004 року № 1618-IV; КАС України від 6 липня 2005 року № 2747-IV; ГПК України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII; КВК України від 11 липня 2003 року № 1129-IV; закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI, «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року № 3425-XII, «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI тощо).

Висновки до розділу 1

Дослідивши стан науково-теоретичних досліджень, генезу конституційного права людини на професійну правничу допомогу, міжнародно-правові стандарти даного права, а також його нормативно-правове регулювання в Україні, можна сформулювати низку підсумкових положень, висновків, рекомендацій та пропозицій.

1. Генеза права на правничу допомогу бере свій початок з часів Стародавнього Світу. В Стародавній Греції та Римі була відома родинна адвокатура, після якої набув розвитку інститут патронату, коли відносини клієнта і патрона (захисника) базувалися на взаємних послугах та їх оплаті. В епоху інквізиції (період Середньовіччя, від V ст. до кінця XV ст. – початку XVI ст.) інститут правничої допомоги зазнав значних обмежень. Це обумовлювалося тим, що сторони особисто вели процес, висловлюючи всі необхідні зауваження і заперечення. Винятки складали лише деякі категорії кримінальних справ. Упродовж XVI – XIX ст. (Новий час) в період буржуазних революцій в європейській країнах відродився інтерес до інституту адвокатури. Це пов'язано, насамперед, з розвитком вчення про права людини. У сучасному світі в країнах з розвинутою демократією (США, Японія, Канада) на конституційному рівні особлива увага приділялася забезпеченню права на правничу допомогу лише особі, яка обвинувалася у вчиненні злочину.

2. Становлення та розвиток інституту правничої допомоги на теренах України відбувалися під впливом загальних світових тенденцій розвитку кримінального та кримінального процесуального права. За часів Київської Русі функції захисту, обвинувачення та покарання виконували общини, з'явилися державні органи судової влади – князь, бояри, віче. Роль захисників виконували родичі, друзі, сусіди сторін, «послухи» та «видоки». Вперше судове представництво згадується у законодавчих актах XV ст. – у Псковській та Новгородській судних грамотах. Третій Литовський статут 1588 року вперше на теренах України закріпив і досить докладно врегулював у законодавчому порядку інститут правничої допомоги. У кодексі українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) приділена значна увага багатьом аспектам надання правничої допомоги у кримінальному судочинстві, вперше вжиті терміни «адвокат» та «повірений». За часів Російської імперії після проведення судової реформи 1864 року була започаткована адвокатура як самостійний правовий інститут. Адвокати поділялися на дві категорії: присяжних повірених, що здійснювали захист на професійній основі, та приватних повірених,

що займалися такою практикою індивідуально. Після закінчення Першої світової війни на окупованій українській території польська влада широко практикувала політичні репресії до інакомислячих осіб, внаслідок чого багато українців було арештовано. У радянський період ставлення до інституту правничої допомоги досить істотно змінилося. Під час громадянської війни 1918–1920 років більшовиками були прийняті нормативні акти, які фактично ліквідували інститут незалежної адвокатури в Україні. За часів незалежної України 28 червня 1996 року була прийнята Конституція України, стаття 59 якої гарантувала кожному право на правову допомогу, а у випадках, передбачених законом, і безоплатну. Також ця стаття містила положення про те, що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. З впровадженням у 2016 році конституційно-правової реформи в частині правосуддя (2 червня 2016 року прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII), стаття 59 Конституції України зазнала змін: нею регламентується, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

3. Міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу – це система системи принципів та норм, закріплених у міжнародно-правових актах, що визначають зміст та обсяг права на професійну правничу допомогу, необхідний людині для ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів.

4. Вважаємо, що необхідно привести чинні нормативно-правові акти у відповідність до Конституції України з метою використання єдиної термінології в понятійно-категоріальному апараті юриспруденції, а саме: у назві Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. слово «правову» замінити словом «правничу» (Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»), та в його офіційному тексті поняття «правова допомога», «безоплатна правова допомога», «безоплатна первинна правова допомога», «безоплатна вторинна правова допомога», «правові послуги» замінити відповідно поняттями «правнича допомога», «безоплатна правнича допомога», «безоплатна

первинна правнича допомога», «безоплатна вторинна правнича допомога», «правничі послуги»; в офіційних текстах нормативно-правових актів, зокрема КПК України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI, КУпАП від 7 грудня 1984 р. № 8073-X, КВК від 11 липня 2003 р. № 129-IV, законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. № 5076-VI, «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII поняття «правова допомога», «юридична допомога» замінити поняттям «професійна правнича допомога» (якщо в законі йдеться про допомогу адвоката) або «правнича допомога» (якщо в законі йдеться про допомогу іншого фахівця в галузі права), а поняття «безоплатна правова допомога» – поняттям «безоплатна правнича допомога».

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

2.1. Методологія дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу

Аналіз вітчизняної законодавчої бази, якою регулюється питання щодо забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу, свідчить про те, що законодавець досить вміло та результативно використовує наукові розробки. На нашу думку, існує необхідність виокремлення оптимального комплексу методологічних підходів, принципів, методів, способів (прийомів), за допомогою яких можна всебічно дослідити конституційне право людини на професійну правничу допомогу.

Дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу вимагає, передусім, вирішення низки питань методологічного характеру, а також потребує належного методологічного забезпечення з метою пошуку проблем в реалізації цього права та напрацювання найоптимальніших способів їх усунення [125, с. 38].

Доречно зауважити, що в юридичній науці існують різні думки щодо розуміння поняття методології та виокремлення її структурних елементів. Методологія – це система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему [126, с. 250]. На думку М.П. Орзіха, методологія – це вчення про методи дослідження, про правила мислення. Головною метою методології є вивчення та застосування принципів, підходів, методів, методик, способів (прийомів), за допомогою яких на теоретичному рівні можливо здобути нові знання, а на емпіричному практично перетворити дійсність. Змістовне розуміння методології виходить з того, що в ній реалізується інструментальна, пошукова функція [127, с. 26]. В.М. Шейко та

Н.М. Кушніренко вважають, що методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – це вчення про правила мислення при створенні теорії науки. Вони також уточнюють, що методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної систематизованої інформації про процеси та явища [128, с. 56]. Відомий вітчизняний вчений-правознавець М.С. Кельман дав визначення поняттю «методологія», очистивши його від зайвих нашарувань. На його думку, методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних явищ [129, с. 42]. В.Ф. Мелещенко свого часу писав, що методологія конституційно-правової науки – це вчення про методи пізнання, теоретичне обґрунтування використовуваних у науці методів і способів пізнання конституційно-правової діяльності, теорія методів, сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження конституційно-правових явищ: система певних теорій, гносеологічних та онтологічних принципів, законів, категорій, які опосередковують загальні властивості і зв'язки буття та наукового пізнання [130, с. 185]. Схожої точки зору дотримується й український правознавець Ю.М. Тодика, який вважає, що методологія відповідної юридичної науки є вченням про методи пізнання конституційно-правових реалій, теоретичне обґрунтування методів і способів пізнання цих реалій [131, с. 32]. Сучасні вітчизняні вчені-конституціоналісти В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко під методологією сучасної науки конституційного права розуміють комплексне світоглядне, філософсько-правове вчення про принципи, методи, прийоми і способи, які використовуються в цій юридичній науці для пізнання юридичних якостей і властивостей об'єкта відповідних наукових досліджень [132, с. 184].

Методологія служить організації процесу пізнання, відкриває умови та можливості, що розкривають різні аспекти сутності предмета дослідження, і, зрештою, є теорією пізнавального процесу. Як стверджував В.С. Нерсисянц: юридичному методу притаманний правовий погляд на світ [133, с. 65].

Методологія не є простою сукупністю елементів, її методологічний апарат

перебуває у взаємному зв'язку, переплетінні. Структура методології формувалася в ході тривалого історичного розвитку, що далеко не завершений. Вона пройшла різні етапи: від абсолютизації діалектичного матеріалізму та недооцінки ролі інших методів, до методологічного плюралізму та синтезу методів різних наук [127, с. 31].

Структуру правової методології вчені-правознавці визначають по-різному: 1) як систему взаємообумовлених принципів (втілюють вихідні положення, які розкривають відповідну сферу знань у всіх головних аспектах і надають їй змісту характер єдиного цілого), законів (коротко сформульовані судження, які виражають необхідні, суттєві та стійкі відносини між предметами і явищами, які вивчаються), категорій (конкретизують відповідні принципи і закони, є вузловими, фундаментальними поняттями, покликаними ідеально відтворити в свідомості сутність об'єкта пізнання, його якісну визначеність, відмінні якості), та похідних від них засобів (способів) наукової і практичної діяльності (спрямовані на пізнання та перетворення правової дійсності на «правильних» засадах) (Ф.М. Фаткуллін) [134, с. 9–10]; 2) як систему, що складається з низки компонентів – світорозуміння й фундаментальних загальнотеоретичних концепцій, загальних філософських законів і категорій, загальних та конкретно наукових методів (Д.А. Керімов) [135, с. 46–48]; 3) являє собою ієрархію рівнів (вертикальний зріз) і своєрідне структурування (сполучення) її елементів (горизонтальний зріз). Дослідницькі методи умовно поділяються на емпіричні (способи виявлення, фіксації, збирання, систематизації інформації про факти і явища конституційно-правової дійсності) і теоретичні (способи тлумачення, пояснення зібраних даних, побудови понять, концепцій, прогнозів тощо). Поділ методології на певні вертикальні рівні є дещо умовним (М.П. Орзіх) [127, с. 31–32].

Беручи до уваги наведені вище дефініції, проаналізувавши позиції вітчизняних вчених, нами зроблено висновок, що методологію дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу складає сукупність певних методологічних принципів, концептуальних методологічних

підходів (ідей), конкретних методів, окремих способів (прийомів) дослідження теоретичної основи та правової регламентації даного права людини, характеристики його міжнародно-правових стандартів, визначення поняття, розкриття його правової природи, виокремлення видів та форм професійної правничої допомоги, визначення суб'єктів й порядку забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.

На думку сучасних вітчизняних теоретиків права, в основі юридичної методології лежать, у першу чергу, світоглядні принципи і методи права [136, с. 41]. Саме ці два складники, на думку В.Л. Федоренка, й є основними елементами системи методології правових досліджень, оскільки саме вони відображають її світоглядний філософсько-правовий і методичний рівні [137, с. 113].

Термін «принцип» (від лат. *principium* – основа, першопочаток, керівна ідея, основне правило поведінки чи діяльності) позначає основні вихідні положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку та ін. [138, с. 1125].

На наше переконання, методологію дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу, необхідно будувати на основі таких методологічних принципів, які є первинним рівнем методології дослідження та визначають напрямки обраного предмету дослідження:

1) об'єктивності – означає визнання факту існування права людини на професійну правничу допомогу незалежного від свідомості людини, її інтелекту та розвитку, оскільки воно закріплюється в міжнародних стандартах прав людини та національному законодавстві України. Дослідження цього права, беручи до уваги його об'єктивність, повинно супроводжуватись діяльністю держави, суспільно-політичними організаціями та іншими суб'єктами політичної системи суспільства;

2) причинності – означає, що право людини на професійну правничу допомогу має причинно-наслідковий зв'язок (суб'єкт – потреба – правовідносини);

3) раціональності, доказовості наукових положень – означає, що напрацьовані знання, отримані в ході дисертаційного дослідження, мають бути

суспільно корисними для забезпечення права людини на професійну правничу допомогу;

4) відтворюваності – означає, що будь-який факт, отриманий в ході дисертаційного дослідження як проміжний або відносно закінчений, повинен мати можливість бути відтвореним в експериментальному дослідженні інших дослідників, або у теоретичних доведеннях;

5) теоретичності – означає, що право людини на професійну правничу допомогу має бути відображене в наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених;

6) системності – вимагає розгляду права людини на професійну правничу допомогу як елемента складної системи – сукупності пов'язаних між собою за певними законами й принципами елементів. Це право необхідно розглядати в системі конституційних прав людини;

7) критичності – полягає в тому, що дослідник не має приймати отриманим результати як єдино правильні, безпомилкові. Будь-яке твердження чи наукову гіпотезу він має піддати сумніву. Правильність та помилковість теоретико-правових конструкцій, напрацювання вітчизняних науковців, відображені в нормативно-правових актах, можуть підтвердитись або спростуватись практикою.

Концептуальні підходи (ідеї) відображають вихідні судження, аксіоматичні ідеї, основи пізнання. В межах і під впливом концептуальних підходів (ідей) щодо конституційного права людини на професійну правничу допомогу формуються методологічні принципи як основні пізнавальні настановлення, в межах яких проводять аналіз. Методи пізнання, які служать засобами розкриття конституційного права людини на професійну правничу допомогу, є результатом інтерпретації й конкретизації вищезазначених концептуальних підходів і методологічних принципів [127, с. 32].

Зміст методологічного підходу розкривають базисні уявлення і дослідницькі рамки як принципову методологічну орієнтацію наукового дослідження, погляд на об'єкт, поняття або принцип, який визначає загальну стратегію дослідження.

Методологічний підхід визначає лише загальну особливість того чи іншого методу, основний напрямок, ракурс дослідження об'єкта. Він відповідає на питання, як конституційно-правові явища можуть бути зрозумілі в процесі дослідження [127, с. 31–32]. С.І. Максимов вживає поняття «підхід» як синонімічний з поняттям «спосіб осмислення правової реальності». При цьому він зазначає, що в основі підходу лежить певна світоглядна позиція, яка впливає на певний тип праворозуміння, і кожний з таких підходів є методологічною основою вирішення філософських та методологічних проблем права (питання про підстави справедливості, про поєднання справедливості з аналізом реальних умов суспільних відносин, про обґрунтування нормативної сили права) [139, с. 34].

Методологічними підходами під час дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу є: діалектичний, антропологічний, аксіологічний (ціннісний), герменевтичний, порівняльний, системний.

Так, діалектичний підхід дозволяє дослідити конституційне право людини на професійну правничу допомогу як таке, що перебуває в перманентному розвитку, а також у взаємозв'язку з такими поняттями як «право на доступ до правосуддя», «право на справедливий судовий розгляд» та іншими аспектами судочинства – доступом до національного та міжнародного правосуддя (зокрема, ЄСПЛ). Так, до діалектичного підходу належать такі загальнонаукові методи як аналіз, синтез, дедукція, індукція.

Неабияке значення для дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу має антропологічний підхід. Правова антропологія – це вчення про основи права в людському бутті, спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права, або як вчення про право як спосіб людського буття [140, с. 144]. Антропологічний підхід використовується при дослідженні конституційного права людини на професійну правничу допомогу з точки зору особи, яка володіє цим правом.

Аксіологічний (ціннісний) підхід дає змогу розглядати конституційне право людини на професійну правничу допомогу крізь призму загальнолюдських цінностей (справедливість, правова рівність, людська гідність, суспільне благо та

ін.), на яких має здійснюватися забезпечення будь-якого права людини. Як зазначив болгарський вчений Н.К. Неновски, в пізнанні правової дійсності не можна обійтися без ціннісного підходу [141, с. 35].

Герменевтичний підхід є домінуючим у сучасній правовій науці, його застосовують в аналітичній юриспруденції. В основі цього підходу здійснюється тлумачення юридичних текстів (нормативно-правових актів, монографій, дисертацій та ін.). У межах дисертаційного дослідження цей підхід використовується при інтерпретації відповідних положень національного законодавства та норм міжнародного права, якими регулюється питання щодо забезпечення права людини на професійну правничу допомогу.

За допомогою порівняльного підходу можна виявити спільні та відмінні риси між досліджуваними правовими явищами, а також їх взаємодію. Цей підхід використовується для зіставлення вітчизняного законодавства, яке регулює питання щодо забезпечення права людини на професійну правничу допомогу, в різні історичні періоди, а також для зіставлення вітчизняного законодавства із законодавством зарубіжних країн.

Системний підхід, на думку Л.Б. Тіунової, – це аспект, ракурс дослідження, що передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного, різноякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють порівняно незмінну структуру та забезпечують його цілісність. Уся система, що знаходиться в безперервному русі, розвитку, має певну автономію щодо навколишнього середовища, яке є для об'єкта родовою системою [142, с. 12]. В межах нашого наукового пошуку системний підхід використовується для розуміння конституційного права людини на професійну правничу допомогу як складного та комплексного правового явища, яке має дуалістичну правову природу.

Якщо підхід визначає основний шлях, стратегію вирішення завдань, то щодо методу частіше вказують на такі його характеристики, як послідовність та доцільність дій, прийомів, що їх застосовують, системність процедур, що їх використовують [127, с. 33].

В юридичній науці немає єдиного підходу до визначення поняття методу.

Термін метод (від грец. *methodos* – прийом, спосіб, образ дії, шлях) використовується в різних значеннях: засіб, дія, пов'язана із застосуванням засобу; спосіб дії. У словниках термін «метод» тлумачиться як спосіб пізнання або система прийомів, що застосовуються у певній галузі діяльності; спосіб досягнення мети; сукупність прийомів та операцій; спосіб практичної та теоретичної діяльності, зокрема, спосіб пізнання дійсності та її відтворення у мисленні [143, с. 21].

Метод слід розглядати як вихідну категорію методології. У юридичній літературі висловлюється слушна думка, що методологія є найзагальнішим, а стосовно окремої галузі знання – загальним науковим до дії, концептуальною єдністю ідей, принципів, методів тощо, які становлять підґрунтя (пізнавальний стрижень) певної системи знань [144, с. 12].

Вибір конкретних методів дослідження, технічних прийомів і операцій роботи з теоретичним і практичним матеріалом диктує характер матеріалу, умови і мету, відповідний етап конкретного дослідження [127, с. 33]. Жоден з окремих методів не здатний повною мірою охопити предмет пізнання. Це можливо лише за умови комплексного його осягнення, що ґрунтується на системі наявних в арсеналі науки методів [145, с. 21]. Кожен метод існує не сам по собі, а як сторона цілого і його застосовують як ціле, що обумовлює важливість методологічного плюралізму, тобто здатність опанувати різноманіття методів і вміло їх застосовувати [127, с. 34].

У структурі методології виокремлюють філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові методи.

Як зазначає М.П. Орзіх, дослідження повинно починатися з нижчого рівня, тобто за допомогою конкретно-наукових методів. Здобуті в результаті цього знання обробляються за допомогою методів загальнонаукового рівня (аналіз, синтез, дедукція, індукція тощо), використовуючи логічні прийоми обробки інформації, одержуються результати та робляться висновки. А для того, щоб здобуті знання були достовірними, весь процес застосування методів має відповідати законам пізнання, які утворюють філософський рівень. Інакше

кажучи, методи кожного рівня мають застосовувати відповідно до вищих рівнів методології [127, с. 35–36].

Конкретно-наукові методи застосовують у певних галузях науки. Наука конституційного права має властивий їй набір спеціальних методів для дослідження конституційно-правових явищ та процесів. У дослідженні конституційного права людини на професійну правничу допомогу важливе місце посідають історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, герменевтичний, конкретно-соціологічний, статистичний методи.

Історико-правовий метод є основним для історико-правових наук. За допомогою даного методу можна здійснити аналіз документів (нормативно-правових актів), які були прийняті у минулому, що дозволяє отримати знання про події, явища (в різні історичні періоди їх існування) та зробити відповідні теоретичні висновки. Наукова (уявна) реконструкція подій минулого є прийомом даного методу дослідження. В межах нашого наукового пошуку історико-правовий метод використовується для дослідження генези конституційного права людини на професійну правничу допомогу.

Порівняльно-правовий метод передбачає зіставлення подібних понять, явищ і процесів та встановлення їхньої специфіки. Порівняння застосовують у класифікації право-державних явищ, з'ясуванні їх історичної послідовності, генетичних зв'язків між ними, загальних і конкретних закономірностей розвитку, традицій і новацій [64, с. 16]. Цей метод допомагає не лише виявити протилежність, розходження та риси наступності конституційно-правових явищ та процесів різних історичних періодів і правових сімей, а й сформулювати загальнотеоретичні положення та конструкції, виявити закономірності функціонування й розвитку конституційно-правових явищ та процесів, які враховують особливості правових систем різних соціальних структур, епох, країн. Порівняльно-правовий метод виступає також як метод емпіричних досліджень, тобто на рівні техніко-юридичного дослідження, коли розкриваються техніко-конструктивні та інші техніко-юридичні риси подібності (єдності) і розходження змісту й форми тих чи інших правових інститутів різних правових систем. Як

органічно цілісне утворення, порівняльно-правовий метод складається з таких прийомів: 1) збір та вивчення фактів; 2) аналіз; 3) абстрагування; 4) порівняння; 5) оцінювання; 6) узагальнення. Звісно, коло прийомів у межах даного методу обумовлене особливостями об'єкта конкретного дослідження [143, с. 25].

В межах дисертаційного дослідження порівняльно-правовий метод дозволив зіставити вітчизняне законодавство, яке регулює питання щодо забезпечення права людини на правничу допомогу, із законодавством зарубіжних країн з подальшим запозиченням їх позитивного досвіду в Україні.

Формально-юридичний (догматичний, юридично-технічний) метод – традиційно вживаний для вивчення «догми» права, його внутрішньої й зовнішньої форми. Аналіз джерел права, формальної визначеності права, порядку систематизації нормативного матеріалу, правил юридичної техніки є проявом цього методу. Завдяки зв'язності із правилами логіки й мови зазначений метод допомагає сформулювати визначення юридичних понять, зробити їхній опис, класифікацію й систематизацію. Він забезпечує логічну стрункість і несуперечність викладу правових норм; наявність необхідних внутрішніх елементів при формулюванні понять, а також виведення з них логічних наслідків. Уже давні римляни вважали, що юридична форма є істотною формою (*forma legalis – forma esseentialis*) [64, с. 15]. Цей метод чітко окреслений у працях Г. Кельзена, де право досліджується «як таке», тобто без урахування зв'язків з іншими соціальними інститутами. При цьому як предмет дослідження існує право в «чистому вигляді», що передбачає звільнення правознавства від усіх сторонніх елементів, що і є основним принципом цього методу [146, с. 11].

У межах дисертаційного дослідження формально-юридичний метод став у нагоді для формулювання понять «міжнародно-правові стандарти права людини на професійну правничу допомогу», «конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні» та ін.

Герменевтичний (пізнавально-процедурний, тлумачний) метод допомагає краще зрозуміти тексти нормативних актів, або важливих документів чи наукових праць. Герменевтика – наука дослідження та інтерпретації текстів. Використання

герменевтичного методу спрямоване на подолання дистанції між тлумачем (читачем) і правовим текстом, прагнення поставити його на один культурно-правовий рівень із автором тексту, перебороти змістовну роз'єднаність між ними і в такий спосіб включити зміст цього тексту в розуміння тлумача для того, щоб його реалізувати [64, с. 16]. В.А. Бачинін визначає герменевтику як мистецтво досягнення і витлумачення різних смислів, які містяться в суцільному і належному. Коли йдеться про питання права, юридична герменевтика займається завданнями інтерпретації смислів, які містяться в правових феноменах [147, с. 19–21]. На думку С.С. Алексєєва, юридична герменевтика – це наука та мистецтво тлумачення юридичних термінів і понять, вершина юридичної майстерності, кульмінаційний пункт юридичної діяльності [148, с. 130]. Відповідно до позиції Гадамера, головне завдання герменевтики полягає не в розробці сукупності правил або процедур з метою інтерпретації тексту, а в ідентифікації того, що в дійсності відбувається з інтерпретатором та поза його бажаннями і діями в самому процесі інтерпретації. Герменевтичний метод дозволяє роз'яснювати та витлумачувати внутрішній зміст нормативно-правових актів, а також понять, визначень і термінів, які доводиться опрацьовувати. Згаданий метод важливий для розуміння («тлумачення») вчинків учасників правовідносин. При цьому має бути визначено мету написання того чи іншого документа (нормативно-правового акта) або інших значущих джерел. Також має долатися «культурний розрив», історична різнорідність розуміння таких понять. Це в підсумку сприятиме усвідомленню змісту опрацьовуваних текстів, а також їх подальшому практичному використанню. Важливим у цьому процесі є й розуміння інтерпретатором самого змісту права, що забезпечуватиме його правильне тлумачення [149, с. 6]. Юридичне розуміння передбачає не лише розуміння окремих юридичних текстів, але й розуміння того, що законодавство – це система, а тому лише уявлення про сукупність нормативно-правових актів відповідної тематики може дати точну інформацію про предмет [150, с. 29].

Герменевтичний метод допомагає охарактеризувати законодавство України, що регулює питання щодо забезпечення права людини на професійну правничу допомогу.

Конкретно-соціологічний метод наука конституційного права використовує для вивчення соціальної і політичної сфер, у яких відбувається реалізація конституційно-правових норм. Соціологічні категорії, соціологічні прийоми збирання, обробки та вивчення фактичного матеріалу (анкетування, спостереження, інтерв'ю, тестування, соціальний експеримент, експертна оцінка та ін.) відіграють значну роль у теорії та практиці конституційного права [127, с. 41–42]. Конкретно-соціологічний метод передбачає урізноманітнення врахованих аспектів державно-правової дійсності шляхом включення до сфери дослідження об'єктивних фактів соціальної дійсності, які відіграють важливу роль у запровадженні змін до законодавства. При цьому має бути чітко визначено їх взаємозв'язок саме з реаліями забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Цей метод дозволяє з високим ступенем імовірності визначити рівень правової свідомості в суспільстві (отже, і стан законності та правопорядку), ставлення громадян до влади в державі [149, с. 6].

Конкретно-соціологічний метод використовується шляхом здійснення аналізу правових документів, офіційних повідомлень, статистичних даних (що відповідають суті саме цього методу) щодо стану забезпечення конституційного права людини на безоплатну правничу допомогу в Україні. Цей метод дозволяє з'ясувати думку різних категорій громадян з приводу поінформованості щодо процедури реалізації права на безоплатну правничу допомогу, діяльності суб'єктів надання такої допомоги; також дозволяє визначити поведінкові настанови громадян відносно змісту конституційно-правових норм, що гарантують право на безоплатну правничу допомогу [125, с. 41]. Зокрема, проведено опитування у період з лютого по березень 2017 року в місті Києві. Вибірка проста випадкова. Вибіркову сукупність складають жителі міста Києва, віком від 28 до 70 років, більшість з яких (83 %) мають неюридичну освіту. Обсяг вибірки – 150 осіб.

Статистичний метод допомагає здійснити аналіз ефективності дії конституційно-правових норм, їх впливу на суспільні процеси. До статистичних прийомів відносять: статистичні звіти, що узагальнюють показники, а також відношення частини до цілого, або відношення інтенсивності. Це дає змогу обґрунтувати правові, політичні й організаційні заходи, які можуть сприяти подоланню негативних явищ, що знижують потенціал, закладений у демократичні за формою правові приписи. Кількісний фактор – важливий показник реальності демократичних інститутів, що їх закріплюють правові норми. Вказаний метод також допомагає відокремлювати необхідне від випадкового, виявляти закономірність певних процесів, пов'язаних з масовими явищами [127, с. 45].

Статистичний метод застосовується для здійснення аналізу документів – узагальнених статистичних даних за різні роки щодо кількості осіб, які звернулися до регіональних, місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги з проханням надати безоплатну правничу допомогу, а також до УВРУПЛ з заявами, що стосуються порушення права на правничу допомогу. Також статистичний метод дозволяє проаналізувати основні показники діяльності системи безоплатної правової допомоги – результативність роботи регіональних, місцевих центрів та бюро з надання безоплатної правової допомоги у кримінальних провадженнях, цивільних та адміністративних судових спорах, а також кількість малозабезпечених, малозахищених верств населення (по категоріям) та питання, з якими вони найчастіше звертаються за допомогою до місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги [125, с. 41].

Загальнонауковий рівень становлять ті методи, що їх використовують більшість наук – формально-логічний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції.

Формально-логічний (логічний, догматичний) метод посідає важливе місце в науці конституційного права та властиві йому прийоми формальної логіки – аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування та ін. Формально-логічний метод як система взаємопов'язаних операцій, оцінок, принципів використовують для здобуття нового юридичного знання про закономірності функціонування і розвитку правової форми суспільного життя. Кожна сформульована наукова

гіпотеза має відповідати всім вимогам до мислення, як ясність, визначеність, лаконізм, суворі послідовність, доказовість. Формально-логічний метод використовується для формування сутності понять та їх класифікації, поділу на окремі типи, підтипи, усунення неточностей і суперечностей тощо [127, с. 39].

Формально-логічний метод допомагає здійснити аналіз елементів конституційного права людини на професійну правничу допомогу, встановити сутність поняття професійної правничої допомоги та інших суміжних понять («правова допомога», «правнича допомога», «юридична допомога», «правові (правничі, юридичні) послуги»), а також здійснити їх дефінування.

Аналіз як загальнонауковий метод відіграє роль початкового та базисного методу під час виконання практично всіх етапів дослідження: вибору об'єкта, огляду стану дослідженого питання, розробки гіпотези й теоретичних передумов дослідження, розробки програми та методики дослідження, обробки результатів дослідження [151, с. 89].

Аналіз є процесом уявного або фактичного розкладання цілого на складові частини (частини об'єкта, його ознаки, властивості, відношення), що надає можливість виявити логічну структуру поняття професійної правничої допомоги. Кожна із виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого. Методологічна специфіка виконання аналізу полягає в його діалектичному зв'язку із синтезом (синтез – протилежне аналізу): сам собою аналіз не дає нового знання без проведення синтезу, який дозволяє з'єднувати окремі глибоко пізнані частини об'єкта в єдине ціле. У цьому наочно виявляється дія закону діалектичної єдності і боротьби протилежностей щодо взаємозв'язку одиничного і загального [151, с. 88].

У межах дисертаційного дослідження методи аналізу та синтезу стали незамінними для виявлення логічної структури поняття професійної правничої допомоги, конструювання власних визначень та інших теоретичних побудов.

Дедукція є найбільш розповсюдженим методом теоретичного дослідження. Вона дозволяє розумовим шляхом переходити від загальних положень чи істин до нових часткових пропозицій. Методологічна функція дедукції полягає в тому, що

вона дозволяє використовувати загальні наукові положення для дослідження конкретних окремих явищ [151, с. 90].

Індукція – це логічний метод переходу від часткових фактів і явищ, що спостерігаються в досвідах, до емпіричних узагальнень, які відображають закони функціонування чи інші зв'язки, типові для об'єктів даного класу. Індукція та дедукція аналогічно аналізу й синтезу певним чином зв'язані, та доповнюють один одного як дві нерозривні сторони діалектично єдиного процесу пізнання [151, с. 90].

На основі загальних знань про право людини на професійну правничу допомогу можна визначити особливості видів та форм професійної правничої допомоги в Україні.

До філософського рівня відносять взяті в методологічній функції філософські категорії та поняття (історичне та логічне, конкретне та абстрактне тощо) і систему світоглядно обумовлених принципів, законів пізнання [127, с. 35].

На думку Н.М. Пархоменко, філософські методи – це система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що розташовані на найвищих «поверхах» абстрагування. Будучи універсальними за своїм змістом, вони визначають лише найзагальніші результати дослідження, його генеральну стратегію [136, с. 44–47].

Серед філософських методів дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу діалектичний метод має особливе значення. Сутність діалектичного методу пізнання полягає в тому, що всі явища в суспільстві перебувають у безперервному русі й взаємозумовлені. Діалектичний метод застосовується для всебічного вивчення процесів виникнення, еволюції, ознак об'єкта дослідження, його значення у період функціонування, перспектив розвитку; встановлення зв'язку з чинниками матеріальними (матеріалістична діалектика), духовними, культурно-моральними (ідеалістична діалектика). Для вивчення застосовують загальні категорії діалектики – сутність і явище, форми і зміст, можливість і дійсність [64, с. 14].

Діалектичний метод надає можливість всебічно дослідити процес виникнення, еволюції поняття професійної правничої допомоги.

Водночас, використовуючи виключно діалектичний метод, не завжди можна домогтися пізнання конституційно-правового явища та процесу. Досить часто потрібно встановити стан явища в той чи інший період. Для цього застосовують метафізичний метод у єдності з діалектичним. За допомогою метафізичного методу фіксують сучасний стан конституційно-правового явища. Тобто, пам'ятаючи, що все розвивається і змінюється за законами діалектики, потрібно мати інформацію щодо стану конституційно-правових явищ, щоб їх проаналізувати та узагальнити [127, с. 37]. Таким чином, метафізичний метод дозволяє дослідити конституційне право людини на професійну правничу допомогу в «статичі», встановити його зміст як такого, що відокремлене від інших конституційно-правових явищ.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що методологія дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу характеризується різноманіттям методів, прийомів і способів пізнання. Оскільки конституційне право людини на професійну правничу допомогу є складним та досить важливим поняттям у демократичній, соціальній та правовій державі, його дослідження має здійснюватися об'єктивно, повно й всебічно, використовуючи при цьому весь арсенал методологічних підходів, а саме: діалектичний, антропологічний, аксіологічний (ціннісний), герменевтичний, порівняльний, системний, а також конкретно-наукові (історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний, герменевтичний, конкретно-соціологічний, статистичний), загальнонаукові (формально-логічний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції) та філософські (діалектичний, метафізичний) методи.

2.2. Поняття та правова природа конституційного права людини на професійну правничу допомогу

Визнання України як демократичної, соціальної та правової держави неможливе без створення в ній ефективної системи охорони та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Особливе місце в цій

системі посідає право на професійну правничу допомогу, гарантоване статтею 59 Конституції України, яке за своїм сенсом є правовою гарантією для реалізації, охорони та захисту інших прав людини.

Як зазначає П.М. Рабінович, права людини – це певні можливості, які необхідні для існування людини та її розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [152, с. 7]. До того ж поняття «можливість» включає поняття «вимоги», «претензії», «право на захист», «право здійснювати свою поведінку як свою складову» [153, с. 11].

Для вказівки на правову можливість отримати професійну правничу допомогу слід використовувати термін «право», а не такі суміжні поняття, як «свобода» або «інтерес», оскільки право на отримання такої допомоги являє собою можливість отримання певного блага [154, с. 338].

На законодавчому рівні відсутнє визначення конституційного права на професійну правничу допомогу.

У рішеннях КСУ містяться положення щодо права на правову допомогу. Так, у рішенні КСУ (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 вказано, що право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права [106]. Разом з тим, у рішенні КСУ (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 вказано, що право на правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги [107].

У Пояснювальній записці від 26 січня 2016 року до проекту Закону України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 25 листопада 2015 року № 3524 вказано, що право на професійну правничу допомогу – це гарантована Основним Законом держави можливість особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа. При цьому

запропонована формула не заперечує права на правничу допомогу загалом, у тому числі й безоплатну, яку можуть надавати інші, крім професійних адвокатів, фахівці-правники. Проте наголос робиться саме на гарантованому отриманні особою саме професійної допомоги [47].

Право на професійну правничу допомогу можна трактувати в об'єктивному та суб'єктивному вимірах: в об'єктивному вимірі – це сукупність правових норм, які регулюють відносини щодо надання професійної правничої допомоги; в суб'єктивному вимірі – це гарантована Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами можливість особи надавати або отримувати професійну правничу допомогу з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи, яка потребує такої допомоги [155, с. 159–160]. Зауважемо, що в контексті статті 59 Конституції України йдеться про право кожної фізичної особи саме на отримання професійної правничої допомоги.

Зміст суб'єктивного права на професійну правничу допомогу можна виразити через такі правомочності: 1) можливість особисто вчиняти дії, спрямовані на реалізацію відповідного права (право на власні дії), в тому числі звертатися до владних суб'єктів (міжнародних, національних) за захистом (примусовим забезпеченням) своїх прав; 2) можливість утримуватися від вчинення певних дій задля реалізації своїх прав; 3) можливість вимагати від інших осіб належної поведінки (право на чужі дії або правовимагання), в тому числі задля примусового забезпечення реалізації відповідних прав; 4) можливість звертатися до соціально зобов'язаних осіб за наданням певних матеріальних та інших благ для задоволення духовних та соціальних потреб [8, с. 10–11].

Загалом конституційне право на професійну правничу допомогу можна розглядати: 1) по-перше, як самостійне конституційне право (статті 59 Конституції України), що не може бути обмежене (частина друга статті 64 Конституції України), по-друге, як конституційна гарантія для реалізації, охорони та захисту інших конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 29, 40–56, 61, 63 Конституції України, по-третє, як похідне від конституційного права на інформацію (стаття 34 Конституції

України), конституційного права на судовий захист прав і свобод людини і громадянина (частина перша статті 55 Конституції України) і конституційного права на повагу до гідності особи (частина перша статті 28 Конституції України), по-четверте, як механізм опосередкування відносин між державою, суспільством та особою, який реалізується в найважливіших сферах суспільного життя, забезпечуючи надання відповідних благ. Особливість права на професійну правничу допомогу полягає в тому, що воно опосередковує відносини не лише між людьми, але й з державою в цілому; 2) як складно-складове право, до структури якого входять: право на звернення до адвоката для отримання професійної правничої допомоги з метою ефективної реалізації, охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів людини; право на певний зміст і якість отриманої (наданої) професійної правничої допомоги; право на отримання правничої допомоги на безоплатній основі в порядку, передбаченому законом; право вимагати вчинення відповідних активних та ефективних дій від адвоката; право на інформацію про можливість отримання професійної правничої допомоги, в тому числі на безоплатній основі; право на отримання професійної правничої допомоги на доступній для розуміння мові та в зручній формі; право вимагати захисту порушеного права; 3) як найважливіший елемент, який розкриває зміст такої основи конституційного ладу, як правовий характер держави (стаття 1 Конституції України) [19, с. 12].

Як зазначалося вище, конституційне право на професійну правничу допомогу є похідним від конституційного права на інформацію (стаття 34 Конституції України). Це пояснюється тим, що в основі права на професійну правничу допомогу лежать фундаментальні соціальні блага (правова інформація та захист прав, свобод та законних інтересів людини). Тобто право на професійну правничу допомогу забезпечує можливість кожному звернутися до особи, що має професійні знання (професіонала) у сфері права (адвоката) з метою отримання належної правової інформації та/або ефективного захисту своїх прав та інтересів [8, с. 8]. Правова інформація – це будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок,

правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо (стаття 17 Закону України «Про інформацію») [156].

Конституційне право на професійну правничу допомогу розглянемо з позиції його поділу на такі поняття як «конституційне право» та «професійна правнича допомога».

Як зазначають Н.К. Шаптала та Г.В. Задорожня, права людини – це гарантована законом міра свободи особи та її можливість вільно діяти, самостійно обирати вид і міру власної поведінки з метою задоволення матеріальних і духовних потреб через користування надбаннями та благами суспільства і держави у межах, визначених національним і міжнародним законодавством. Основні права і свободи людини і громадянина закріплені в Конституції України. Ознаки конституційних прав і свобод людини і громадянина: 1) мають верховенство, тобто вони є правовою базою для прийняття всіх інших прав і свобод; 2) є нормами прямої дії і мають гарантований захист; 3) базуються на конституційних принципах рівності для кожного і не можуть бути обмежені чи скасовані; 4) основні права людини належать їй з моменту народження; 5) їх якісний рівень залежить від рівня соціально-економічного, політичного, культурного та іншого розвитку суспільства і держави [157, с. 196].

Право на професійну правничу допомогу є конституційним правом, адже гарантується Конституцією України (стаття 59 розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»).

Досліджуючи правову природу конституційного права людини на професійну правничу допомогу, необхідно розкрити сутність поняття «професійна правнича допомога».

Ключовим елементом професійної правничої допомоги є поняття «допомога». Допомога – це різновид людської діяльності, один з видів соціальної взаємодії, одна з форм соціального сприяння. Вона являє собою тип відносин між суб'єктами, при якому один суб'єкт діє в інтересах іншого для досягнення корисного для іншого суб'єкта результату [158, с. 19, 22].

Ознаки «професійна» та «правнича», які додаються до поняття «допомога», вказують на те, що цей вид діяльності (допомога) надається адвокатом – особою правничої професії, яка має необхідний рівень професійної підготовки, пов'язана правилами професійної (адвокатської) етики, законодавчими вимогами доступу до професії та нестиме відповідальність за неналежне виконання нею свого професійного обов'язку [47].

У сучасних юридичних словниках відсутнє визначення поняття професійної правничої допомоги. Віднаходимо лише визначення поняття правової допомоги. З'ясовуємо, що правова допомога розглядається як договірні відносини між державами з питань співробітництва установ юстиції щодо надання правової допомоги у цивільних, сімейних і кримінальних справах [159, с. 335]. Відповідно до Великого юридичного словника, правова допомога – це сформована в міжнародних відносинах система нормативних та організаційно-правових засобів, які використовуються при співробітництві держав у галузі взаємного надання допомоги, щодо цивільних, сімейних і кримінальних справах, що потребують здійснення процесуальних дій на території більш ніж однієї держави [160, с. 465]. Основу такої системи становлять двосторонні та багатосторонні договори про правову допомогу, що регулюють питання захисту суб'єктів права, визначення компетентності судових інстанцій для розгляду спорів різних категорій, дотримання процесуальних прав іноземців; такими договорами регулюється також порядок визначення дійсності різних документів (свідectв, дипломів тощо), виконання службових доручень, рішень щодо спорів, пересилання документів тощо [161, с. 136–137].

В.С. Личко розглядає у загальному вигляді поняття «правова допомога» як міжгалузевий інститут, що об'єднує в собі правові норми, які становлять основу для діяльності державних і громадських органів, спрямованих на надання громадянам і організаціям правової допомоги [162, с. 420].

Поняття правової допомоги можна розглядати у двох площинах:

1) на міжнародному (міждержавному) рівні: особа забезпечує свої права та свободи через держави, що є суб'єктами міжнародного права;

2) національному (внутрішньодержавному): особа забезпечує свої права та свободи через державні органи за допомогою відповідного фахівця або самотійно.

Сьогодні у вітчизняній юридичній науці відсутня усталена позиція щодо розуміння поняття правової допомоги. Здебільшого, вказане поняття розглядається в широкому та вузькому значенні [163, с. 68; 164, с. 78].

У широкому значенні правова допомога – це діяльність, спрямована на забезпечення прав, свобод та законних інтересів заінтересованих суб'єктів, яка здійснюється уповноваженими на те особами чи органами в порядку та у видах, не заборонених законодавством, пов'язана із застосуванням правових норм. У цьому аспекті правова допомога може розглядатися як: 1) будь-яка допомога юридичного характеру, яка надається безоплатно на підставах, визначених законом, та суб'єктам, передбаченим у законі; 2) будь-який вид допомоги, який надається адвокатами, на відміну від приватно-практикуючих юристів, які не мають свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, та юридичних осіб приватного права (юридичних фірм, юридичних компаній), що надають правові послуги; 3) представництво у правовідносинах; 4) будь-які форми соціально-активної поведінки, вся сукупність засобів і методів, спрямованих на забезпечення суб'єктивних прав; 5) діяльність осіб, що необов'язково повинні мати юридичну освіту, яка спрямована на сприяння в ознайомленні із правовими вимогами, що регламентують різні сторони життя суспільства і держави, закріплюють відповідні права й свободи громадян, а також на надання допомоги в реалізації цих прав і свобод шляхом консультування, роз'яснення положень законодавства та складення відповідних документів [8, с. 10; 165, с. 131].

У вузькому значенні правова допомога – це правові заходи, що здійснюються уповноваженими суб'єктами, спрямовані на конкретну особу, яка перебуває у складних життєвих обставинах та потребує сторонньої допомоги з метою правильної орієнтації в чинному законодавстві, виховання звички свідомого виконання правових норм, що сприяє поліпшенню її життєдіяльності та соціальної адаптації. У цьому аспекті правова допомога розглядається як послуги,

що надаються на оплатній чи безоплатній основі лише у випадку захисту від обвинувачення в кримінальному провадженні і тільки адвокатами [8, с. 9–10; 165, с. 131]. Ми категорично не погоджуємося з вузьким підходом до розуміння поняття правової допомоги, адже переконані в тому, що більша частина населення стикається з проблемами у різних сферах життя, а тому потребує допомоги для захисту своїх прав, свобод та законних інтересів не тільки в кримінальному процесі, а й в цивільному, адміністративному, господарському тощо.

У Законі України «Про безоплатну правову допомогу» правова допомога визначається як надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав та свобод, їх відновлення у разі порушення [120].

У міжнародному праві та в праві окремих держав існують різні підходи до тлумачення поняття «юридична допомога».

Як зазначалося вище, у межах стандартів ООН спостерігається розширене тлумачення поняття «право на юридичну допомогу». В «Основних положеннях про роль адвокатів», прийнятих VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року, під правом особи на юридичну допомогу розуміється: право на звернення за допомогою до адвоката за своїм вибором для підтвердження своїх прав і захисту на всіх стадіях кримінальної процедури (пункт 1); право на юридичну допомогу бідних і незаможних людей (пункт 3); право на консультацію про права та обов'язки, з роз'ясненням принципів роботи правової системи, оскільки вони стосуються прав і обов'язків клієнта (підпункт (а) пункту 13); право на отримання допомоги клієнтом будь-яким законним способом та вчинення адвокатом правових дій для захисту інтересів клієнта (підпункт (б) пункту 13); право на отримання допомоги в судах, трибуналах та адміністративних органах (підпункт (в) пункту 13) [166]. Тобто в понятті «юридична допомога» об'єднуються різні види юридичної допомоги (послуг), як безоплатної, так і оплатної.

Відповідно до Резолюції КМРЄ «Про юридичну допомогу та консультації» від 2 березня 1978 року № (78) 8 поняття «юридична допомога» та «юридичні

консультації» мають різні значення. Під «юридичною допомогою» розуміється: можливість особи використовувати або захищати свої права у будь-яких судах, компетентних виносити рішення у цивільних, торгових, адміністративних, соціальних чи податкових справах (пункт 1); усі витрати, понесені особою, якій надається юридична допомога, у ході захисту своїх прав, і, зокрема, гонорари адвокатів, мита, витрати на експертизу, відшкодування витрат свідків і витрати на переклад (пункт 3); звільнення від внесення застави або депозиту на покриття судових витрат (пункт 3). Юридична консультація передбачає забезпечення особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідної юридичної консультації з усіх питань, що можуть стосуватися їхніх прав та інтересів (пункт 12) [95].

Подібно до права РЄ вирішується питання про правничу допомогу в законодавстві Німеччини, яке представлене Законом про допомогу в несенні процесуальних витрат від 1980 року та Законом про правове консультування і представництво осіб з низькими доходами від 1994 року. Причому така допомога в Німеччині – це лише допомога в несенні всіх процесуальних витрат, як судових, так і позасудових, у тому числі на оплату послуг адвоката під час підготовки справи до суду та в судовому процесі. Іншу підсистему такої допомоги в Німеччині складають правничі послуги, які надаються на підставі відповідних положень про послуги Німецького цивільного уложення (BGB) від 1896 року. Їх особливість полягає в тому, що при виникненні цих відносин презюмується рівність їх сторін, яка є основним принципом цивільних правовідносин [89, с. 11–12]. Французьке законодавство щодо надання правничої допомоги цілком відповідає позиції ООН в цьому питанні. Так, у Франції правнича допомога – це: 1) безоплатна судова допомога; 2) допомога у сприянні в доступі до правового захисту: а) надання особам загальної інформації про їхні права та обов'язки, а також спрямування осіб до організацій, відповідальних за реалізацію їхніх прав; б) допомога у виконанні всіх заходів, спрямованих на реалізацію прав особи або виконання правового обов'язку, а також допомога у здійсненні позасудових процедур; в) консультація з правових питань; г) допомога у складенні та

укладанні правових актів; 3) посередництво адвоката при затриманні; 4) допомога при розгляді та вирішенні кримінальних справ [89, с. 12]. Законодавство Норвегії під правничою допомогою розуміє лише безоплатну допомогу, зокрема: юридичну консультацію; судову допомогу; звільнення від судових витрат [89, с. 12–13]. В Англії під такою допомогою розуміються різні види правничих послуг, які надаються особам безоплатно. Зокрема, ними є: юридична консультація; правова підтримка; представництво [89, с. 13].

Розглянувши тлумачення поняття правової допомоги у законодавстві Німеччини, Франції, Норвегії та Англії, вбачаємо, що для України найбільш прийнятною моделлю правової допомоги є модель, реалізована в законодавстві Франції.

Як зазначають О.А. Банчук і М.С. Демкова, положення Резолюції КМРС «Про юридичну допомогу та консультації» від 2 березня 1978 року № (78) 8, законодавство Німеччини та Норвегії про віднесення інституту звільнення від судових (процесуальних) витрат до правової допомоги не відповідають сучасній концепції правової допомоги, адже вважається, що до такої допомоги відноситься надання допомоги адвокатом у судовому процесі. Оскільки оплата адвоката за участь у судовому процесі вважається процесуальними витратами, то й, надаючи право особі безоплатно користуватися послугами адвоката, надається право особі звільнитися від сплати процесуальних витрат. Але, крім процесуальних витрат на правничу допомогу адвоката, існують також витрати на перекладача, експерта, послуги яких не є правовою допомогою [89, с. 17].

В Україні звільнення від процесуальних витрат – це окремий інститут процесуального права і не відноситься до правової допомоги.

Необхідно зауважити, що в юридичній літературі існують різні підходи (за різними підставами), які допомагають охарактеризувати поняття професійної правничої допомоги. Досить вдало, на нашу думку, проаналізовано юридичну допомогу В.Ю. Панченком у монографії «Юридична допомога (питання загальної теорії)» (2011 р.) [158, с. 76–101], положення якої склали науково-теоретичну основу дослідження сутності поняття професійної правничої допомоги.

На нашу думку, в залежності від змісту та мети як діяльності в сфері права (юридичній сфері), професійну правничу допомогу доцільно розглядати через поняття «забезпечення прав», як найбільш широке, оскільки воно не зводиться лише до їх реалізації, охорони або захисту.

Професійна правнича допомога як забезпечення прав людини – це система заходів, спрямованих на реалізацію, охорону та захист прав, свобод та законних інтересів фізичної особи, які реалізуються адвокатом, та мають на меті в повній мірі досягти її правової захищеності. При цьому, в забезпеченні права особливе місце займає такий спосіб, як сприяння [158, с. 86].

Основні ознаки професійної правничої допомоги, які характеризують її як поняття, можна поділити на: а) ознаки суб'єктів; б) ознаки об'єкта і предмета; в) структурно-змістовні ознаки – мета, засоби, результати, інтереси [158, с. 102].

Ознаки суб'єктів. Професійна правнича допомога як діяльність відбувається в межах відносин між суб'єктом отримання та суб'єктом надання допомоги. Суб'єктом отримання професійної правничої допомоги є перш за все людина – фізична особа, а суб'єктом надання – адвокат.

Нездатність суб'єкта отримання самостійно своїми діями реалізувати права, свободи та законні інтереси обумовлює потребу в наданні йому професійної правничої допомоги. Потреба в такій допомозі виникає внаслідок відсутності спеціальних знань і навичок в галузі права (незнання своїх прав в тій чи іншій життєвій ситуації, правових засобів їх реалізації і т.д.), наявності юридичних та (або) фактичних перешкод для самостійного використання своїх правових можливостей (недієздатність, вік, стан здоров'я, небажання, психологічна неготовність діяти самостійно в правовій сфері тощо) [158, с. 103].

Зацікавленість особи, її ініціатива, звернення за допомогою – це є передумовою в наданні професійної правничої допомоги.

Професійна правнича допомога, зазвичай, не може надаватися всупереч волі суб'єкта отримання. Але існують виключення з правил. Так, наприклад, законодавство України встановлює перелік випадків, коли участь захисника є обов'язковою (стаття 52 КПК України) [51].

Суб'єктом надання професійної правничої допомоги в організаційно-структурному плані є особа, яка діє у встановленому законом порядку, та здійснює даний вид професійної діяльності. Суб'єкт надання професійної правничої допомоги – це адвокат, тобто фізична особа, до якої висуваються досить серйозні професійні вимоги (наявність повної вищої юридичної освіти, володіння державною мовою, наявність стажу роботи в галузі права не менше двох років, складення кваліфікаційного іспиту, проходження стажування (крім випадків, встановлених Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), складення присяги адвоката України та отримання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю) [45; 158, с. 103–104].

Окремо варто зупинитися на такому понятті як кваліфікація особи, яка надає правничу допомогу (зокрема, мова йтиме про адвокатів та інших фахівців-правників).

Під кваліфікацією особи, яка надає правничу допомогу, розуміють, насамперед, ступінь і вид професійної вченості суб'єкта надання такої допомоги, наявність у нього знань, вмінь, навичок, необхідних для її здійснення. У цьому аспекті ознака кваліфікованості пов'язана з властивостями суб'єкта надання, які підтверджуються офіційними документами (про освіту, стаж роботи в галузі права та ін.). Кваліфікованість – це зовнішня сторона правничої допомоги, яка відображає стан суб'єкта її надання. У динамічному, змістовному плані кваліфікованість означає міру якості, рівень самої діяльності, її характеристику в залежності від складності, точності, відповідальності, відповідності закономірностям, вимогам, правилам оптимального використання засобів, способів, методів надання допомоги в кожному конкретному випадку [158, с. 104–105].

Кваліфікованість правничої допомоги охоплює два аспекти – кваліфікацію (професіоналізм) суб'єкта надання (і в цьому сенсі є ознакою, що характеризує суб'єкта надання) і якість самої допомоги (це вже ознака самої діяльності, її структури та змісту). До фактичного надання правничої допомоги не можна сказати, кваліфікована вона чи ні. Звідси поняття «правнича допомога» та

«кваліфікована правнича допомога» співвідносяться як родове та видове поняття [158, с. 108].

Крім цього, в юридичній літературі розглядається поняття «кваліфікована юридична допомога», яке визначається по-різному, зокрема: як діяльність осіб, що володіють спеціальними знаннями в галузі права, для надання якісних юридичних послуг [167, с. 39]; як консультативні послуги і представництво інтересів [168, с. 156]; як не стільки право підозрюваного, обвинуваченого, підсудного мати захисником будь-яку особу, яку він вважає кваліфікованою, а скільки залучення для здійснення захисту особи, що дійсно володіє відповідними професійними навичками (адвоката) [169, с. 9]; як гарантовану законом можливість особи отримати необхідну допомогу від осіб, що володіють спеціальними юридичними знаннями, уміннями і навичками, що дозволяє людині ефективно захищати та відстоювати свої права та законні інтереси [170, с. 130].

До того ж правнича допомога має бути ефективною, що відповідатиме міжнародній практиці. Як зазначає Р.Г. Мельниченко, вимога ефективності юридичної допомоги передбачає запровадження спеціального терміну – «мінімальні стандарти кваліфікованої юридичної допомоги», серед яких: наявність юридичної освіти у особи, яка надає таку допомогу; пред'явлення особі, яка надає окремі види юридичної допомоги, спеціальних вимог (кваліфікаційний іспит, стажування і т.д.); активність надання юридичної допомоги [14, с. 13].

ЄСПЛ неодноразово констатував порушення права на захист в Україні в справах, де захисник формально був призначений, проте не здійснював ефективний захист. Показовим є рішення ЄСПЛ в справі «Яременко проти України» від 12 червня 2008 року, в якій кожен із двох захисників, які представляли заявника, бачив його лише один раз і тільки під час допиту, і до допиту ніхто з них із заявником не бачився, що свідчить про символічний характер їхніх послуг. У цій справі ЄСПЛ поставив під сумнів виконання захисниками ефективного захисту заявника [171].

Професійну правничу допомогу, яку надає адвокат, неякісно, несумлінно, не можна назвати кваліфікованою. І це є серйозною проблемою, особливо, коли

йдеться про здійснення захисту від кримінального обвинувачення. На жаль, в Україні відсутні інструменти, які б стовідсотково гарантували якість послуг адвокатів, особливо тих, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу. Низьку якість наданої допомоги можна пояснити і низьким рівнем оплати послуг адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, а це прямо залежить від державного фінансування. Тому держава зобов'язана створити певні умови для реалізації конституційного права людини на професійну правничу допомогу, враховуючи, що така допомога має бути реальною, професійною та кваліфікованою. На цей час вже здійснені перші кроки в створенні таких умов. Зокрема, йдеться про прийняті Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правила адвокатської етики, якими встановлено досить серйозні професійні вимоги до адвокатської професії. Таким чином, держава повністю розділяє відповідальність за професійність допомоги адвокатів [171].

Якщо ж професійна правнича допомога надана адвокатом з порушенням норм законодавства (зокрема, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») та/або норм професійної етики (Правил адвокатської етики), то таку допомогу можна вважати некваліфікованою.

Ми констатуємо той факт, що норма статті 59 Конституції України гарантує кожному право на професійну правничу допомогу, але про кваліфікованість в ній не йдеться. Можна припустити, що законодавець при заміні поняття «правова допомога» поняттям «професійна правнича допомога» в Основному Законі мав на увазі, що саме ознака «професійна» означатиме, що така допомога буде надана кваліфіковано особою адвокатської професії. Хоча законодавство країн недалекого зарубіжжя передбачає надання кваліфікованої юридичної допомоги (наприклад, Конституція Російської Федерації) [172].

На нашу думку, для вирішення питання щодо якості правничої допомоги, слід керуватися міжнародними стандартами якості такої допомоги, які закріплені в «Основних принципах, що стосуються ролі юристів» (прийняті VIII Конгресом ООН із попередження злочинності й поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 року у Гавані) та «Основних положеннях про роль адвокатів»

(прийнятті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року у Нью-Йорку) [87; 166].

Ознаки об'єкта і предмета. Об'єктом професійної правничої допомоги є проблемна правова ситуація, тобто проблемна життєва ситуація суб'єкта її отримання, що має правовий характер. В даному випадку під проблемною правовою ситуацією розуміють складну життєву обставину – конфлікт або стан у взаєминах людей, що загрожує конфліктом, із зовнішнього боку – спір, розбіжність інтересів, суперництво думок і намірів, що вимагає правового вирішення [173, с. 256–259].

Проблемна правова ситуація як об'єкт професійної правничої допомоги характеризується тим, що:

- це життєва ситуація особи, яка існує як об'єктивна (в кількісному плані сукупність суспільних, насамперед, правових, відносин, факторів і обставин), а також така, яка існує в її свідомості;
- ситуація перешкоджає використанню правових можливостей (прав, свобод, законних інтересів), ускладнюючи цим реалізацію різноманітних інтересів особи, яка отримує професійну правничу допомогу;
- правовий характер життєвої ситуації обумовлений наявністю реальних або передбачуваних соціальних зв'язків в сфері правового регулювання та необхідністю її розв'язання засобами правового характеру;
- проблемний характер правової ситуації викликаний нездатністю особи її перетворити (вирішити) шляхом самотійного здійснення належних їй прав, свобод і законних інтересів [158, с. 111–112].

Предмет професійної правничої допомоги – це основні якості, компоненти об'єкта професійної правничої допомоги, до яких суб'єкт надання такої допомоги (адвокат) докладає зусиль, здійснюючи правовий допоміжний вплив, а також, відповідно до поставлених цілей та наявних засобів, викликає зміни в об'єкті. Оскільки проблемна правова ситуація може виникнути у особи до здійснення діяльності, яка має зовнішній вираз, і виникнення реальних правових відносин, предметом професійної правничої допомоги в цьому випадку є інтелектуальні та

вольові компоненти її правової свідомості. Така проблемна правова ситуація вирішується шляхом формування правових знань та навичок, готовності до юридично грамотної правової поведінки або утримання від вчинення юридично значущих дій [158, с. 113–114].

Отже, предметами професійної правничої допомоги можуть бути: 1) правова діяльність соціальних суб'єктів (особи, яка отримує професійну правничу допомогу та інших суб'єктів); 2) правова свідомість особи, яка отримує таку допомогу.

Структурно-змістовні ознаки. Професійна правнича допомога – це сприяння, яке здійснюється в інтересах іншої особи. Як і всі інші соціальні потреби людини, потреба в такій допомозі виникає тоді, коли її задоволення є засобом реалізації якогось конкретного інтересу [174, с. 8]. Реалізація інтересів іншої особи і є той основний процес, відносно якого професійна правнича допомога має «допоміжний» характер, перебіг якого вона полегшує, підтримує. Специфічним для такої допомоги є те, що реалізація інтересів відбувається в правовій сфері, в суспільних відносинах, які складають предмет правового регулювання (в проблемній правовій ситуації) [158, с. 115].

Важлива риса професійної правничої допомоги як виду допомоги полягає в пріоритеті прав, свобод і законних інтересів особи, яка отримує таку допомогу, для задоволення її індивідуальних інтересів [158, с. 122]. Зауважимо, що в частині першій статті 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вказано, що адвокату, адвокатському бюро або адвокатському об'єднанню забороняється укладати договір про надання правової допомоги у разі конфлікту інтересів [45].

Професійна правнича допомога – це цілеспрямована діяльність. До основних цілей професійної правничої допомоги можна віднести: забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи, досягнення максимального ступеня її захищеності; забезпечення сприятливої життєдіяльності людини; створення особі правовими засобами сприятливих умов для охорони та захисту її суб'єктивних прав; захист прав людини тощо. Безумовно, професійна правнича допомога,

виступаючи юридичною гарантією прав і свобод, є важливим елементом механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина та в системі з іншими правовими засобами працює на досягнення їх повної реалізації [158, с. 125].

Основна мета професійної правничої допомоги – це максимально повна реалізація прав, свобод та законних інтересів зацікавлених в ній суб'єктів шляхом перетворення (подолання або запобігання) конкретної проблемної правової ситуації [158, с. 127; 175, с. 130].

При цьому, слід зазначити, що надання оплатної професійної правничої допомоги (на договірних засадах) не гарантує отримання позитивного результату в справі на користь клієнта. Тому оплата професійної правничої допомоги має ризиковий (алеаторний) характер.

Зміст професійної правничої допомоги становлять дії з використанням засобів правового характеру, які здійснюються суб'єктом надання такої допомоги (адвокатом), на підставах і в порядку, не заборонених Конституцією та законами України. Якщо ж така допомога є поза дією закону, то про її надання не може бути й мови. Такий зміст допомоги надає їй властивість «юридичності», правовий характер, який полягає в переважному використанні правових засобів для досягнення цілей, встановлення, зміну та припинення правових відносин, тобто на отримання правового результату [176, с. 14–15]. Такою допомогою може бути: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, забезпечення захисту особи від обвинувачення, надання особі допомоги в забезпеченні доступу до вторинної правничої допомоги та медіації [42, с. 11]. До того ж здійснення дій (послуг), які складають професійну правничу допомогу, може мати значення юридичного факту (події, дії, стану), який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини. Наприклад, після складення адвокатом позовної заяви та подання її до суду (юридичний факт) особа набуває статусу учасника судового

процесу (настають певні юридичні наслідки – виникають правовідносини). В іншому випадку – наприклад, правове інформування чи консультування, здійснюване адвокатом, не викликає юридичних наслідків, коли отримана правова інформація залишається лише у свідомості особи, яка отримує професійну правничу допомогу.

Професійна правнича допомога (як і будь-яка діяльність) має дві сторони: зовнішню (об'єктивну) – зовнішньо виражені дії суб'єкта надання допомоги, спрямовані на перетворення (подолання) проблемної правової ситуації, та внутрішню (суб'єктивна) – мисленнєва діяльність суб'єкта надання допомоги (її розгляд виходить за межі цього дослідження).

Суб'єкт надання професійної правничої допомоги, здійснюючи конкретні дії в інтересах суб'єкта отримання допомоги, використовує правові засоби, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей. О.В. Малько класифікує правові засоби на дві групи: 1) засоби-настанови; 2) засоби-діяння (технології). При цьому перші засоби є інструментами здійснення останніх [177, с. 8–9]. Оскільки професійна правнича допомога – це дії, які здійснюються суб'єктом надання в інтересах суб'єкта отримання допомоги, то вона (професійна правнича допомога) є правовим засобом-діянням.

До змісту професійної правничої допомоги можуть входити лише ті правові засоби-настанови та засоби-діяння, використання яких можливе особою як правоздатним суб'єктом. Тобто діяльність суб'єкта надання допомоги може доповнювати, заміщувати діяльність суб'єкта отримання, але обсяг і характер діяльності суб'єкта надання не може виходити за межі правоздатності, а це означає і правової діяльності суб'єкта отримання, яку він міг би здійснити, якби правова ситуація не була проблемною і він не потребував допомоги [158, с. 129–130].

Варто зазначити, що до засобів правового характеру, які використовуються при наданні професійної правничої допомоги, можна віднести юридичні поради та консультації. Суб'єкт надання професійно допомагає суб'єкту отримання

правничої допомоги обрати найкращий, найоптимальніший правовий засіб з усього існуючого обсягу таких засобів, який необхідний в конкретній життєвій ситуації.

Таким чином, враховуючи вищевикладене, нами зроблено висновок, що під професійною правничою допомогою слід розуміти діяльність, здійснювану адвокатом (на оплатній чи безоплатній основі), яка переслідує єдину мету – ефективну реалізацію прав, свобод та законних інтересів особи.

Надання професійної правничої допомоги має відповідати певним принципам, серед яких особливе місце посідають: верховенство права (відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, за якого норми Конституції є нормами прямої дії і звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. А забезпечення права на професійну правничу допомогу, передбаченого статтею 59 Конституції України, є обов'язком держави незалежно від закріплення відповідних механізмів реалізації цього права в законах чи інших нормативно-правових актах України); законність (надання професійної правничої допомоги в Україні можливе виключно на засадах, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ) [42, с. 15]; незалежність (забороняється будь-який зовнішній вплив, тиск чи втручання в процес надання професійної правничої допомоги, зокрема з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, політичних партій, а також вплив особистих інтересів суб'єкта надання такої допомоги) [178]; превентивність (професійна правнича допомога сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а також спрямовує на попередження можливих порушень чи незаконних обмежень прав і свобод людини) [106]; неприпустимість конфлікту інтересів (відсутність суперечності між особистими інтересами суб'єкта надання професійної правничої допомоги та його професійними правами і обов'язками); конфіденційність (обмеженість доступу певного кола осіб до інформації, яка визначена законом, або становить

персональні дані про фізичну особу, які охороняються законодавством з питань захисту персональних даних) [178]; якісність (держава, гарантуючи кожному право на професійну правничу допомогу, встановлює відповідні професійні та інші критерії до суб'єктів, які цю допомогу мають право/зобов'язані надавати, таким чином розділяє відповідальність за якість надання такої допомоги) та ін. [42, с. 16].

Також важливим, на наш погляд, є дослідження співвідношення поняття «професійна правнича допомога» з такими суміжними поняттями як «правнича допомога», «правова допомога», «юридична допомога», «правничі (правові, юридичні) послуги». Часто ці поняття ототожнюються науковцями, практикуючими юристами, що, як наслідок, формує хибне уявлення цілісності системи правничої допомоги.

Як зазначалося вище, зі змінами до Конституції України (щодо правосуддя) 2016 року для позначення діяльності адвоката застосовується поняття «професійна правнича допомога». Заміна понять «правова допомога» на «правнича допомога» мала на меті не звуження або розширення змісту правової допомоги, а саме приведення термінології у відповідність стандартам української мови: слово «правничий» походить від іменника «правник» (особа, яка надає послуги у сфері права (юридичній сфері) [47; 48, с. 12]. Тобто правнича допомога – це допомога, яка надається, окрім адвокатів, іншими фахівцями-правниками, у тому числі й на безоплатній основі.

У законодавстві України, зокрема в процесуальних кодексах, міститься поняття «правнича допомога». Так, у ЦПК України, КАС України та ГПК України йдеться про те, що учасники справи (цивільної, адміністративної, господарської) мають право користуватися правничою допомогою; представництво у суді як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом [113; 115; 116]. До того ж у ЦПК України та КАС України зазначено, що безоплатна правнича допомога надається в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правничої допомоги [113; 115].

До прийняття змін до Конституції України (щодо правосуддя) 2016 року, в Основному Законі закріплювалося поняття «правова допомога». Порівнюючи поняття «професійна правнича допомога» та «правова допомога», ми дійшли висновку, що поняття «правова допомога» – значно ширше за поняття «професійна правнича допомога». Під правовою допомогою розуміється можливість надання такої допомоги розширеним переліком суб'єктів, незалежно від наявності в них юридичної освіти чи кваліфікації (наприклад, студенти – члени юридичних клінік при вищих навчальних закладах надають безоплатну правову допомогу, не маючи диплому про юридичну освіту та відповідної професійної кваліфікації).

В юридичній літературі також зустрічається поняття «юридична допомога», яке використовувалося до прийняття Конституції України у 1996 році. Лінгвістика слова «юридичний» походить від латинського «судовий», розкривається як «пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням; правничий, правознавчий; має офіційне право на що-небудь» [179, с. 517]. Н.В. Хмелевська під юридичною допомогою розуміє аргументовану законодавством, правовими нормами та/чи практичним їх застосуванням, конкретизовану правознавчим змістом допомогу, спрямовану на забезпечення реалізації, захисту або відновлення конкретного права чи свободи людини, громадянина, особи. Вона зазначає, що юридична допомога – це не будь-яка допомога, а лише та, що має нормативний характер, тобто для надання якої існує та ідентифікована надавачем законодавча підстава. Слово «правовий» означає «той, що стосується права, – системи встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм (правил) поведінки». Порівнюючи поняття «правова допомога» та «юридична допомога» (розкривши етимологічну сутність слів «право» та «юридичний»), Н.В. Хмелевська дійшла висновку, що правова допомога – будь-який вид чи сукупність видів юридичної допомоги, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини, особи, громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Натомість юридична допомога – вужче поняття, це допомога, яка надається в межах певної галузі права

(наприклад, юридична допомога адвоката в кримінальному провадженні) [180, с. 145–147].

Юридичну допомогу можна розглянути аналогічно до визначення поняття юридичної діяльності. На думку С.Д. Гусарєва, юридична діяльність – це різновид правової діяльності, що здійснюється у формах практичної, освітньої та наукової, юристами, на професійній основі, з метою отримання відповідного правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів [181].

На противагу Н.В. Хмелевській, В.С. Личко вважає, що поняття «правова допомога» та «юридична допомога» є тотожними, і розмежовувати їх ніякого сенсу немає, оскільки це тільки ускладнює процедуру використання цих термінів [9, с. 8].

Ми поділяємо позицію Н.В. Хмелевської щодо розмежування понять правової та юридичної допомоги. Вважаємо, що правова допомога – це допомога, яка спрямована на забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи, яка може надаватися як юристами на професійній основі (юридична допомога), так і іншими суб'єктами без юридичної освіти (юридичними клініками, соціальними працівниками, які надають соціально-юридичні послуги тощо).

Варто зауважити, що поняття «професійна правнича допомога» та «юридична допомога» – це різновиди правової діяльності, що здійснюється особами правничої професії з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи. Професійна правнича допомога, як і юридична допомога, надається юристами, на професійній основі, але вона відрізняється від останньої тим, що надається не будь-яким юристом, а лише тим, який має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, тобто адвокатом. Тому професійна правнича допомога поняття вужче (за суб'єктами надання) за юридичну допомогу.

Порівнюючи правничу допомогу та юридичну допомогу за суб'єктами їх надання, ми зробили висновок, що обидва види допомоги надаються фахівцями-правниками (юристами), а тому дані поняття є тотожними.

Таким чином, виходячи з положень чинного законодавства України, можна зробити висновок, що за суб'єктами надання професійна правнича допомога є вужчим поняттям за правничу, правову або юридичну допомогу, оскільки надається не будь-якою особою, у тому числі з юридичною освітою, а лише адвокатом. Але за змістом вона є ширшою, адже включає в себе всі види правничих послуг, у тому числі й представництво іншої особи в суді та захист від кримінального обвинувачення, які здійснює виключно адвокат.

Відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [40]. Тому, доцільно в усіх без виключення нормативно-правових актах України вживати те поняття, яке міститься в Конституції України, – «професійна правнича допомога», це дозволить уникнути плутанини при з'ясуванні його змісту.

Порівнюючи професійну правничу допомогу з правничими (правовими, юридичними) послугами, варто зазначити, що в юридичній літературі перша розглядається як професійна діяльність, а друга – як різновид підприємницької діяльності. Послуга – це категорія економічна і виступає як благо, надане у формі праці, консультації, мистецтва управління, що відрізняє її від матеріального товару. Допомога – щось необхідне, що виконується спільно для вирішення будь-яких проблем, що вимагають швидкого втручання. Таким чином, допомогу слід розглядати як екстрений захід, що полегшують стан (фізичний, соціальний, матеріальний, духовний, психологічний та ін.), який не терпить зволікань. У семантиці слова «послуга» виявляються такі складові, як «користь», «зручності». Очевидно ці дії з надання послуг екстреними назвати не можна, це додаткові заходи до необхідного мінімуму, що забезпечує життєдіяльність людини. Послуги підвищують життєвий рівень індивіда за його бажанням, тобто надавати допомогу можливо і без згоди людини (наприклад, захист осіб в кримінальному провадженні, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права здійснюється обов'язково), а послуга

– тільки «за замовленням» [182; 183, с. 28].

На думку Т.В. Варфоломєєвої, застосування у законодавстві поняття «правові послуги» є неприпустимим, оскільки «таке відношення до правової допомоги знижує її значення в державі до рівня побутових послуг» [184, с. 38].

У висновку Головного науково-експертного управління ВРУ до законопроекту «Про безоплатну правову допомогу» від 24 квітня 2009 року № 4406 наголошено, що «допомога» означає стан задоволення певної потреби, а «послуга» – дію, результатом якої є задоволення певної потреби.

Доречно також зазначити, що таке поняття як «послуги» використовується у цивільному законодавстві України. Надання послуг, в тому числі правничих, є різновидом підприємницької діяльності [185]. В Конституції України міститься поняття «професійна правнича допомога», а не «правничі послуги» (хоча ці поняття є близькими за змістом).

До того ж правничі послуги є різновидом соціальних послуг, які, в свою чергу, є комплексом правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги (особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [165, с. 130–131].

Конституція України гарантує кожному право на професійну правничу допомогу як категорію реалізації, охорони та захисту її прав, свобод та законних інтересів, але не гарантує їй послугу як категорію міжсуб'єктних цивільно-правових відносин, як економічне благо. Послуга у даному випадку може розглядатися як інструмент у діяльності суб'єктів права, правовідносини яких регулюються не на конституційному рівні, а на рівні чинного законодавства – приватного юриста, фірми, які не несуть практично ніякої відповідальності перед державою за якість і професіоналізм наданої послуги [186, с. 28].

З впровадженням у 2016 році конституційно-правової реформи в частині правосуддя, в юридичній літературі, на Інтернет-сайтах, є низка статей науковців,

в яких розглядається доцільність використання поняття «професійна правнича допомога». Наприклад, як зазначає адвокат, член Комітету законопроектної роботи Спілки адвокатів України, член Громадського об'єднання «Волонтерська правова допомога «МОСТ» Н.О. Фешик, терміни «правовий – правничий – правний – юридичний» є родово-видовими синонімами, обґрунтувавши це тим, що така заміна обумовлена стандартами української мови [187]. На наявність синонімічних зв'язків між вищевказаними термінами вказують Н.В. Артикуца [188, с. 85] та Н.В. Шеремета [189, с. 122]. З критикою такої позиції виступає адвокат І.В. Головань, зазначаючи, що, якщо ці терміни є синонімами, то «навіщо взагалі один синонім міняти на інший, перевертаючи догори дригом колосальний масив вітчизняного законодавства? Адже в українському праві ми десятиліттями користувалися термінами «правова допомога», «правова робота» [190]. У цьому випадку доречно висловив думку О.В. Яким'яка, що «на цей момент ніхто не може з упевненістю сказати, чи є і яка різниця між правовою та правничою допомогою поза філологією», а тому, на його думку, це питання потребуватиме відповідного врегулювання [191, с. 46].

Потрібно звернути увагу на те, що в проміжному висновку Венеціанської комісії (Європейської Комісії «За демократію через право») щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя від 24 липня 2015 року № 803/2015 отримало позитивну оцінку уточнення, що право, передбачене статтею 59, стосується «професійної» правничої допомоги [192]. Відносно цього адвокат І.В. Головань слушно зазначив, що Венеціанською комісією не розглядалися «україномовні нюанси «правова – правнича» [190], оскільки в Порівняльній таблиці пропозицій щодо змін до Конституції України, підготованих Робочою групою з правосуддя Конституційної Комісії України [193], терміни «правова допомога» і «правнича допомога» перекладаються англійською мовою як термін «legal assistance», а отже, цією комісією аналізувалися лише зміни, що стосувалися уточнення відносно «professional legal assistance».

На думку В.В. Заборовського, в понятті «професійна правнича допомога» основна увага повинна приділятися саме терміну «професійна», за допомогою

якого законодавець фактично гарантує належне надання особі такої допомоги. Це проявляється в тому, що держава покладає обов'язок щодо надання правничої допомоги саме на осіб, які на професійній основі здійснюють таку діяльність, а саме на адвокатів. Така діяльність адвоката може характеризуватися шляхом використання понять «правова допомога», «юридична допомога», «правнича допомога», але обов'язково у поєднанні із терміном «професійна» [194, с. 144].

На нашу думку, допомогу правового характеру особа може отримувати не лише від адвокатів (професійну правничу допомогу), але й від інших суб'єктів – фахівців у галузі права (правничу допомогу) у вигляді правового інформування, консультування, складення правових документів тощо. Головне, щоб суб'єкт надання такої допомоги, надав її кваліфіковано, що в кінцевому результаті сприятиме вирішенню проблемної правової ситуації особи з метою ефективної реалізації її прав, свобод та законних інтересів. І кожна особа має право обирати собі того суб'єкта надання правничої допомоги, якому вона довіряє або на якого вільно погоджується.

Окрім цього, право на професійну правничу допомогу слід розглянути як складову права на справедливий судовий розгляд та доступне правосуддя, що в свою чергу виступають важливим аспектом практичного здійснення верховенства права [195, с. 279]. Пункт 3 (с) статті 6 КЗПЛОС, яка має назву «Право на справедливий суд», гарантує кожному обвинуваченому у вчиненні кримінального правопорушення захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [49]. Стаття 10 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, яка отримала назву «Професійна правнича допомога при реалізації права на справедливий суд», дублює положення Конституції України щодо права особи на професійну правничу допомогу [118].

Концепція справедливого судового розгляду містить критерії оцінки насамперед процедури судового розгляду, тобто процесуальної справедливості.

Будь-який соціальний інститут, у тому числі право, не може бути справедливим без забезпечення його доступності, або можливості скористатися його перевагами, адже тоді порушується ідея вільного й рівного розподілу соціальних благ [196, с. 23]. Вчені-процесуалісти визнають, що рушійним фактором для формування руху «доступ до правосуддя» стали проблеми, пов'язані із реалізацією права на правничу допомогу, а саме з неможливістю її отримання бідними верствами населення [197, с. 16]. В.М. Ісакова зазначає, що «сама наявність у правовій системі прав ставить питання про можливість їх примусової реалізації, і в разі якщо особа не має можливості вільного доступу до інструментів такого примусу, логіка вимагає, щоб був створений механізм правової допомоги. Правова допомога в даному випадку – один із елементів, які можуть забезпечити примусове здійснення прав, хоча, звичайно, не єдиний. Право на правову допомогу – це право настільки першорядної важливості, що всі інші права, які мають відношення до справедливого суду, можуть позбутися будь-якої цінності, якщо це право не буде дотримуватися». Без існування суду права і свободи людини не можуть бути належним чином захищені у випадку, якщо її суб'єктивним правам і свободам загрожує інша людина. Основу сучасної концепції справедливого або належного правосуддя природним чином складає принцип вільного доступу до правосуддя [198, с. 405].

Право на професійну правничу допомогу є важливим елементом доступності правосуддя, що є необхідною ознакою правової держави. У цьому аспекті В.М. Ісакова зауважила, що «і суддям, і практикуючим адвокатам, і розумним людям очевидно, що в більшості випадків... люди без адвоката не отримують правосуддя того ж за якістю, як інші, і з успіхом відсторонені від реального доступу до судової системи» [198, с. 405].

О.М. Овчаренко розглядає доступність правосуддя як принцип організації та діяльності судової влади, сутність якого полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення до суду за захистом своїх прав. Зміст доступності правосуддя розкривається через сукупність її елементів: 1) правових (інституційних і процесуальних): територіальна наближеність суду; відкритість

інформації про нього; універсальність юрисдикції суду; його компетентність; стабільність судової системи; 2) соціальних: потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві; рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, який полягає у правовій обізнаності населення й у довірі громадян до суду; рівень правосвідомості носіїв судової влади – суддів; 3) економічних: витрати держави на фінансування судової влади; витрати сторін та інших учасників справи, передбачені процесуальним законодавством; витрати держави на забезпечення доступу до суду найбільш вразливих верств населення [196, с. 13, 74].

Таким чином, право на професійну правничу допомогу – це один із аспектів доступу до правосуддя та права на справедливий судовий розгляд.

Враховуючи вищевикладене, нами зроблено висновок, що під конституційним правом людини на професійну правничу допомогу в Україні слід розуміти гарантовану Конституцією України, іншими нормативно-правовими актами можливість фізичної особи отримувати (на оплатній чи безоплатній основі) послуги від адвоката, що полягає у вирішенні проблемної правової ситуації з метою ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів.

Особливі ознаки професійної правничої допомоги характеризуються тим, що остання:

- 1) є різновидом професійної діяльності, яка здійснюється адвокатом;
- 2) передбачає правовий зміст у діях (послугах) (надання правової інформації та консультацій; складення документів правового характеру; здійснення представництва іншої особи в суді; забезпечення захисту особи від кримінального обвинувачення тощо), які можуть мати значення юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини;
- 3) може надаватися на оплатній чи безоплатній основі;
- 4) має ризиковий характер, якщо вона надана на оплатній основі (на договірних засадах) (надання професійної правничої допомоги не гарантує отримання позитивного результату в справі на користь клієнта);
- 5) відповідає принципам верховенства права, законності, незалежності,

превентивності, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, якості тощо.

Конституційне право людини на професійну правничу допомогу, по-перше, є основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожного, що становить сукупність правових можливостей фізичної особи як учасника правовідносин, з метою досягнення поставлених юридичних цілей, а, по-друге, воно виступає як ключова конституційна гарантія для забезпечення інших прав людини (у тому числі й права на справедливий суд) [8, с. 14; 199, с. 32]. Тому, будучи правом-гарантією, його можна вважати таким, що має дуалістичну правову природу.

2.3. Види та форми професійної правничої допомоги в Україні

Класифікація видів та форм професійної правничої допомоги в Україні, на нашу думку, є досить важливим завданням, яке дозволяє глибше проникнути в сутність поняття конституційного права людини на професійну правничу допомогу, зрозуміти його місце в правовій сфері.

Під видом професійної правничої допомоги можна розглядати допомогу особі в певній галузі права, яким вона обґрунтовується, аргументується та убезпечується. Тобто вихідним елементом для визначення змісту та ідентифікації конкретної допомоги є її правова основа за наявності особи, яка потребує цієї допомоги [180, с. 146].

Одним із критеріїв для видової класифікації професійної правничої допомоги є зміст діяльності суб'єктів її надання.

1) За кількістю суб'єктів, які залучені в процес надання професійної правничої допомоги:

- двосуб'єктна – допомога, в процесі якої взаємодіють суб'єкт отримання та суб'єкт надання допомоги;
- багатосуб'єктна – допомога, в процесі якої беруть участь декілька (два і більше) суб'єктів надання допомоги.

2) За ступенем активності суб'єкта отримання професійної правничої допомоги:

- допомога за активною участю (характеризується зацікавленістю, активною, ініційованою участю суб'єкта отримання допомоги у вирішенні проблемної правової ситуації);

- допомога за пасивною участю (допомога недієздатному) [158, с. 141].

3) За наявністю проблемної правової ситуації:

- відновлювальна – передбачає існування проблемної правової ситуації на момент звернення за допомогою;

- профілактична (превентивна) – надається при можливій проблемній правовій ситуації (коли є ймовірність настання останньої у майбутньому та необхідно попередити (запобігти) саму проблемну життєву ситуацію або пом'якшити її прогнозовані негативні наслідки). Така допомога може бути первинна (для попередження проблемної правової ситуації, формування готовності до вжиття адекватних заходів при загрозі її виникнення) та вторинна (виявлення проблемної правової ситуації на ранньому етапі її розвитку, зменшення її негативного впливу) [158, с. 141–142; 162, с. 422–423].

4) За вольовим критерієм:

- добровільна – надається за бажанням суб'єкта отримання допомоги (має диспозитивний характер);

- обов'язкова (примусова) – надається за відсутності волі суб'єкта, який потребує допомоги, коли дефекти у його свідомо-вольовій сфері перешкоджають розумінню своїх інтересів; всупереч волі суб'єкта, який потребує допомоги, коли допомога викликана необхідністю забезпечення публічного інтересу (має імперативний характер) [158, с. 142]. Прикладом такої допомоги є обов'язкова участь захисника в кримінальному провадженні.

5) За економічним (матеріальним) критерієм – умовами, за яких суб'єкт, що потребує допомоги, вправі розраховувати на професійне сприяння:

– оплатна – передбачає, що суб'єкт надання професійної правничої допомоги має право отримати винагороду (гонорар) за надання допомоги, а суб'єкт отримання зобов'язаний оплатити її надання;

– безоплатна (субсидована) – не передбачає матеріальних витрат зі сторони особи, яка її потребує [158, с. 137–138].

Безоплатна правнича допомога – це гарантована державою професійна діяльність відповідних фахівців щодо надання правничих послуг на безоплатній основі, спрямованих на ефективну реалізацію, охорону та захист прав, свобод та законних інтересів осіб, які звернулись за такою допомогою [164, с. 79].

Як слушно зазначила Ю.Т. Шрамко, коли йдеться про надання правничої допомоги «без плати» або «безкоштовно», потрібно звернути увагу, що ці терміни не є однозначними. Якщо особа отримує правничу допомогу без плати за неї з власних коштів, або безкоштовно, то це не означає, що той, хто її надає, не отримує за свої послуги відповідної плати. Тобто така правнича допомога є безкоштовною з боку її отримувача, безкоштовною для нього, а не безкоштовною взагалі, тому що, як і будь-яка послуга, має певну вартість. Суб'єкту надання правничої допомоги хтось повинен платити, і ці витрати бере на себе держава. Тому вона зазначила, що точніше буде формулювання, що правнича допомога надається «за рахунок держави» або «за рахунок державних коштів» [200].

Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», безоплатна правнича допомога поділяється на два види – первинну та вторинну: перша включає в себе надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення правових документів, крім процесуальних, а також допомогу в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації; мета другої – забезпечення рівних можливостей доступу осіб до правосуддя, вона включає: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також складення документів процесуального характеру [120].

Однак отримати безоплатну вторинну правничу допомогу має можливість не кожен, а лише та особа, яка підпадає хоча б під одну із категорій осіб – суб'єктів права на безоплатну вторинну правничу допомогу, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу».

Зауважимо, що в законодавстві деяких країн передбачено надання правової допомоги за часткову плату (за часткові внески) осіб. Насамперед, на таку допомогу може претендувати особа з середнім рівнем життя. У даному випадку особа, доходи якої не дозволяють повністю покрити витрати за надання такої допомоги, звертається до державних органів із заявою, щоб та оплатила частину таких витрат. Чим більший дохід особи, тим більше коштів вона повинна витратити на оплату наданої допомоги. Вказаний вид допомоги надається в Німеччині, Швеції, Нідерландах, Франції, Бельгії, Англії, Норвегії, Латвії, Литві, Естонії та інших країнах Європи [89, с. 50]. У Молдові така допомога має назву «частково безоплатна кваліфікована юридична допомога» і надається в тих випадках, коли особа, дохід якої вище рівня доходу, встановленого Урядом для отримання юридичної допомоги відповідно до Закону Республіки Молдова «Про юридичну допомогу, що гарантується державою» від 26 липня 2007 року № 198-XVI, в змозі оплатити частину витрат на юридичну допомогу. В цьому випадку кваліфікована юридична допомога може надаватися за фінансової участі особи, якій надається допомога, за умови, що внесок особи не перевищує її фінансових та матеріальних можливостей [201; 202, с. 21].

Тому, зважаючи на соціально-економічне становище значної частини жителів України, пропонуємо запровадити в Україні частково оплатну правничу допомогу, запозичивши досвід зарубіжних країн.

Також у таких європейській країнах як Німеччина, Франція, Англія, Норвегія правова допомога може бути повністю безоплатною або за доступну плату. Види такої допомоги залежать від матеріального становища довіритель. Але термін «безоплатна допомога» не повністю відображає суть цих відносин, оскільки послуги правових радників з надання цієї допомоги все ж таки оплачуються державою. Безоплатною або ж допомогою за доступну плату, вона

стає лише для довірительів, а правові радники отримують належну винагороду за надану допомогу від держави [89, с. 44–45].

6) В залежності від змісту та форм професійної правничої допомоги:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань;
- складення документів непроцесуального характеру (звернень, заяв, скарг, довідок щодо положень чинного законодавства України тощо);
- складення документів процесуального характеру (заяв, скарг, клопотань тощо);

вищевказані види допомоги можна назвати консультативними, такими, що мають підготовчий характер [158, с. 134; 165, с. 132–133];

- допомога, яка збігається за змістом з діяльністю самих зацікавлених осіб (представництво) [9, с. 10; 158, с. 134].

В залежності від змісту також можна виокремити такі три види професійної правничої допомоги: 1) допомога під час формування правової свідомості (правової культури); 2) допомога під час забезпечення прав і свобод; 3) допомога під час захисту прав і свобод [14, с. 16–23].

7) Професійна правнича допомога в судочинстві: захист та представництво.

На думку Р.С. Титикало, захист – це діяльність визначених законом суб'єктів, спрямована на застосування правових прийомів, способів та засобів з метою забезпечення дотримання прав, свобод та інтересів особи, недопущення їх порушення з боку інших осіб та відновлення останніх у разі їх порушення [4, с. 8]. Захист – більш широке поняття за професійну правничу допомогу. Відповідно до Конституції України захист є різним за об'єктом (стосовно соціальних, фізичних та інших прав і свобод), за формами чи засобами (через суд, УВРУПЛ, міжнародні органи, політичні та інші об'єднання, чи через захисника) [9, с. 17]. Поняття «захист» визначено КПК України (частина перша статті 20): підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а

також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом [51]. З цього визначення вбачається, що захист в кримінальному процесі включає в себе як самостійне здійснення особою процесуальних захисних дій, так і з правовою допомогою захисника [203, с. 22]. Захист особи від кримінального обвинувачення – це один із видів професійної правничої допомоги. У цьому випадку професійна правнича допомога буде ширшим поняттям, ніж захист, адже вона потрібна не лише підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому, а й іншим учасникам кримінального процесу (потерпілому, свідку та ін.) [9, с. 17].

Як зауважила Т.В. Варфоломеева, «Конституція України розрізняє поняття захисту та правової допомоги, й абсолютно правильно, оскільки за змістом це різні поняття, відмінні один від одного види правової діяльності» [204, с. 3–5].

Представництво (в цивільному праві) – це правовідношення, відповідно до якого одна сторона (представник) на підставі набутих нею повноважень виступає і діє від імені іншої особи, яку представляє, створюючи, змінюючи чи припиняючи безпосередньо для неї цивільні права та обов'язки [205, с. 101]. Представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства (частина третя статті 237 ЦК України) [114].

Розрізняють представництво у сфері матеріально-правових і процесуально-правових відносин. Зокрема, однією з відмінностей між цими інститутами є їх різна цільова спрямованість. Метою представництва в цивільному праві, відповідно до статті 237 ЦК України, є вчинення представником від імені особи, яку він представляє, правочинів, в той час, коли основною метою процесуального представництва є захист прав особи, яку представляють, та/або реалізація її процесуальних прав (обов'язків) тощо. Розмежування цих двох інститутів здійснюється, як зазначає В.М. Шерстюк, і за засобами досягнення їх цілей, оскільки представник в цивільному процесі для досягнення своїх цілей може використовувати лише засоби, визначені законом (подання позову, доказів, пояснень тощо), а в цивільному праві ці засоби визначає для представника довіритель або, за його розсудом, в окремих випадках – і сам представник.

Основою матеріально-правового представництва є цивільно-правові норми, що регулюють відносини, пов'язані з представництвом, довіреністю, договором доручення. Процесуальне представництво, в свою чергу, засноване на нормах процесуального права (цивільного, адміністративного, господарського), які регулюють суспільні відносини, що виникають при розгляді справ у судах. У процесуальному представництві застосовуються цивільно-правові норми щодо довіреності, повноважень тощо [206]. У ЦПК України (частина друга статті 15) [113], КАС України (частина друга статті 16) [115], ГПК України (частина друга статті 16) [116] визначено, що представництво у суді як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. Відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», представництво – це вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні [45].

Отже, судове (процесуальне) представництво є видом професійної правничої допомоги.

Захист та представництво як види професійної правничої допомоги в повному обсязі реалізуються в кримінальному судочинстві, а представництво – у всіх інших видах судочинства. Ці види допомоги можна назвати представницько-захисними [165, с. 132–133].

8) Професійна правнича допомога за сферою надання:

– у сфері спірної юрисдикції (під час розгляду спорів з приводу суб'єктивних прав; в даному випадку професійна правнича допомога надається у вигляді представництва в цивільному, адміністративному, кримінальному, господарському судочинстві, у справах про адміністративні правопорушення та ін.);

– у сфері безспірної юрисдикції (при відсутності спору про право; у даному випадку професійна правнича допомога може надаватися у вигляді правового інформування, консультування, складення документів правового характеру та ін.) [158, с. 136].

9) В залежності від підстави виникнення обов'язку здійснення активних дій з надання професійної правничої допомоги (угода (договір) або юридичний обов'язок надати допомогу):

– приватна – суб'єкт надання допомоги приймає відповідне рішення самостійно і не пов'язаний публічним обов'язком (йдеться про те, коли «заборгували» перед людиною особи приватного права, а публічна влада виступає як «суддя», «арбітр» чи гарант, до якого звертається особа за захистом або відновленням її прав) [11, с. 7; 158, с. 136–137];

– публічна (суспільна) – обов'язок надання такої допомоги покладається на державні органи, установи, органи місцевого самоврядування в процесі реалізації ними своєї компетенції (маються на увазі ситуації, коли влада є «боржником» перед людиною, – порушила права людини, переслідує особу, яка вчинила кримінальне чи адміністративне правопорушення, або має захистити чи відновити права потерпілої особи від злочину чи адміністративного правопорушення) [11, с. 7; 158, с. 136–137];

– приватно-публічна – характеризується подвійною природою: з одного боку, вона виявляється на договірних засадах, а з іншого – пов'язана з особливими, публічними за своєю природою зобов'язаннями, покладеними на суб'єкта надання, при яких він не вільний у виборі контрагента (наприклад, безоплатна правнича допомога затриманому, підозрюваному, обвинуваченому) [158, с. 136–137].

Крім того, професійну правничу допомогу можна класифікувати й за іншими підставами, зокрема:

– залежно від рівня ефективної достатності: первинна (разова) і повторна (додаткова);

- за характером причин, які викликають потребу в наданні допомоги: екстрена (надзвичайна) – надається першочергово, в оперативному порядку, і планова (ординарна) – надається відповідно до заздалегідь спланованого порядку з визначенням конкретного кола адресатів;

- за адресатами: допомога фізичним особам, допомога колективам громадян та ін.;

- за галузевою належністю: допомога, що надається в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесі;

- в залежності від умов і змісту правовідносин: допомога, що надається в порядку виконання обов’язку (допомога – обов’язок), допомога, що надається в порядку реалізації права (допомога – право);

- за часом реалізації: тимчасова, періодична та постійна [158, с. 140].

Зауважимо, що окрім професійної правничої допомоги, яку надають адвокати, можна виділити такий вид допомоги як непрофесійна (ексклюзивна) правнича допомога, яка надається непрофесійними суб’єктами, тобто особами без юридичної освіти, або з незакінченою юридичною освітою (наприклад, параюристами) [11, с. 8].

Поряд з видами професійної правничої допомоги, існують форми її надання. Якщо види професійної правничої допомоги потрібно характеризувати як певні правові явища, щодо яких відбувся поділ на підставі спільної для них риси, яка, в свою чергу, входить до поняття «професійна правнича допомога», з якого ці явища виділяють, тоді як форма в загальному розумінні стосується зовнішнього вираження (способу організації та здійснення) певного предмета чи явища [207, с. 490; 208, с. 1328; 209]. Тобто види безпосередньо входять до змісту поняття професійної правничої допомоги, а форми характеризують зовнішнє вираження цього поняття загалом. Інакше кажучи, форма й вид взаємопов’язані, наприклад, один вид професійної правничої допомоги може надаватися в різних формах, водночас у межах певної форми можуть надаватися декілька видів такої допомоги [210, с. 71].

Форма професійної правничої допомоги – це організований та самодостатній вид діяльності суб'єкта надання професійної правничої допомоги, який характеризується специфікою завдань, особливістю предмету та змістом діяльності цього суб'єкта (дій, засобів, методів та технологій їх здійснення) [211, с. 85].

В юридичній літературі (наукові праці М.Т. Лоджук, В.Ю. Панченко, Ю.Т. Шрамко) розглядаються такі основні форми правової допомоги як правове інформування; правове консультування; складення правових документів; правове представництво; правове навчання (освіта).

Правове інформування – це передача особі повної, достовірної, адресної та доступної (адаптованої для сприйняття) правової інформації щодо проблемної правової ситуації. Наприклад, правове інформування передбачає надання інформації у формі усних та письмових довідок щодо порядку застосування норм законодавства України для вирішення конкретних питань [211, с. 85]. У даному випадку правове інформування – не просто доведення правової інформації у тому вигляді, в якому вона існує в офіційних джерелах, і може бути отримана самостійно, а обов'язково має містити в собі елемент роз'яснення, без спотворення змісту «переклад» правової інформації з «юридичної мови» на мову зрозумілу для непрофесіонала-одержувача допомоги відповідно до його соціально-культурного рівня [158, с. 145].

Правове консультування – це процес взаємодії суб'єкта надання та суб'єкта отримання професійної правничої допомоги щодо проблемної правової ситуації з метою виявлення можливих правових шляхів її вирішення та її наслідків, з'ясування шляхів та способів реалізації обраного рішення. Правове консультування відрізняється від правового інформування індивідуальним характером, максимальним ступенем адресності та обов'язковою присутністю рекомендації, поради про найбільш оптимальний спосіб подолання індивідуальної проблемної правової ситуації. Правове консультування передбачає надання порад щодо реалізації, охорони та захисту прав та свобод людини, з метою досягнення необхідного результату [211, с. 86].

Зауважимо, що правове інформування та правове консультування мають спільні риси: вони можуть здійснюватися усно та письмово (наприклад, надання довідок щодо чинного законодавства, письмових роз'яснень та консультацій).

Складення правових документів – це створення та надання суб'єкту отримання професійної правничої допомоги правової інформації, матеріалізованої на відповідному носіїві (переважно, паперовому), оформленої у відповідності до правових вимог та спрямованої на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків суб'єкта отримання такої допомоги в проблемній правовій ситуації. Така форма професійної правничої допомоги передбачає підготовку особою, яка надає таку допомогу, документів непроцесуального характеру – заяв, звернень, клопотання, скарг, запитів на інформацію тощо та документів процесуального характеру – позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг, клопотань тощо з дотриманням визначених законодавством України вимог до форми та змісту відповідного документа [211, с. 86–87]. Правовий документ, який складається особою, яка надає професійну правничу допомогу, характеризується: 1) відсутністю владного змісту; 2) законністю змісту; 3) орієнтованістю на максимальне врахування інтересів та цілей суб'єкта отримання, для реалізації яких документ створюється; 4) відповідністю правилам юридичної техніки. Складення правових документів доволі часто супроводжується правовим консультуванням із приводу порядку їх використання. До того ж складений правовий документ має відповідати визначеним законодавством України вимогам щодо форми та змісту відповідного документа (у першу чергу, йдеться про закони України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР, «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року № 2939-VI та процесуальні кодекси України) [212, с. 142].

Правове представництво – це здійснення суб'єктом надання професійної правничої допомоги дій з набуття та реалізації прав та обов'язків суб'єкта отримання такої допомоги, спрямоване на подолання проблемної правової ситуації. При здійсненні правового представництва суб'єкт надання допомоги може діяти як від імені суб'єкта отримання, так і від свого імені в інтересах

суб'єкта отримання. Зокрема, професійне правове представництво здійснюється адвокатом, який представляє інтереси іншої особи в суді. Здійснення представництва інтересів іншої особи в суді передбачає подання та вимагання документів, проведення консультацій, участь у розгляді документів з метою представництва та захисту прав, свобод та законних інтересів особи [211, с. 87].

Представництво може здійснюватися як на досудовій стадії розгляду справи (досудове представництво), так і під час судового розгляду справи (процесуальне або судове представництво).

Правове представництво здійснюється на підставі спеціальних повноважень, які передаються суб'єкту надання професійної правничої допомоги суб'єктом отримання. Ці повноваження оформлюються у встановленому законом порядку (довіреністю або ордером, які видаються відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»), або впливають безпосередньо із закону.

Правове навчання (освіта) – це вплив на правову свідомість особистості з метою формування правових знань, вмінь та навичок для самостійного розпізнання нею життєвої ситуації (реальної чи умовної) як правової, її самостійного запобігання та (або) подолання. Правова освіта являє собою прагматичний аспект правового розвитку особистості, навчальну сторону правової освіти – організований, цілеспрямований процес взаємодії того, хто навчає, та того, кого навчають, щодо формування в останнього правових знань, умінь та навичок правової діяльності. Правове навчання переслідує утилітарну, практичну ціль – самостійне запобігання та (або) подолання правовими засобами тої чи іншої проблемної правової ситуації суб'єктом отримання правничої допомоги та сконцентровує увагу на формуванні та розвитку інтелектуальних (раціональних) компонентів правової свідомості. Така форма передбачає здійснення комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов формування правової культури населення, набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації, охорони та захисту громадянами своїх

прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків, розробка та поширення серед населення інформаційних бюлетенів з актуальних правових питань, організація та проведення круглих столів тощо [211, с. 87–88]. Об'єктом навчальної правничої допомоги є проблемні правові ситуації особливого виду, тобто такі, які ще не мають місця в реальній дійсності (оскільки тоді потрібна правнича допомога в інших формах – правове консультування, представництво та ін.), а можливі в майбутньому, тобто вони наявні в свідомості суб'єкта отримання допомоги, існують як пізнавально-проблемні правові ситуації. Така допомога полягає в формуванні поведінкових компонентів правової свідомості суб'єкта отримання допомоги – умінь і навичок реалізації своїх прав, свобод та законних інтересів, обов'язків в основних типових проблемних правових ситуаціях. Основна риса навчальної правничої допомоги – це її профілактичний характер, оскільки вона спрямована передусім на запобігання проблемних правових ситуацій [158, с. 150, 152]. Так, відповідно до Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затвердженого наказом Мін'юсту України від 2 липня 2012 року № 967/5 (у редакції наказу Мін'юсту України від 24 травня 2016 року № 1487/5), одним із основних завдань центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги є підвищення правової свідомості, культури та освіченості населення (правопросвітництво). Місцеві центри відповідно до покладених на них завдань: розповсюджують інформацію у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, надання безоплатної правової допомоги; проводять тематичні семінари, лекції, зокрема у навчальних закладах, закладах позашкільної освіти, в закладах післядипломної освіти, навчально-виховних закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; для визначених категорій громадян, зокрема пенсіонерів, інвалідів, учасників антитерористичної операції, молоді, громадських активістів, вчителів та педагогічних працівників, медичних працівників, інших вразливих суспільних груп з метою підвищення правової свідомості, культури та освіченості населення, запобігання злочинності [213].

Окрім вищерозглянутих форм професійної правничої допомоги, на нашу думку, доцільно виокремити змішану, коли адвокат не обмежується однією формою такої допомоги, а застосовує дві та більше (наприклад, правове консультування та складення правових документів тощо).

Звернемо увагу на здійснену Ю.Т. Шрамко класифікацію загальних способів надання правової допомоги. Такими способами, на її думку, є: представництво особи в правовому процесі; підготовка документів, необхідних для забезпечення участі в правовому процесі особи, яка потребує допомоги; надання особі, яка потребує допомоги, інформації правового характеру, консультування для забезпечення її участі у правовому процесі. Ці способи складають три основні форми надання правової допомоги: представницьку, документальну та консультативну [11, с. 8].

Зауважимо, що з огляду на пункт 4 статті 1 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, – це види правничих послуг. Тому, розглянуті нами форми професійної правничої допомоги одночасно є і видами правничих послуг (професійної правничої допомоги).

КСУ у своєму рішенні (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 роз'яснив, що «правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати» [106]. Держава зобов'язана не втручатися в реалізацію суб'єктивного конституційного права на професійну правничу допомогу, вона (держава) повинна надати людині свободу вибору форм отримання такої допомоги [214, с. 102].

Таким чином, вивчення видів та форм професійної правничої допомоги являє собою важливу дослідницьку ланку, що дозволяє глибше зрозуміти сутність та особливості поняття професійної правничої допомоги. Професійну правничу допомогу можна класифікувати за низкою критеріїв, зокрема: за кількістю суб'єктів, які залучені в процес надання професійної правничої допомоги; за наявністю проблемної правової ситуації; за вольовим критерієм; за економічним (матеріальним) критерієм; залежно від змісту та форм професійної правничої допомоги; професійна правнича допомога в судочинстві; за сферою надання; за галузевою належністю і т.д. Серед основних форм – способів організації та здійснення професійної правничої допомоги можна виділити: правове інформування; правове консультування; складення правових документів; правове представництво; правове навчання (освіта).

Висновки до розділу 2

Окресливши методологічну основу даного дослідження, дослідивши поняття, правову природу конституційного права людини на професійну правничу допомогу, види та форми професійної правничої допомоги в Україні, можна сформулювати низку підсумкових положень, висновків, рекомендацій та пропозицій.

1. Дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу необхідно будувати на основі таких методологічних принципів: об'єктивності; причинності; раціональності, доказовості наукових положень; відтворюваності; теоретичності; системності; критичності.

2. Методологію дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу складає сукупність певних методологічних принципів, концептуальних методологічних підходів (ідей), конкретних методів, окремих способів (прийомів) дослідження теоретичної основи та правової регламентації даного права людини, характеристики його міжнародно-правових стандартів, визначення поняття, розкриття його правової природи, виокремлення видів та

форм професійної правничої допомоги, визначення суб'єктів й порядку забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.

3. Оскільки конституційне право людини на професійну правничу допомогу є досить важливим поняттям у демократичній, соціальній та правовій державі, воно потребує об'єктивного, повного й всебічного дослідження, використовуючи весь арсенал методологічних підходів, і жоден окремий метод не здатний цілком охопити предмет дослідження. В межах дисертаційного дослідження було використано діалектичний, антропологічний, аксіологічний (ціннісний), герменевтичний, порівняльний, системний методологічні підходи, а також філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові методи.

4. Під конституційним правом людини на професійну правничу допомогу в Україні слід розуміти гарантовану Конституцією України, іншими нормативно-правовими актами можливість фізичної особи отримувати (на оплатній чи безоплатній основі) допомогу від адвоката, що полягає у вирішенні проблемної правової ситуації з метою ефективного забезпечення її прав, свобод і законних інтересів. Це право має дуалістичну правову природу: по-перше, є основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожного, що становить сукупність правових можливостей фізичної особи як учасника правовідносин, з метою досягнення поставлених юридичних цілей, а, по-друге, воно виступає як ключова конституційна гарантія для забезпечення інших прав людини (у тому числі права на справедливий суд).

5. Особливі ознаки професійної правничої допомоги характеризуються тим, що остання: 1) є різновидом професійної діяльності, яка здійснюється адвокатом; 2) передбачає правовий зміст у діях (послугах) (надання правової інформації та консультацій; складення документів правового характеру; здійснення представництва іншої особи в суді; забезпечення захисту особи від кримінального обвинувачення тощо), які можуть мати значення юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини; 3) може надаватися на оплатній чи безоплатній основі; 4) має ризиковий характер, якщо вона надана на

оплатній основі (на договірних засадах) (надання професійної правничої допомоги не гарантує отримання позитивного результату в справі на користь клієнта); 5) відповідає принципам верховенства права, законності, незалежності, превентивності, неприпустимості конфлікту інтересів, конфіденційності, якості тощо.

6. Види професійної правничої допомоги можна класифікувати за різними критеріями, зокрема: за кількістю суб'єктів, які залучені в процес надання професійної правничої допомоги: двосуб'єктна, багатосуб'єктна; за наявністю проблемної правової ситуації: відновлювальна, профілактична (превентивна); за вольовим критерієм: добровільна, обов'язкова (примусова); за економічним (матеріальним) критерієм: оплатна, безоплатна; залежно від змісту та форм професійної правничої допомоги: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення документів непроцесуального та процесуального характеру, представництво; професійна правнича допомога в судочинстві: захист, представництво; за сферою надання: в сфері спірної юрисдикції, в сфері безспірної юрисдикції; за галузевою належністю: допомога, що надається в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесі.

7. Основними формами професійної правничої допомоги є: 1) правове інформування; 2) правове консультування; 3) складення правових документів; 4) правове представництво; 5) правове навчання (освіта). Виокремлено змішану форму професійної правничої допомоги, коли адвокат не обмежується однією формою такої допомоги, а застосовує дві та більше (наприклад, правове інформування/консультування та складення правових документів тощо).

РОЗДІЛ 3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ

3.1. Поняття та суб'єкти забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні

Забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу покладається на відповідних суб'єктів – важливу складову механізму забезпечення прав і свобод людини.

Як зазначає А.Ю. Олійник, розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина включає в себе категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права [215, с. 153].

Загалом термін «забезпечити» тлумачиться як обов'язок «постачати щось у достатній кількості, задовольняти когось, що-небудь у якихось потребах» або «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось. Захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки» [216, с. 10]. П.М. Рабінович стверджує, що забезпечення прав і свобод людини передбачає три елементи (напрямки) державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини: 1) сприяння реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу формування їх загально-соціальних гарантій); 2) охорону прав і свобод (шляхом уживання заходів, зокрема юридичних, для профілактики порушень прав і свобод); 3) захист прав і свобод людини (відновлення порушення правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [217, с. 16]. Натомість О.В. Марцеляк зазначає, що найбільш прийнятним є підхід, за якого поняття «забезпечення прав і свобод» охоплює здійснення певних дій, спрямованих на: а) удосконалення національного законодавства країни і приведення його до міжнародних стандартів у галузі прав людини; б) реалізацію громадянами своїх прав і свобод; в) охорону прав і свобод людини та громадянина; г) захист прав і свобод людини та громадянина [218, с. 36].

На думку В.О. Демиденка, забезпечення прав і свобод людини являє собою діяльність держави, структурними елементами якої є: 1) сприяння реалізації прав і свобод людини шляхом позитивного впливу на формування: а) загально-соціальних гарантій (політичних, духовно-ідеологічних, економічних); б) юридичних гарантій; 2) охорона прав і свобод людини, що здійснюється шляхом вжиття заходів, спрямованих на: а) профілактику порушень прав і свобод людини: загальну профілактику; індивідуальну профілактику; б) захист прав і свобод людини: відновлення порушеного правомірного стану; притягнення винних до юридичної відповідальності [219, с. 50].

Важливе значення для реалізації прав і свобод людини і громадянина має механізм їх забезпечення, що має певні складові, до яких входять: гарантії; система відповідних державних органів, що відповідно охороняють, захищають права і свободи від порушень, а також відновлюють їх у разі порушення; інші правові механізми, через які права і свободи людини і громадянина стають реальними. Таким чином, механізм забезпечення прав і свобод – це система правових інструментів та засобів, створених та закріплених державою для регулювання процесів у сфері прав і свобод людини і громадянина через відповідні органи, їх реального визначення та здійснення. Зазначений механізм входить до складу системи загальносоціальних, юридичних, внутрішньодержавних та міжнародних гарантій прав і свобод людини і громадянина [220, с. 40].

Відповідно до частини другої статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [40]. Держава зобов'язана не тільки проголосити обсяг і характер прав і обов'язків особи, а й гарантувати можливість їх реального здійснення. Більше того, держава зобов'язана захищати проголошені нею права і обов'язки від порушень, а в разі їх вчинення – сприяти швидкому і, при можливості, повному відновленню порушеного права [221, с. 74].

Ефективне забезпечення прав і свобод людини неможливе без відповідних передумов: загальних, якими виступає правова держава і громадянське суспільство, та спеціальних (юридичних, нормативних), якими є законодавчо закріплені права, свободи і обов'язки, що у своїй сукупності складають правовий статус особи і виступають як першочергова нормативна передумова їх реалізації, охорони та захисту [222, с. 104].

Таким чином, забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу – це створення фізичній особі умов для здійснення цього права, яке охоплює три елементи – реалізацію, охорону та захист.

Одним із найважливіших елементів в системі забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу є суб'єкти. В юридичній літературі всіх суб'єктів реалізації та захисту прав людини і громадянина поділяють на тих, які наділені функцією захисту від імені держави і здійснюють як інститути громадянського суспільства [223, с. 75, 79].

Безумовно, що питання відносно суб'єктного складу забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні залишається актуальним, адже суб'єкти – це важлива складова механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

У статті 59 Конституції України закріплено положення про те, що кожен має право на професійну правничу допомогу [40]. У Рішенні КСУ (справа про право на правову допомогу) № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 року роз'яснено, що «поняття «кожен» охоплює всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Здійснення права на правову допомогу засноване на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (стаття 21, частини перша, друга статті 24 Основного Закону України)» [106].

Щодо безоплатної правничої допомоги, то суб'єктів отримання такої допомоги можна розділити на дві групи: 1) суб'єкти отримання первинної допомоги; 2) суб'єкти отримання вторинної допомоги. До першої групи належать усі без винятку особи, які перебувають на території Української держави (стаття 8 Закону України «Про безоплатну правову допомогу»). До того ж це правило застосовується і до отримання оплатної професійної правничої допомоги. Другу групу складає визначений Законом України «Про безоплатну правову допомогу» перелік осіб (стаття 14) за наступними ознаками: фінансово-матеріальним станом особи (малозабезпечені – особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб); віком особи (діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; діти, які перебувають у складних життєвих обставинах; діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів); застосуванням заходів адміністративно-правового та кримінально-правового впливу держави на особу; спеціальним статусом особи (ветерани війни; особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»); особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань; реабілітовані; внутрішньо переміщені особи; біженці; особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту; особи, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі); юридичною кваліфікацією психофізичного стану особи; міжнародно-правовими зобов'язаннями України [120].

В цьому аспекті слід наголосити про важливий вчинок законодавця, який вніс доповнення до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» Законом України № 1798-VIII від 21 грудня 2016 року, надавши внутрішньо переміщеним особам (далі – ВПО), громадянам України, які звернулися із заявою про взяття їх

на облік як ВПО, особам, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (тут маються на увазі й учасники антитерористичної операції (далі – АТО) статус суб'єктів права на безоплатну вторинну правничу допомогу. Реалізація заходів з удосконалення нормативно-правової бази стосовно ВПО, імплементації стандартів щодо захисту ВПО та відповідних процедур, сприяння доступу ВПО до психологічної, медичної, соціальної та правової допомоги та підвищення рівня їх обізнаності про свої права, а також підтримка ініціатив щодо інтеграції та підвищення спроможності ВПО на рівні територіальних громад здійснювалися відповідно до проекту РЄ «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні», який реалізовувався у межах Плану дій РЄ для України на 2015–2017 роки [224, с. 34]. Також законодавець шляхом внесення вищевказаних доповнень до законодавства вирішив проблему, яка існувала до 2016 року, – надав майже рівні права учасникам бойових дій та особам, які перебувають під юрисдикцією України і звернулися для отримання статусу особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (зокрема, учасникам АТО), забезпечивши останніх правом на отримання окремих видів безоплатної вторинної правничої допомоги (здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру) [225, с. 99–100].

Звернемо увагу на те, що Закон України «Про безоплатну правову допомогу» закріпив вичерпний перелік суб'єктів права на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги, але такий перелік суб'єктів не охоплює всі випадки, оскільки до нього не увійшли інші верстви населення, які потребують захисту з боку держави, такі як: одинокі батьки/матері, багатодітні сім'ї, особи, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, діти війни. Тому, на нашу думку, це потребує уваги законодавця шляхом внесення відповідних змін до

законодавства України.

Пропонуємо законодавцю внести зміни до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI, а саме:

– пункт 2 частини першої статті 14 викласти у такій редакції: «діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, одинокі матері/батьки, багатодітні сім'ї, – на всі види правових послуг, передбачені частиною другою статті 13 цього Закону»;

– пункт 9 частини першої статті 14 викласти у такій редакції: «ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, діти війни – на всі види правових послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону.

Відповідно до цього, законодавцю також необхідно внести відповідні зміни до інших нормативно-правових актів, зокрема:

– Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, а саме: частину третю статті 13 доповнити пунктом 5 такого змісту: «отримання безоплатної вторинної правничої допомоги – на всі види правничих послуг, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу»;

– Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII, а саме: частину першу статті 20 доповнити пунктом 33 такого змісту: «отримання безоплатної вторинної правничої допомоги» – на всі види правничих послуг, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу»;

– Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18 листопада 2004 року № 2195-IV, а саме: статтю 5 доповнити абзацом 9 наступного змісту: «отримання безоплатної вторинної правничої допомоги – на всі види правничих послуг, передбачених Законом України «Про безоплатну правову допомогу».

Гарантоване державою право на безоплатну правничу допомогу для окремих категорій осіб, у чітко визначених законом випадках, вказує на те, що це зобов'язання має соціально-економічний характер та є проявом правової та соціальної держави [214, с. 102].

Окрім того, положення чинного законодавства України про право на отримання безоплатної правничої допомоги громадянами інших держав, з якими Україна уклала договори про правову допомогу в цивільних, сімейних та кримінальних справах (наприклад, Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24 травня 1993 року [226]), передбачають застосування (згідно з частиною третьою статті 1 КПДПВЦСКС від 22 січня 1993 року) також і до юридичних осіб, створених відповідно до законодавства Договірних Сторін [98]. З цього випливає, що суб'єктами отримання безоплатної правничої допомоги можуть бути не тільки фізичні, але й юридичні особи. До того ж правничих послуг у вигляді надання правової інформації, консультацій, складення документів, в тому числі й процесуальних, можуть потребувати не тільки фізичні, але й юридичні особи приватного та публічного права, державні органи та органи місцевого самоврядування, які, в свою чергу, мають право отримувати правничу допомогу й на оплатній основі [9, с. 13].

Досліджуючи суб'єктів забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу, варто звернутися до Рішення КСУ (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000, де чітко визначено перелік суб'єктів надання правової допомоги. Такими суб'єктами є:

- державні органи України, до компетенції яких входить надання правової допомоги (Мін'юст України, Міністерство праці та соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики України), нотаріат тощо);

- адвокатура України як спеціально уповноважений недержавний професійний провозахисний інститут, однією з функцій якого є захист особи від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та

інших державних органах;

- суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України;
- об'єднання громадян для здійснення захисту своїх прав і свобод [107].

Як зазначалося вище, до Конституції України були внесені зміни (щодо правосуддя) Законом України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII, яким Основний Закон доповнено статтю 131² наступного змісту: «Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Незалежність адвокатури гарантується. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена» [40].

У Пояснювальній записці від 26 січня 2016 року до проекту Закону України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 25 листопада 2015 року № 3524 вказано, що з метою істотного підвищення якості представництва особи в суді, а також встановлення конституційного підґрунтя для створення єдиної правничої професії передбачено, що виключно адвокат здійснюватиме представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Обвинувачений може або самостійно захищати себе від обвинувачення відповідно до частини четвертої статті 29 Конституції України («кожному заарештованому чи затриманому має бути ... надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто...»), або скористатися послугами професійного адвоката. Це кореспондується із конституційною гарантією держави, якою – із відповідним уточненням (у статті 59 Конституції України) – наголошується на тому, що кожен має право саме на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, така правнича допомога

(професійна) надається безоплатно. Таким чином, держава гарантує, що допомога буде надана адвокатом, який матиме необхідний рівень професійної підготовки, буде пов'язаний правилами професійної етики, законодавчими вимогами доступу до професії та нестиме відповідальність за неналежне виконання ним свого професійного обов'язку. При цьому роз'яснено, що саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу. Конституція України гарантує можливість особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, а не будь-яка інша особа. При цьому запропонована формула не заперечує права на правничу допомогу загалом, у тому числі й безоплатну, яку можуть надавати інші, крім професійних адвокатів, фахівці-правники. Проте наголос робиться саме на гарантованому отриманні особою саме професійної допомоги [47]. Відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання [45].

Також у Пояснювальній записці до законопроекту підкреслено, що зазначені зміни розширюють можливості особи на отримання саме професійної правничої допомоги та закладають основу для подальшого реформування інституту адвокатури шляхом створення в Україні єдиної самоврядної правничої професії, що сприятиме реалізації принципу верховенства права. З метою адаптування системи правосуддя та адвокатури до нового порядку представництва в судах виключно прокурорами або адвокатами у відповідних рівнях судів у законопроекті передбачені для цієї мети перехідні положення, спрямовані на поступове введення нового порядку в дію [47]. Так, у Перехідних положеннях до Конституції України (підпункт 11 пункту 16¹) роз'яснено, що

представництво відповідно до пункту 3 частини першої статті 131¹ та статті 131² цієї Конституції виключно прокурорами або адвокатами у Верховному Суді та судах касаційної інстанції здійснюється з 1 січня 2017 року; у судах апеляційної інстанції – з 1 січня 2018 року; у судах першої інстанції – з 1 січня 2019 року. Представництво в суді у провадженнях, розпочатих до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, – до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню [40].

У цьому аспекті варто зазначити, що міжнародне та європейське право до питання щодо суб'єктів надання юридичної допомоги підходить однозначно – надає право надавати таку допомогу лише адвокатам (Резолюція (78) 8 КМРЄ про юридичну допомогу і консультації [95], «Основні положення ООН про роль адвокатів» [166], Загальний кодекс правил для адвокатів Європейського Співтовариства [227]). Але водночас Рекомендація № R (93) 1 КМРЄ щодо ефективного доступу до закону і правосуддя для найбільш вразливих прошарків населення передбачає можливість надання допомоги в доступі до суду найбільш вразливим верствам населення іншими, ніж адвокати, суб'єктами – недержавними та добровільними організаціями [97]. До того ж «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», прийняті VIII Конгресом ООН із попередження злочинності й поведінки з правопорушниками, встановлюють право кожного звернутися за допомогою для захисту і відстоювання його прав і захисту його на всіх стадіях кримінального провадження до будь-якого юриста [87].

Відповідно до міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини, серед принципів надання юридичної допомоги важливе місце посідає принцип компетентності юридичної допомоги (пункт 9 «Основних положень ООН про роль адвокатів») [166]. Безсумнівно, що достатній рівень знань у сфері юриспруденції – це вкрай важлива вимога до осіб, які надаватимуть професійну правничу допомогу. Наявність вищої юридичної освіти та кваліфікації свідчить

про компетентність таких осіб вирішувати складні за змістом юридичні питання, можливість надавати такі види допомоги як захист від обвинувачення та представництво іншої особи в суді.

Відповідно до положень чинного законодавства України, існують випадки, коли представництво іншої особи в суді може здійснювати не адвокат, а інша особа. Відповідно до ЦПК України (частина друга статті 15) [113], КАС України (частина друга статті 16) [115], ГПК України (частина друга статті 16) [116], представництво у суді як вид правничої допомоги, здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом. Такими випадками, відповідно до яких представництво в суді може надаватися не адвокатами, є: представництво в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена (частина п'ята статті 131² Конституції України).

Сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника. Особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника (частини перша та друга статті 58 ЦПК України, частини перша та друга статті 55 КАС України, частини перша та друга статті 56 ГПК України). Представником у суді може бути адвокат або законний представник (частина перша статті 60 ЦПК України, частина перша статті 57 КАС України, частина перша статті 58 ГПК України) [113; 115; 116].

Відповідно до статті 60 ЦПК України, під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у статті 61 цього Кодексу. Органи або інші особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом

недієздатними чи дієздатність яких обмежена, представляють у суді їх посадові особи, крім випадків, коли такі органи та особи є стороною чи третьою особою у справі. Одна й та сама особа може бути одночасно представником декількох позивачів або декількох відповідачів або декількох третіх осіб на одній стороні, за умови відсутності конфлікту інтересів між ними [113]. Аналогічно врегульовано питання і в господарському судочинстві України (частина друга статті 58 ГПК України) [116]. У частині другій статті 57 КАС України зазначено, що у справах незначної складності та в інших випадках, визначених цим Кодексом, представником може бути фізична особа, яка відповідно до частини другої статті 43 цього Кодексу має адміністративну процесуальну дієздатність [115].

Документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання професійної правничої допомоги, можуть бути: 1) договір про надання професійної правничої допомоги; 2) довіреність; 3) ордер; 4) доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги [45].

Із набранням чинності новими процесуальними кодексами поняття «малозначні справи» стало правовою категорією. Так, у частині шостій статті 19 ЦПК України, частині п'ятій статті 12 ГПК України роз'яснено, що малозначними справами є: 1) справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (з 1 січня 2018 року по 30 червня 2018 року розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб становить 1762 грн; з 1 липня 2018 року по 30 листопада 2018 року – 1841 грн; з 1 грудня 2018 року по 31 грудня 2018 року – 1921 грн [228]. Тобто, якщо ціна позову становить не більше 176 200 грн. (у період його подання з 1 січня 2018 року по 30 червня 2018 року), то представником особи в суді може виступати не адвокат, а інша особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність); 2) справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (підкреслимо, що малозначні справи, справи незначної

складності та інші справи, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи (у цивільному судочинстві й справи, що виникають з трудових відносин), розглядаються у спрощеному позовному провадженні (частина четверта статті 19 ЦПК України; частина третя статті 12 ГПК України) [113; 116].

Відповідно до частини дев'ятої статті 19 ЦПК України та частини сьомої статті 12 ГПК України, розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб вираховується станом на 1 січня календарного року, в якому подається відповідна заява або скарга, вчиняється процесуальна дія чи ухвалюється судове рішення [113; 116].

Зовсім інакше тлумачиться поняття «малозначна справа» в КАС України. Так, у пункті 20 статті 4 цього Кодксу міститься наступне визначення: адміністративна справа незначної складності (малозначна справа) – адміністративна справа, у якій характер спірних правовідносин, предмет доказування та склад учасників тощо не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення її обставин. Крім цього, у частині шостій статті цього Кодексу уточнено, що справами незначної складності є справи щодо: 1) прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, окрім справ, в яких позивачами є службові особи, які у значенні Закону України «Про запобігання корупції» займають відповідальне та особливо відповідальне становище; 2) оскарження бездіяльності суб'єкта владних повноважень або розпорядника інформації щодо розгляду звернення або запиту на інформацію; 3) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг; 4) припинення за зверненням суб'єкта владних повноважень юридичних осіб чи підприємницької діяльності фізичних осіб – підприємців у випадках, визначених законом, чи відміни державної реєстрації припинення юридичних осіб

або підприємницької діяльності фізичних осіб – підприємців; 5) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію; 6) оскарження рішення суб'єкта владних повноважень, на підставі якого ним може бути заявлено вимогу про стягнення грошових коштів у сумі, що не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 7) стягнення грошових сум, що ґрунтуються на рішеннях суб'єкта владних повноважень, щодо яких завершився встановлений цим Кодексом строк оскарження; 8) типові справи; 9) оскарження нормативно-правових актів, які відтворюють зміст або прийняті на виконання нормативно-правового акта, визнаного судом протиправним і нечинним повністю або в окремій його частині; 10) інші справи, у яких суд дійде висновку про їх незначну складність, за винятком справ, які не можуть бути розглянуті за правилами спрощеного позовного провадження; 11) перебування іноземців або осіб без громадянства на території України [115].

Підхід щодо представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, кореспондується із частиною другою статті 23 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до якої прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист [203, с. 20; 229]. Відповідно до пункту 10 статті 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», УВРУПЛ має право з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку: звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самотійно захистити свої права і свободи;

брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень [230].

Що стосується інших категорій справ, зокрема спорів щодо захисту соціальних прав, то це питання є дискусійним. Адже цей вид спору є досить оціночним і без належного нормативного врегулювання може нести загрозу неоднакового застосування та тлумачення норм Конституції України. Тим більше, що не ухвалено закону, який з'ясував би зміст поняття «спори щодо захисту соціальних прав». А тому законодавцю потрібно визначити зміст поняття «спори щодо захисту соціальних прав» на законодавчому рівні [203, с. 20–21].

Як зазначалося вище, відповідно до Перехідних положень Конституції України (підпункт 11 пункту 16¹), представництво виключно прокурорами або адвокатами у судах першої інстанції здійснюється з 1 січня 2019 року [40]. Таким чином, до 1 січня 2019 року представництво, окрім адвокатів, вправі здійснювати інші особи, які досягли вісімнадцяти років, та мають цивільну (адміністративну) процесуальну дієздатність. Такими особами можуть бути суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні (фахівці у галузі права) та юридичні особи приватного права (юридичні фірми, компанії), основною метою діяльності яких є надання правничих послуг.

Варто також зазначити, що конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», який міститься в статті 59 Конституції України за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин, а не тільки з кримінальних. Право на захист, зокрема, може бути реалізоване фізичною особою в цивільному, господарському, адміністративному і кримінальному судочинстві [107]. Положення частини другої статті 63 Конституції України

окремо закріплює право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист [40]. А частиною четвертою статті 131² Основного Закону встановлена імперативна норма, що виключно адвокат здійснює захист від кримінального обвинувачення. Це положення кореспондується з частиною першою статті 45 КПК України.

Підкреслимо те, що право кожного обвинуваченого захищати себе особисто або використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного ним на власний розсуд передбачене статтею 6 КЗПЛОС. У статті 2 МПГПП зазначено, що держава повинна гарантувати кожному, чиї права і свободи порушено, ефективний засіб правового захисту, і таке право повинно встановлюватись судовим або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави; а пункт 3 статті 14 МПГПП гарантує можливість вільного вибору обвинуваченим захисника. «Основні принципи, що стосуються ролі юристів» передбачають, що кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту і відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства (принцип 1); жодний суд чи адміністративний орган, в якому визнається право на адвоката, не відмовляється визнавати права юриста відстоювати в суді інтереси свого клієнта, за винятком тих випадків, коли юристу було відмовлено в праві виконувати свої професійні обов'язки відповідно до національного права і практики та цих принципів (принцип 19) [107].

Отже, вищенаведені міжнародно-правові акти в галузі прав людини гарантують право кожному обвинуваченому захищати себе особисто або через вільно обраного ним на власний розсуд захисника (юриста), який зможе надати ефективний правовий захист.

Слід зазначити, що в мотивувальній частині Рішення КСУ (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 зазначено, що «положення частини другої статті 59 Конституції України про те, що для забезпечення права на захист від обвинувачення в Україні діє адвокатура, не може тлумачитись як право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного вибирати захисником лише адвоката, тобто особу, яка має свідоцтво про право на

заняття адвокатською діяльністю відповідно до Закону України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року (стаття 2). Це положення треба розуміти як одну з конституційних гарантій, що надає підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість реалізувати своє право вільно вибирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката, тобто особу, яка має право на заняття адвокатською діяльністю. У такий спосіб держава бере на себе обов'язок забезпечити реальну можливість надання особам кваліфікованого захисту від обвинувачення, якщо цього вимагають інтереси правосуддя. Допуск приватно практикуючого юриста, який займається наданням правової допомоги особисто або за дорученням юридичної особи, як захисника ніяк не порушує право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист» (пункт 5). Також КСУ зауважив, що «обмеження права підозрюваного, обвинуваченого і підсудного та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, на вільний вибір захисниками інших юристів, які мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, суперечить положенням частини першої статті 59 та статті 64 Конституції України, за якими конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Зокрема, не можуть бути обмежені у будь-який спосіб права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 55, 59, 63 Конституції України. Згідно з положеннями частини третьої статті 42 Конституції України держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Закріплення лише за адвокатами права на здійснення захисту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного від обвинувачення та надання юридичної допомоги особам, які притягаються до адміністративної відповідальності, не сприяє конкуренції щодо надання кваліфікованої правової допомоги у цих сферах і підвищенню кваліфікації фахівців у галузі права» (пункт 6) [107].

У Рішенні КСУ (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 в мотивувальній частині вказано, що «вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати» (пункт 3.2). Окрім цього, КСУ зазначив, що «у частині першій статті 59 Конституції

України не міститься обмежень стосовно кола суб'єктів надання правової допомоги та вимог щодо їх професійної підготовки, які мають визначатися в законах України, а у частині другій передбачено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура... Системний аналіз статті 59 Конституції України, Закону України «Про адвокатуру» дає підстави для висновку, що положення частини другої цієї статті «для ... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» є однією з конституційних гарантій, яка надає свідку під час допиту в органах дізнання, досудового слідства чи особі у разі дачі пояснень в державних органах право вільно отримувати правову допомогу адвоката. У такий спосіб держава бере на себе обов'язок забезпечувати можливість надання кваліфікованої правової допомоги особам у правовідносинах з державними органами. Зазначене не виключає і права на отримання особою такої допомоги від інших суб'єктів, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень» (пункт 5) [106].

З вищевказаних рішень КСУ вбачається, що інші фахівці у галузі права, які за законом мають право надавати правову допомогу особисто чи за дорученням юридичної особи, можуть здійснювати захист особи від кримінального обвинувачення та у випадку притягнення до адміністративної відповідальності. Однак, у цих рішеннях КСУ йдеться про право на правову допомогу та вільний вибір захисника своїх прав, а не про право на професійну правничу допомогу, тому вони не відповідають сучасному стану правовідносин в сфері надання професійної правничої допомоги.

Щодо останніх змін до Конституції України щодо правосуддя 2016 року, слід навести окремі думки суддів КСУ І.Д. Сліденка, С.Л. Вдовиченка та С.В. Саса стосовно Висновку КСУ у справі за зверненням ВРУ про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-в/2016 (справа № 1-15/2016) та Висновку КСУ у справі за зверненням ВРУ щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про

внесення змін до Конституції України щодо правосуддя вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 2-в/2016 (справа № 1-22/2016).

Так, суддя КСУ І.Д. Сліденко відзначив, що відносно конституційного положення, яке міститься в статті 131² Конституції України: «Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення», по-перше, наділення виключно адвоката правом представництва іншої особи в суді, а також захисту від кримінального обвинувачення є звуженням права передбаченого частиною першою статті 59 Конституції України: «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», оскільки в першому випадку право обмежене, а в другому – ні; по-друге, у випадку прийняття цієї норми, Конституція буде містити дві норми, які регулюють одні і ті ж суспільні відносини, протилежним чином. Це, в свою чергу, призведе до контрадикції норм та їх конкуренції, зробить Конституцію внутрішньо суперечливим актом. Таким чином, на його думку, обмежуючи осіб в праві вибору захисника, вказане положення прямо суперечить частині першій статті 59 Конституції України, а отже статтям 22 та 157 Конституції України, які не допускають звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [231].

Окремі зауваження висловив суддя КСУ С.Л. Вдовіченко. На його думку, залучення адвоката як представника для вирішення і розв'язання спорів в інших державних органах не може бути обов'язковим, особа повинна мати право залучати в якості захисника фахівця в певній галузі права (наприклад, вченого з науковим ступенем у певній галузі права, фахівців юридичних фірм тощо). Також юридичні особи не можуть бути позбавлені права на безпосереднє представництво своїх законних інтересів чи то в суді, чи то в іншому органі державної влади, зокрема, керівниками суб'єктів господарювання або штатними юрисконсультами, юристами – працівниками власних структурних підрозділів тощо. Такі винятки щодо представництва іншими, крім адвокатів, особами мають бути врегульовані на законодавчому рівні, що обумовлено особливостями категорії справи, правовідносин чи статусом особи, права, свободи чи законні інтереси якої підлягають захисту. Також він зауважив, що КСУ повинен був

дослідити легітимність мети законодавця і співмірність засобів для її досягнення, оскільки відповідно до пункту 14 частини першої статті 92 Конституції України законодавець, керуючись вказаним принципом і реалізуючи свої повноваження, має право у звичайному законі визначати основи організації та діяльності адвокатури [232].

З висновком про те, що конституційне положення «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення» не передбачає обмеження прав і свобод людини і громадянина, також не погоджується суддя КСУ С.В. Сас з огляду на Рішення КСУ від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009. На його думку, з прийняттям змін до Конституції України (щодо правосуддя) практичний аспект реалізації права на професійну правничу допомогу полягатиме в недоступності послуг адвоката для широких верств населення. Запровадження монополії на представництво інтересів особи в суді виключно адвокатами спрямоване на обмеження конституційного права особи на вільний вибір захисника своїх прав [233].

Отже, на думку суддів КСУ І.Д. Сліденка, С.Л. Вдовіченка та С.В. Саса, конституційне положення «виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення», спрямоване на обмеження конституційного права особи на вільний вибір захисника своїх прав.

На нашу думку, конституційна норма щодо виключного здійснення адвокатом представництва іншої особи в суді, а також захисту від кримінального обвинувачення, передбачає обмеження конституційного права особи на вільний вибір захисника своїх прав. Конституційне положення «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» за своїм змістом є загальним, стосується не тільки випадків захисту від кримінального обвинувачення, а й захисту прав та законних інтересів особи, що виникають з цивільних, адміністративних та інших правовідносин, тому дане положення залишається декларативним.

Варто підкреслити, що в ЦПК України, КАС України, ГПК України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», окрім поняття «професійна правнича допомога», закріплено поняття «правнича допомога». В Конституції України

йдеться про гарантування кожному права на професійну правничу допомогу (стаття 59), для надання якої діє адвокатура (частина перша статті 131²), а про право заарештованого чи затриманого на правничу допомогу захисника згадується у частині четвертій статті 29. З огляду на це, законодавець розмежовує поняття «правнича допомога» і «професійна правнича допомога». Як зазначалося вище, вказані суміжні поняття розрізняються за суб'єктом надання: професійна правнича допомога – це допомога, яка надається виключно адвокатом, а правнича допомога – іншими фахівцями-правниками, у тому числі й на безоплатній основі. Вважаємо, що право на правничу допомогу має бути закріплене на конституційному рівні в статті 59 Основного Закону як гарантія для звернення фізичної особи до необхідного їй фахівця-правника (юриста), і необов'язково адвоката.

Проаналізувавши положення Конституції України, було встановлено, що частина третя статті 131², відповідно до якої «засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом», фактично дублює положення пункту 14 частини першої статті 92 Основного Закону: «виключно законами України визначаються ... основи організації та діяльності адвокатури». Зокрема, правові засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначає Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI.

З огляду на вищевказане, пропонуємо законодавцю внести зміни до Конституції України, а саме: статтю 59 викласти в такій редакції: «Кожен має право на правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»; частину першу статті 131² викласти в такій редакції: «Для надання правничої допомоги в Україні діє адвокатура»; частину третю статті 131² – виключити (оскільки вона фактично дублює положення пункту 14 частини першої статті 92); частину четверту статті 131² викласти в такій редакції: «Виключно адвокат здійснює

представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення (професійна правнича допомога)».

Ми констатуємо той факт, що зміни до Конституції України в частині правосуддя 2016 року, закладають основу для «адвокатського монополізму» на здійснення представництва іншої особи в суді, який встановиться з 1 січня 2019 року. Проблематика «адвокатського монополізму» активно обговорюється науковцями та юристами-практиками. І думки фахівців у цьому питанні розділяються. В публічних джерелах інформації (зокрема, на Інтернет-сайтах) існує низка статей науковців, адвокатів-практиків, юрисконсультів, які гостро висловлюються відносно змін до Конституції України в частині правосуддя, якими запроваджується «монополія» адвокатів на представництво в судах [234].

Поряд з цим, є і позитивні думки з цього питання, особливо зі сторони самих адвокатів: «адвокатська монополія» на представництво в судах призведе до нових позитивних змін та краще здійснюваної правничої діяльності. Головним аргументом фахівців різних рівнів на підтримку таких змін виступає світова тенденція розвинутих правових систем, що вказує на формування єдиного ринку юридичних послуг і встановлення загальних правил його регулювання. Основне завдання такої «монополії» – не наділення будь-кого конкурентними перевагами по відношенню до іншого, а підвищення якості юридичних послуг, виведення з тіньового обороту юристів, які не мають статусу адвокатів, та більш того теоретичного і практичного досвіду, навичок і умінь, але в той же час надають юридичні послуги на підприємницькій основі [187].

«Адвокатська монополія» існує у багатьох європейських країнах світу, зокрема Німеччині, Франції, Англії, Бельгії, Норвегії, Данії, Голландії, Португалії та ін. Так, у Німеччині «адвокатська монополія» стосується не тільки представництва фізичних та юридичних осіб у суді, а й їх консультування. Функціонування «адвокатської монополії» існує і серед азіатських країн – Гонконг, Тайвань, Республіка Корея і Японія. Також «монополія на юридичну діяльність» існує у США. У США займатися такою діяльністю може людина з відповідною підготовкою, освітою, досвідом. Крім того, не будь-який юрист може

представляти інтереси інших осіб у суді. Це дозволено лише адвокатам. Щоб отримати відповідний статус, необхідно здобути освіту у вузі, акредитованому Асоціацією американських юристів, скласти іспит, і якщо цього вимагає законодавство штату, постійно підвищувати свою кваліфікацію. Якщо ж юрист, який не має статусу адвоката, все ж буде представляти чийсь інтереси в суді, то його звинуватять в «незаконній роботі за юридичною спеціальністю» [187]. У Польщі до серпня 2015 існувала «адвокатська монополія» в кримінальному процесі, але тепер вона скасована. Натомість в судах Польщі обов'язкова участь адвоката або юриста, і для здійснення практики юристу також, як і адвокату, необхідно проходити стажування та іспит [234].

Проаналізувавши погляди юристів, зокрема адвокатів та науковців щодо запровадження «адвокатської монополії» в Україні [234; 235; 236], нами було виділено наступні ймовірні негативні наслідки (ризики) у випадку повноцінного втілення конституційної норми щодо виключного здійснення адвокатом представництва іншої особи в суді («адвокатського монополізму») на всіх рівнях системи судоустрою (з 1 січня 2019 року):

- для осіб, які потребують професійної правничої допомоги: звуження змісту та обсягу права на правову допомогу, яке гарантувалося статтею 59 Конституції України, що є порушенням статті 22 Основного Закону; обмеження права на вільний вибір захисника своїх прав; збільшення витрат на професійну правничу допомогу, ускладнюючи цим доступ до правосуддя; збільшення випадків самопредставництва (представництва особою своїх інтересів в суді самостійно); погіршення якості правничих послуг у зв'язку з відсутністю конкуренції на ринку правничих послуг (відсутність конкуренції призводить до «зловживання монопольним становищем»); нестача адвокатів для здійснення представництва інших осіб у суді в усіх судових справах держави;

- для адвокатів та інших юристів: втрата адвокатурою такого важливого завдання як представництво особи в інших державних органах (контролюючих, правоохоронних), органах місцевого самоврядування; існування умов для корупційних ризиків при доступі до адвокатської професії у зв'язку з

підвищенням попиту на отримання статусу адвоката серед юристів; збільшення податку від заняття адвокатською діяльністю (у порівнянні з податком для юристів – суб'єктів підприємницької діяльності); значна витрата часу та коштів для набуття статусу адвоката, а також подальшого його підтримання (складення кваліфікаційних іспитів, підвищення кваліфікації тощо); збільшення безробітних юристів без статусу адвоката.

Таким чином, враховуючи вищевикладене, виникає питання про доцільність конституційних змін 2016 року в частині запровадження «адвокатського монополізму» на здійснення представництва іншої особи в суді.

Окремої уваги заслуговує зареєстрований групою народних депутатів на чолі з О.І. Сироїд проект Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» від 28 вересня 2017 року № 7147 [237]. Цей законопроект зумовив шквал критики від юридичної спільноти. Його положення трактують як дискримінаційні для діючих юристів, які отримали вищу юридичну, а не правничу освіту, оскільки для продовження діяльності їм доведеться знову піти вчитися та скласти єдиний іспит. Відповідно до цього законопроекту, визнаються лише чотири правничі професії: адвокат, суддя, нотаріус, прокурор, до яких будуть допускати лише через кваліфікаційний іспит [238]. 1 листопада 2017 року на засіданні Асоціації юристів України, на якому обговорювався цей законопроект, О.І. Сироїд визнала, що норма перехідних положень законопроекту про дійсність юридичної освіти протягом 5 років «була неакуратно виписана», це питання – момент переходу від старої до нової системи допуску до професії («своєрідний люфт») – вимагає додаткового врегулювання [239]. На думку народного депутата України С.В. Ківалова, вказаний законопроект написаний вкрай неякісно, він нівелює юридичну освіту і професію взагалі, обмежує доступ до професії, у цьому законопроекті автори забули прописати юрисконсультів, слідчих, експертів-юристів, співробітників Секретаріату УВРУПЛ, правозахисників, кандидатів та докторів юридичних наук, які також є юристами [240]. Пізніше він зареєстрував у ВРУ свій альтернативний законопроект «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію» від 17

жовтня 2017 року № 7147-1 [241]. Однак, вищевказані законопроекти не були прийняті ВРУ.

На наш погляд, просування законопроекту О.І. Сироїд «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» від 28 вересня 2017 року № 7147 є наслідком конституційно-правової реформи в частині правосуддя, його основна мета – підтримання «адвокатської монополії» в Україні. У цьому аспекті також зауважимо, що кожна людина має право здобути юридичну освіту, а також право на допуск до юридичної професії. Не кожна людина, яка закінчила вуз та здобула вищу юридичну освіту, буде працювати юристом (адвокатом, нотаріусом, суддею, прокурором), а тому, враховуючи положення цього законопроекту, може позбутися диплому про вищу освіту. Тому цей законопроект обмежує право людини на доступ до юридичної освіти.

Таким чином, враховуючи положення чинного законодавства України, суб'єктом забезпечення права людини на професійну правничу допомогу є адвокат, який наділений правом здійснювати представництво іншої особи в суді та захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [40]. До 1 січня 2019 року в судах першої інстанції представництво може здійснювати не лише адвокат, а й інша особа. Такою особою може бути юрист без наявності свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Але, варто зауважити, що вітчизняне законодавство не закріплює перелік тих осіб (інших фахівців-правників), які можуть здійснювати представництво в суді у вищевказаних випадках. Тому в Україні існує необхідність чіткого законодавчого окреслення кола суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу. Ми впевнені в тому, що це дозволить зробити механізм забезпечення цього права більш ефективним, прозорим та зрозумілим.

На нашу думку, правничу допомогу в Україні, зокрема, в формі судового представництва, міг би надавати не лише адвокат, а й інший представник юридичної професії (інший фахівець в галузі права), адже наявність свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю – це не показник надання адвокатом дійсно якісних правничих послуг. Кваліфіковану правничу допомогу може надати особа з повною вищою юридичною освітою. Підтвердженням наявності в особи спеціальних пізнань у галузі права, її здатності надавати кваліфіковану правничу допомогу можуть слугувати диплом про повну вищу юридичну освіту (освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» або «магістр»), а також документи, які підтверджують наявність у цієї особи досвіду роботи з юридичного фаху (стажу роботи в галузі права) або проходження нею відповідного стажування [242, с. 25–26]. Дуже вдало з цього приводу висловився Д.А. Гудима, зазначивши, що обговорення можливості обмеження прав на захист і права на представництво у судах винятково колом осіб, які мають адвокатське свідоцтво, – апогей такої зневіри та яскраве вираження соціального запиту на реформування системи юридичної освіти. Однак такі зневіра та соціальний запит не можуть слугувати підставою для недопущення фахівців у галузі права, які не є адвокатами, до здійснення функцій захисту та представництва у судах хоча би тому, що «адвокати, як і «просто юристи», трапляються різні... Відтак, наведення ладу в українській юридичній практиці здійснення захисту та представництва у судах слід розпочинати не з обмеження кола фахівців у галузі права, які матимуть право надавати вказану правову допомогу, а з удосконалення підготовки цих фахівців і реформування системи визначення їхньої «профпридатності» [243].

Актуальним залишається питання щодо суб'єктів забезпечення права людини на правничу (не професійну, яку надають адвокати) допомогу на оплатній основі – інших фахівців-правників.

Відповідно до рішення КСУ № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 року, суб'єктами надання правової допомоги є нотаріуси. Відповідно до Закону України «Про нотаріат», нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не

менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду [119]. Зі змісту статті 4 Закону України «Про нотаріат» вбачається, що нотаріус має право надавати додаткові послуги правового характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру, що за своїм характером є правничою допомогою, натомість надання нотаріальних послуг – не є правничою допомогою. До того ж у статті 8 вказаного Закону згадується про правничу допомогу, яку може надавати нотаріус: «Нотаріус та особи, зазначені у статті 1 цього Закону, а також помічник нотаріуса зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю, навіть якщо їх діяльність обмежується наданням правової допомоги чи ознайомленням з документами і нотаріальна дія або дія, яка прирівнюється до нотаріальної, не вчинялась» [119]. Тому, нотаріуси є суб'єктами надання правничої допомоги (в частині надання послуг правового характеру).

Окрім нотаріусів, існують суб'єкти, діяльність яких має спільні ознаки з нотаріальною діяльністю. Ними є аудитори та патентні повірені. Аудитор – це фізична особа, яка має вищу економічну або юридичну освіту, документ про здобуття якої визнається в Україні, необхідні знання з питань аудиту, фінансів, економіки та господарського права, досвід роботи не менше трьох років підряд на посадах ревізора, бухгалтера, юриста, фінансиста, економіста, асистента (помічника) аудитора [121]. Аудит як вид підприємницької діяльності являє собою перевірку аудиторами бухгалтерських звітів і балансів, розрахунків, декларацій та інших документів господарюючого суб'єкта з метою встановити їх достовірність і відповідність вчинених фінансових і господарських операцій відповідному законодавству [244, с. 13]. Додатково Закон України «Про аудиторську діяльність» надає аудиторам (аудиторським фірмам) право надавати такі послуги, пов'язані з їх професійною діяльністю, зокрема, по веденню та

відновленню бухгалтерського обліку, у формі консультацій з питань бухгалтерського обліку та фінансової звітності, експертизи і оцінки стану фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення господарської діяльності суб'єктів господарювання. Аудитори (аудиторські фірми) можуть проводити перевірку іпотечного покриття відповідно до Закону України «Про іпотечні облігації» [121]. Аудиторів можна назвати своєрідними «правовими радниками у сфері фінансового та податкового права» [89, с. 21].

Як показує практика, саме аудитори часто вигравали «податкові» справи в суді, переконували суддів у тому, що права платника були порушені, а в аналогічних справах адвокати доволі часто програвали. Це можна пояснити тим, що аудитори розуміють предмет спору, специфіку справи, на відміну від адвокатів. До того ж не всі юристи Державної фіскальної служби України розуміють зміст норм Податкового кодексу України, і дуже часто не встигають слідкувати за останніми змінами у податковому законодавстві [234]. Таким чином, аудитори та аудиторські фірми є суб'єктами забезпечення права на правничу допомогу (в частині надання послуг правового характеру) відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність».

Суб'єктами, діяльність яких схожа за формою діяльності з аудиторами, є патентні повірені, оскільки вони є правовими радниками з питань права інтелектуальної власності. Патентним повіреним може бути громадянин України, який постійно проживає в Україні, має повну вищу освіту, а також повну вищу освіту в сфері охорони інтелектуальної власності, має не менш як п'ятирічний досвід практичної роботи у сфері охорони інтелектуальної власності; склав кваліфікаційні экзамени, пройшов атестацію і одержав свідоцтво на право займатися діяльністю патентного повіреного. Патентні повірені надають фізичним та юридичним особам (особам, яких вони представляють) допомогу і послуги, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, представляють інтереси зазначених осіб у Державному патентному відомстві (Держпатенті) України та установах, що належать до сфери його управління, а також судових

органах, кредитних установах, у відносинах з іншими фізичними та юридичними особами. Їх правовий статус визначений Положенням про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених), затвердженого Постановою КМУ від 27 серпня 1997 року № 938) [124].

Відповідно до позиції КСУ, суб'єктами надання правової допомоги є суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні та юридичні особи. Основні засади діяльності таких осіб з виконання ними зобов'язань з надання правничих послуг ґрунтуються на положеннях ЦК України (добросовісність, розумність, справедливість, належність виконання, виконання у визначений строк, неможливість односторонньої відмови від зобов'язання, розірвання договору, зміни умов зобов'язання). Зауважимо, що у Рішенні КСУ про вільний вибір захисника (№ 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 року) міститься поняття фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи (хоча це поняття на законодавчому рівні не розкривається). Фахівці у галузі права – це будь-які правоздатні та дієздатні фізичні особи – приватно-практикуючі юристи з повною юридичною освітою, які надають правничу допомогу відповідно до принципів цивільного законодавства. Оскільки фахівці у галузі права є приватно-практикуючими юристами, КСУ встановив додатковий принцип, якому вони мають відповідати, – компетентність (абзац 9 пункту 5 вищевказаного Рішення КСУ). На жаль, до цього часу адвокатська спільнота не визнає фахівців у галузі права належними суб'єктами надання правничої допомоги [89, с. 21, 22].

Окрім цього, у нашій державі існує велика кількість різноманітних юридичних осіб приватного права – юридичних фірм (компаній), основною метою діяльності яких є надання правничих послуг. Хоча законодавство України не висуває жодних вимог до компетентності таких осіб [89, с. 22].

Таким чином, правничу допомогу (не професійну) на оплатній основі можуть надавати фахівці з юридичною освітою, а саме: суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні та юридичні особи (юридичні фірми, компанії) на підставі ЦК України, нотаріуси (в частині надання послуг правового характеру) відповідно

до Закону України «Про нотаріат», аудитори та аудиторські фірми (в частині надання послуг правового характеру) відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність», патентні повірені (правові радники з питань права інтелектуальної власності), які діють відповідно до законодавства про інтелектуальну власність.

Стаття 59 Конституції України гарантує кожному також право на професійну правничу допомогу на безоплатній основі. Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», до системи надання безоплатної правової допомоги належать: 1) Координаційний центр з надання правової допомоги (далі – КЦНПД); 2) суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги; 3) суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги [120].

КЦНПД (англ. Coordination Centre for Legal Aid Provision) є державною установою, яка утворена з метою формування та забезпечення функціонування в Україні ефективної системи безоплатної правничої допомоги, забезпечення її доступності та якості, і належить до сфери управління Мін'юсту України. Основними завданнями КЦНПД є: організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення здійснення повноважень Мін'юсту у сфері надання безоплатної правничої допомоги; проведення аналізу практики правозастосування з питань надання безоплатної правничої допомоги; внесення на розгляд Міністра юстиції пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері; розроблення та подання на затвердження Мін'юсту стандартів якості надання безоплатної правничої допомоги та ін. [245].

Розглянемо, що являють собою суб'єкти надання безоплатної первинної правничої допомоги.

1) Органи виконавчої влади – різновид самостійних державних органів, які спеціально призначені для здійснення на основі законів функцій виконавчої влади, а саме: функцій виконавчо-розпорядчого характеру щодо безпосереднього й оперативного керівництва господарством, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом у державі. Вищим органом в системі органів виконавчої влади є КМУ, який спрямовує і координує роботу міністерств,

інших органів виконавчої влади. До системи центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ) України входять міністерства, центральні органи виконавчої влади (державні служби, державні інспекції, державні агентства); ЦОВВ зі спеціальним статусом та ЦОВВ, діяльність яких спрямовується і координується КМУ. До системи місцевих органів виконавчої влади входять місцеві державні адміністрації та територіальні підрозділи ЦОВВ. Місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях, районах, районах АРК, а також у містах Києві та Севастополі [246, с. 79–99].

Як зазначалося, відповідно до Рішення КСУ (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000, до суб'єктів надання правової допомоги відносяться державні органи України, до компетенції яких входить надання правової допомоги (Мін'юст України, Мінсоцполітики України, нотаріат тощо) [107]. Так, Мін'юст України здійснює загальне управління в сфері надання безоплатної первинної правничої допомоги та безоплатної вторинної правничої допомоги за участю КЦНПД, що належить до сфери його управління [247]. Серед завдань Мін'юсту України, а також Головних територіальних управлінь юстиції Мін'юсту України в АРК, в областях, містах Києві та Севастополі є забезпечення роботи громадських приймалень з надання безоплатної первинної правничої допомоги [247; 248]. Серед основних завдань Мінсоцполітики України є забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері праці та соціальної політики, соціальних послуг особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самотійно їх подолати, щодо соціального захисту, зокрема, інвалідів, осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», ветеранів праці, ветеранів військової служби, жертв нацистських переслідувань, дітей війни та жертв політичних репресій, а також щодо забезпечення державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій для населення [249].

Зауважимо, що відповідно до Закону України «Про соціальні послуги», різновидом соціальних послуг є соціально-юридичні послуги. Закон України «Про

соціальні послуги» визначає, що фізичні особи, які мають намір надавати соціальні послуги, повинні мати відповідну професійну підготовку, що відповідає вимогам та характеру роботи, що виконується, або необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи [122]. З вищезазначеного вбачається, що до фізичних осіб, які надають соціально-юридичні послуги, висувається вимога наявності спеціальної освіти у сфері соціальної роботи, а не юридичної. У цьому разі таку допомогу треба називати правовою, а не правничою, оскільки вона надається особою без юридичної освіти. Це стосується і громадських, благодійних, релігійних організацій, які не мають на меті отримання прибутку, та мають право надавати соціально-юридичні послуги. Але, в Україні існують благодійні організації (благодійні фонди), в яких безоплатну допомогу надають саме юристи (наприклад, Всеукраїнський благодійний фонд «Гореніє»).

2) Органи місцевого самоврядування – організаційно відокремлені публічно-колегіальні органи, утворені в установленому законодавством порядку, наділені певними владними повноваженнями і засобами, необхідними для здійснення властивих йому функцій у сфері місцевого самоврядування [157, с. 454]. Органи місцевого самоврядування утворюються територіальною громадою з метою вирішення питань місцевого значення. До них належать представницькі органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради; обласні та районні ради; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад – їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи; староста – посадова особа місцевого самоврядування [246, с. 139–142].

Розділом VI («Прикінцеві та перехідні положення») Закону України «Про безоплатну правову допомогу» було внесено зміни до статті 38¹ Закону України «Про місцеве самоврядування». Так, у частині першій статті 38¹ вказано, що до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги належать такі власні (самоврядні) повноваження: 1) утворення в установленому порядку установ з надання безоплатної первинної правової допомоги з урахуванням потреб територіальної

громади; 2) підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо утворення установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, вирішення питань про чисельність працівників таких установ, про витрати на їх утримання, здійснення матеріально-технічного забезпечення їх діяльності, надання для їх функціонування необхідних приміщень; 3) забезпечення координації діяльності установ з надання безоплатної первинної правової допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; 4) здійснення фінансування установ з надання безоплатної первинної правової допомоги та контролю за використанням коштів такими установами за призначенням; 5) розгляд письмових звернень про надання безоплатної первинної правової допомоги та надання такої допомоги з питань, що належать до їх компетенції, відповідно до закону; 6) надання роз'яснень положень законодавства та консультацій щодо порядку звернення про надання безоплатної вторинної правової допомоги; 7) забезпечення особистого прийому осіб для надання безоплатної первинної правової допомоги; 8) залучення на підставі договорів адвокатів, фізичних та юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги; 9) координація діяльності з місцевими органами виконавчої влади та територіальними органами центральних органів виконавчої влади щодо надання безоплатної первинної правової допомоги; 10) надання документів та інших матеріалів або їх копій, необхідних у зв'язку з наданням безоплатної вторинної правової допомоги; 11) організація семінарів, конференцій з питань безоплатної первинної правової допомоги [120].

3) Фізичні та юридичні особи приватного права. Органи місцевого самоврядування можуть укладати з юридичними особами приватного права, які відповідно до свого статуту мають право надавати правничу допомогу, договори про надання на постійній або тимчасовій основі первинної правничої допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Порядок та критерії залучення органами місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правничої допомоги затверджуються Мін'юстом України [120] (наказ Мін'юсту України від 15 червня

2012 року № 891/5). Так, залучення юридичних осіб приватного права до надання такої допомоги на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці здійснюється за результатами конкурсу проектів (програм) надання безоплатної первинної правничої допомоги органом місцевого самоврядування на підставі укладеного договору. Участь у конкурсі можуть брати юридичні особи приватного права, які відповідно до свого статуту мають право надавати правничу допомогу [250]. Окрім цього, органи місцевого самоврядування можуть залучати до надання безоплатної первинної правничої допомоги фізичних осіб – адвокатів або інших фахівців у відповідній галузі права. Адвокат, інший фахівець у відповідній галузі права чи юридична особа приватного права, з якими укладено договір про надання первинної правничої допомоги, зобов'язані надавати високоякісну допомогу в обсязі та строки, визначені договором [120]. У науково-практичному коментарі до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» за загальною редакцією М.В. Оніщука, вказано, що фізичні та юридичні особи приватного права – це широке поняття, воно містить у собі наступних суб'єктів, які мають відповідну юридичну освіту та спроможні надати таку допомогу на достатньому фаховому рівні: адвокати, підприємці, юридичні фірми, вузи, юридичні клініки, професійні об'єднання, тощо [42, с. 21].

4) Спеціалізовані установи – утворені органами місцевого самоврядування з урахуванням потреб територіальної громади відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» та утримувані за рахунок коштів місцевих бюджетів, інших не заборонених законодавством джерел неприбуткові організації з надання первинної допомоги [42, с. 21; 120]. Спеціалізовані установи користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку із своїм найменуванням. Повноваження та порядок діяльності таких установ встановлюються Положенням про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги, яке затверджується на основі Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги [120] (Типове положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги, затверджене наказом Мін'юсту України від 28 березня 2012 року № 483/5) [251].

Наприклад, в Україні серед таких спеціалізованих установ є комунальна установа «Спеціалізована установа з надання безоплатної первинної правової допомоги у м. Одесі» (КУ «Правова допомога»). В місті Києві діє «Центр правової допомоги киянам, які опинилися в складних життєвих обставинах» як структурний підрозділ комунального підприємства «Госпкомобслуговування», де надають правничу допомогу інвалідам, сиротам, безпритульним, малозабезпеченим тощо.

Встановлене законодавцем право органів місцевого самоврядування створювати спеціалізовані установи з надання первинної правничої допомоги змінює традиційні уявлення про недержавний неприбутковий сектор суспільства. Фактично передбачається створення місцевою владою неприбуткових структур на зразок правозахисних громадських організацій. Неприбутковий статус і право фінансування не тільки з місцевого бюджету, а й інших не заборонених джерел, відкривають можливості для фінансування за рахунок внесків, пожертв, грантів, послуг тощо [42, с. 25]. Відповідно до Типового положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги, затвердженого наказом Мін'юсту України від 28 березня 2012 року № 483/5, установа відповідно до покладених на неї завдань: розглядає звернення осіб про надання безоплатної первинної правової допомоги; надає правову інформацію; надає консультації і роз'яснення з правових питань; складає заяви, скарги та інші документи правового характеру (крім документів процесуального характеру); надає допомогу в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації; інформує територіальну громаду про можливість отримання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги шляхом розміщення інформації на власному Інтернет-сайті, Інтернет-сайтах органів місцевого самоврядування та/або в ЗМІ шляхом розповсюдження інформаційних матеріалів; узагальнює інформацію про надану безоплатну первинну правову допомогу, зокрема щодо кількості та категорій осіб, які звернулись по таку допомогу, та щоквартально до 10 числа місяця, наступного за звітним кварталом, звітує органу, що утворив установу [251].

Другу групу суб'єктів складають суб'єкти надання безоплатної вторинної правничої допомоги. В Україні, відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», ними є:

1) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу [120].

До вказаних центрів належать: регіональні (республіканський (АРК), обласні, Київський та Севастопольський міські) та місцеві (районні, міжрайонні, міські, міськрайонні, міжрайонні та районні у містах), утворені Мін'юстом України. Вони є територіальними відділеннями КЦНПД і утворюються з урахуванням потреб відповідної адміністративно-територіальної одиниці та забезпечення доступу осіб до безоплатної вторинної правничої допомоги. Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги є неприбутковими організаціями, фінансуються з Державного бюджету України, інших не заборонених законодавством джерел (зміст та обсяг останніх в законі не розкривається), користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку із своїм найменуванням. Вони забезпечують надання всіх видів правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру). Однак, вказані дії здійснюватимуться не працівниками центрів, а адвокатами на підставі відповідних договорів (контрактів). Таким чином, законом передбачено посередницький характер діяльності центрів, наслідком чого є збільшення часу від моменту звернення особи до моменту надання їй реальної допомоги. З'ясування питання про доцільність надання особі правничої допомоги та визначення її виду здійснюється не тим суб'єктом, який цю допомогу безпосередньо надає. Суб'єкт отримання допомоги не бере участі у виборі адвоката, незважаючи на те, що це безпосередньо його стосується. Певною мірою

це не узгоджується з вимогами статті 59 Конституції України, за якою кожен є вільним у виборі захисника своїх прав, а також з положенням частини першої статті 57 Конституції України, відповідно до якого кожному гарантується право знати свої права та обов'язки [42, с. 39].

Повноваження та порядок діяльності вказаних центрів встановлюються Положенням про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що затверджується Мін'юстом України [120]. Серед основних завдань таких центрів є: 1) підвищення правової свідомості, культури та освіченості населення (правопросвітництво); 2) надання безоплатної первинної правової допомоги (надання правової інформації, консультацій, складення документів (непроцесуального) правового характеру) і безоплатної вторинної правової допомоги (окремим соціально вразливим категоріям осіб в цивільних, адміністративних та господарських справах; потерпілим та свідкам у кримінальному провадженні); 3) забезпечення доступу до електронних сервісів Мін'юсту України [213].

Під час виконання функцій з надання безоплатної вторинної правничої допомоги центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги взаємодіють із судами, органами прокуратури та іншими правоохоронними органами, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування (питання щодо порядку та характеру взаємодії в Законі України «Про безоплатну правову допомогу» не розкривається) [120]. Проте вказану взаємодію можна прослідкувати з «Прикінцевих та перехідних положень» Закону України «Про безоплатну правову допомогу», яким внесено зміни у низку нормативно-правових актів [42, с. 40]. Так, на Державну прикордонну службу України відповідно до визначених законом завдань покладається забезпечення затриманим особам з моменту їх затримання права захищати себе особисто або користуватися правовою допомогою захисника, а також інформування в порядку, встановленому КМУ, центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги про кожний випадок затримання осіб згідно з дорученням правоохоронних органів України та

адміністративного затримання осіб за винятком випадків, коли особа захищає себе особисто чи запросила захисника [120].

Діяльність Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці (відповідну область, місто Київ, місто Севастополь, АР Крим) [120].

Як зазначалося вище, адвокат, який надає професійну правничу допомогу, повинен бути включений в Реєстр адвокатів. Внесення відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України здійснюється радами адвокатів регіонів та Радою адвокатів України [45]. Якщо адвокати надають безоплатну вторинну правничу допомогу на постійній основі, то між ними та Центром укладається контракт. В даному випадку під контрактом слід розуміти особливу форму трудового договору в якому строк його дії, права, обов'язки, відповідальність сторін (у тому числі матеріальну), умови матеріального забезпечення та організації праці, умови розірвання договору можуть встановлюватись за домовленістю сторін. У випадку надання такої допомоги на тимчасовій основі – укладається договір відповідно до ЦК України. В даному випадку буде укладатись договір послуг (сторонами якого є замовник і виконавець послуг) [42, с. 38].

Діяльність центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, їх права та обов'язки регламентовані статтею 17 Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги: 1) приймає рішення про надання безоплатної вторинної правової допомоги або про відмову в наданні безоплатної вторинної правової допомоги; 2) забезпечує складення процесуальних документів за зверненням суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу (позовних заяв, апеляційних, касаційних скарг, заяв, звернень та ін.); 3) забезпечує участь захисника при здійсненні досудового розслідування та судового провадження у випадках, коли захисник відповідно до положень КПК України залучається слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням (стаття 49 КПК України) або проведення окремої процесуальної дії (стаття 53 КПК України). Центр забезпечує участь захисника при провадженні досудового розслідування та в розгляді

кримінального провадження в суді у випадках, коли участь захисника є обов'язковою відповідно до положень статті 52 КПК України, а також у випадках, коли підозрюваний, обвинувачений, підсудний, який є суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу, не може залучити самостійно захисника через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (хвороба чи інший стан особи, що позбавляє її самостійно здійснити при потребі вибір захисника); 4) забезпечує участь захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення; 5) забезпечує здійснення представництва інтересів суб'єктів права на безоплатну вторинну правову допомогу в судах, інших органах державної влади (органи прокуратури, Служба безпеки України, Національна поліція України, Державна фіскальна служба України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України та ін.), органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 6) укладає контракти з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на постійній основі; 7) укладає договори з адвокатами, включеними до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, для надання такої допомоги на тимчасовій основі (на підставі окремих договорів про надання послуг); 8) видає доручення для підтвердження повноважень захисника або повноважень адвоката для здійснення представництва інтересів особи в судах, органах державної влади, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; 9) приймає рішення про заміну адвоката відповідно до статті 24 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (у разі хвороби адвоката, неналежного виконання адвокатом своїх зобов'язань за умовами договору, недотримання ним порядку надання безоплатної вторинної правової допомоги, виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу); 10) подає клопотання до КЦНПД про виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, у випадках, передбачених пунктами 2 і 3 частини першої статті 24 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (неналежне виконання адвокатом своїх зобов'язань за умовами договору, недотримання ним порядку

надання безоплатної вторинної правової допомоги); 11) приймає рішення про припинення надання безоплатної вторинної правової допомоги; 12) подає КЦНПД звіти про свою діяльність; 13) виконує інші функції, передбачені Положенням про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги [42, с. 41–45, 85; 120].

Варто підкреслити, що закон не передбачає надання допомоги самим Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Центр є фактично посередником між особою і надавачем такої допомоги (адвокатом).

Окрім цього, в Україні діють бюро правової допомоги – державні установи, які утворені на заміну територіальним органам Мін'юсту України на районному та міському рівнях. Вони створені в місцевих центрах з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Фахівці (юристи) бюро правової допомоги надають безоплатну первинну та вторинну допомогу відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (крім захисту), допомагають тим, хто до них звернувся, скористатися відповідними електронними сервісами Мін'юсту України он-лайн через мережу Інтернет для отримання інформаційної довідки щодо оперативної інформації про стан розгляду запиту особи до державного органу, відомостей із різноманітних реєстрів, які ведуться Мін'юстом України тощо. Правопросвітницька діяльність бюро полягає у регулярному проведенні інформаційних заходів з правових питань, які хвилюють людей та є актуальними для їхніх громад. Бюро не надає безоплатну правничу допомогу з питань комерційної та підприємницької діяльності, а також юридичним особам. Працівники бюро не мають права вимагати чи отримувати кошти за свої послуги від клієнтів. Робота бюро правової допомоги оплачується державою, а також може фінансуватися коштом місцевих бюджетів через розробку та впровадження місцевих програм надання безоплатної правничої допомоги [252].

Отже, до суб'єктів надання безоплатної первинної правничої допомоги належать: органи виконавчої влади, фізичні та юридичні особи приватного права, органи місцевого самоврядування, спеціалізовані установи; а до суб'єктів надання безоплатної вторинної правничої допомоги – центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які

надають безоплатну вторинну правову допомогу [9, с. 13; 120].

За даними КЦНПД, станом на 22 січня 2018 року в Україні діють: 551 точка доступу до безоплатної правової допомоги; 23 регіональних центри (з 1 січня 2013 року); 96 місцевих центрів (з 1 липня 2015 року); 432 бюро правової допомоги (з 1 вересня 2016 року). Клієнтами місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги є: особи, середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму (54,07 %), інваліди (21,02 %), внутрішньо переміщені особи (4,41 %), діти, які перебувають у складних життєвих обставинах (0,75 %), біженці (0,59 %), ветерани війни (17,65 %), інші категорії (1,52 %). Питання, з якими найчастіше звертаються за допомогою до місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги, розподілилися таким чином: соціальні (15,33 %), спадкові (10,90 %), сімейні (12,09 %), медичні (0,78 %), трудові (5,14 %), адміністративні (4,17 %), земельні (8,29 %), договірні (6,37 %), житлові (6,81 %), інші цивільні (17,47 %), виконання судових рішень (3,23 %), неправові питання (1,10 %), інші (8,33 %) [253; Додаток А.1].

Нами було проаналізовано статистичні дані (станом на 22 січня 2018 року) про результативність роботи центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Так, з 1 січня 2013 року регіональними центрами безоплатної правової допомоги було здійснено захист осіб у кримінальних провадженнях: 50183 – випадків захисту осіб, до яких застосовано адмінзатримання або адмінарешт; 93373 – випадків захисту осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочину; 244032 – випадки захисту за призначенням у кримінальних провадженнях; 7843 – випадків надання допомоги засудженим до позбавлення волі. З 1 січня 2013 року встановлено наступні досягнення адвокатів регіональних центрів безоплатної правової допомоги: 2231 – виправдувальних вироків або рішень про закриття провадження; 23342 – випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням; 8074 – випадків призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; 4927 – випадків зменшення обсягу обвинувачення; 5792 – випадків обрання більш м'якого запобіжного заходу. З 1 липня 2015 року місцевими центрами безоплатної правової допомоги (сумарно діяльність

центральных офісів та бюро правової допомоги) було надано правову допомогу у цивільних та адміністративних судових спорах у такій кількості та видах правових послуг: 911078 – звернення до центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 793874 – особам надано правові консультації працівниками місцевих центрів; 126404 – прийнятих письмових звернень про надання безоплатної вторинної правової допомоги; 115264 – рішення про надання адвоката для представництва в суді; 14369 – осіб спрямовано до партнерських установ та організацій для отримання інших видів допомоги [253; Додаток А.1].

Таким чином, центри з надання правової допомоги успішно діють в Україні. До місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги найчастіше звертаються малозабезпечені особи, інваліди з соціальних та цивільних питань.

На нашу думку, окремої уваги потребує діяльність юридичних клінік, які надають безоплатну правову допомогу в Україні. Юридична (правнича) клініка – це спеціальна установа, що надає правову допомогу, зазвичай малозабезпеченим особам, та/або проводить науково-дослідну роботу; та, водночас, – форма навчання майбутніх правників професійних знань і навичок, здійснювана під керівництвом наставника-юриста в такій установі. У зв'язку із цим, юридична клініка виконує навчальну (поєднання теорії і практики, вироблення навичок: професійного спілкування, консультування, написання документів тощо), соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста у здійсненні соціальної справедливості), науково-дослідну (проведення досліджень), благодійницьку (діє *pro bono* – надання безоплатних юридичних послуг) та інші функції [254, с. 70]. Студенти-клініцисти, беручи участь у діяльності юридичної клініки при вузі, здійснюють прийом відвідувачів (малозабезпечених верств населення) та надають їм допомогу на безоплатній основі (зокрема, у формі правового інформування, консультування, роз'яснень з правових питань та ін.).

Юридичні клініки – це досить новий інститут, який стрімко розвивається на ринку правових послуг в Україні. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» жодним чином не урегулює порядок надання таких послуг саме

юридичними клініками. Однак у роз'ясненні Мін'юсту України «Закон України «Про безоплатну правову допомогу»: основні положення та підходи до впровадження» від 9 квітня 2012 року зазначається, що «наданням первинної правової допомоги займаються і юридичні клініки... У таких клініках студенти надають безкоштовні юридичні консультації особам, що не можуть собі дозволити звернутися за платною правовою допомогою» [255, с. 28].

Завдяки результатам спільної діяльності Асоціації юридичних клінік України, Міністерства освіти і науки України, Мін'юсту України, Міжнародного фонду «Відродження» правовий статус юридичних клінік остаточно закріпився в Типовому положенні про юридичну клініку вищого навчального закладу України, затвердженому наказом Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 року № 592 [256].

На нашу думку, юридичні клініки є дійсно важливими альтернативними суб'єктами надання безоплатної правової допомоги і такий статус необхідно врегулювати, визначивши основні засади їх функціонування вже на законному (а не підзаконному) рівні [257, с. 181].

Також цікавим видається досвід зарубіжних країн, де правнича допомога надається різними суб'єктами – адвокатами, іншими фізичними та юридичними особами (юридичними фірмами). Так, у Німеччині в якості захисників можуть бути обрані адвокати, а також викладачі вищих навчальних закладів (доктори права) в межах Закону про загальні принципи організації вищої школи, які можуть бути обрані для роботи при німецьких судах. У цьому питанні можливість докторів права Німеччини надавати правничу допомогу схожа до діяльності фахівців у галузі права в Україні. Статус і завдання адвоката врегульовані Федеральним положенням про адвокатів від 1 серпня 1959 року. Інші особи можуть бути допущені до захисту лише з дозволу суду. Якщо обрана особа у випадках, коли участь захисника є обов'язковою, не відноситься до тих, хто має право здійснювати захист, то вона може бути допущена разом із професійним захисником [89, с. 26; 258, с. 179–180; 259, с. 120]. Законодавство Франції передбачає, що правнича допомога надається: адвокатом, особою, яка має право

посвідчувати юридичні акти, посадовою особою суду, сприяння якої вимагає судовий процес. Законодавство Норвегії дозволяє надавати правничу допомогу приватно-практикуючим юристам та юристам, які працюють у державних юридичних конторах. Різноманітність діяльності з надання такої допомоги спостерігається також у законодавстві Польщі, де діють окремі закони «Про адвокатуру», «Про правових радників», «Про податкових радників» тощо. Правове становище правових радників у Польщі є дуже схожим зі статусом фахівців у галузі права. Але відмінність полягає в тому, що польська правова система передбачає існування фактично подвійної системи юридичної професії майже з однаковими правами і процедурами її формування. Їхню основу складають система адвокатури і система правових радників. В Англії після прийняття Закону «Про суди і правові послуги» (1990 р.) почала формуватися єдина система правових радників – адвокатів. Вся система правових радників на даний момент складається з: баристерів і соліситорів (можуть отримати автоматично відповідні сертифікати адвоката), а також адвокатів, ліцензованих юристів, які працюють з угодами про нерухомість, ліцензованих юристів, які працюють з угодами про передачу землі, юристів, які вчиняють нотаріальні дії (мають скласти відповідні іспити). Правничу допомогу у США надається переважно адвокатами (самостійно, або об'єднуючись у малі або великі адвокатські фірми). Правничу допомогу в кримінальному процесі незможним особам надається також «державними захисниками», тобто юристами, які отримують плату за свою діяльність від держави, і основний вид діяльності яких полягає лише у представництві осіб з низькими доходами перед судом в процесі розгляду кримінальних справ [89, с. 26–28].

У країнах СНД та Балтії, таких як Казахстан, Білорусь, Естонія, Азербайджан, Вірменія, Узбекистан, таку безоплатну допомогу дозволяється надавати лише адвокатам [260, с. 234]. У Республіці Молдова одним із суб'єктів надання юридичної допомоги, що гарантується державою, є параюрист (статті 15, 16 Закону Республіки Молдова «Про юридичну допомогу, що гарантується державою») [201]. Параюрист (англ. paralegal) – це особа, яка користується

заслуженим авторитетом в місцевому співтоваристві, має неповну юридичну освіту або повну вищу освіту, не займається адвокатською діяльністю і допущений після проходження спеціального навчання до надання членам спільноти первинної юридичної допомоги за рахунок коштів, призначених для надання юридичної допомоги, що гарантується державою. Параюрист виконує такі повноваження: надає інформацію та консультації членам спільноти; медіація конфліктів між членами спільноти; організовує семінари і публічні лекції на різні теми, пов'язані з професійною діяльністю; співпрацює з метою запобігання виникнення юридичних проблем або конфліктів і надає інформацію для членів спільноти; бере участь в процесах прийняття рішень в межах, встановлених законом; направляє справи, за якими необхідно надання кваліфікованої юридичної допомоги, адвокатам, а в разі необхідності територіальним бюро Національної ради та ін. [261].

На нашу думку, в Україні впровадження інституту параюристів (громадських радників) може стати успішним кроком для надання «швидкої» допомоги малозабезпеченим верствам населення, особливо у віддалених від сервісів надання відповідної допомоги селах, у формі надання правової інформації, консультацій, складення правових документів через юриста центру з надання правової допомоги. Параюрист, навіть, якщо він не має юридичної освіти, може допомогти людині з вибором фахівця-правника, до якого можна звернутися за правничою допомогою. В Україні вже існують окремі короткострокові параюридичні програми. Формування мережі параюристів в регіонах і їх співпраця з професійним юридичним співтовариством надають шанс створити істотно більше можливостей для доступу до правосуддя та розвитку потенціалу територіальних громад, які на даний момент залишаються багато в чому незахищеними [262]. Зазначимо, що більшість таких осіб (параюристів) не мають юридичної освіти, є студентами, працівниками місцевих бібліотек, шкільними вчителями правознавства, соціальними працівниками, волонтерами тощо, а тому таку допомогу назвати правничою не можна.

Підсумовуючи вищевикладене, ми дійшли висновку, що відповідно до

Конституції України, суб'єктом забезпечення права людини на професійну правничу допомогу є адвокат, який наділений правом здійснювати представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [40]. До 1 січня 2019 року в судах першої інстанції представництво може здійснювати не лише адвокат, а й інша особа (це може бути юрист без наявності свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю).

Відповідно до Закону «Про безоплатну правову допомогу», до системи надання безоплатної правової допомоги належать: 1) КЦНПД; 2) суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги (органи виконавчої влади, фізичні та юридичні особи приватного права, органи місцевого самоврядування, спеціалізовані установи); 3) суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги (центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу).

3.2. Порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні

Відповідно до Рішення КСУ (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009, «гарантування кожному права на правову допомогу в контексті частини другої статті 3, статті 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги» [106].

Одним із основних напрямків державної політики України у галузі прав людини є розроблення механізмів реалізації конституційного положення про право людини на кваліфіковану правничу допомогу, у тому числі безоплатну [263].

Порядок надання професійної правничої допомоги в Україні має свої особливості в залежності від виду допомоги, якої потребує особа, – оплатної чи безоплатної.

Для отримання оплатної професійної правничої допомоги особа самостійно стає ініціатором звернення за такою допомогою до необхідного їй фахівця (адвоката), який спеціалізується в певній галузі права. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. Здебільшого, між адвокатом та особою, яка потребує допомоги (клієнтом), укладається договір про надання професійної правничої допомоги, за яким одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується надавати професійну правничу допомогу іншій стороні договору (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання такої допомоги – винагороду (гонорар) та фактичні витрати, необхідні для виконання договору, у випадку, якщо така оплата передбачена договором. До договору про надання професійної правничої допомоги також застосовуються загальні положення цивільного законодавства про договір [45; 178].

Щодо безоплатної правничої допомоги ситуація зовсім інакша – така допомога повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [120].

Зарубіжний досвід свідчить про те, що особа, яка бажає отримати безоплатну правничу допомогу, спочатку звертається до відповідного державного органу або посадової особи (у Англії – Рада правової допомоги, у Німеччині – суд, у Франції – Бюро судової допомоги, у Норвегії – губернатор області). Зазначені представники держави перевіряють можливість надання дозволу заявникові на отримання безоплатної правничої допомоги. І тільки отримавши відповідний дозвіл, особа, яка може звернутися безпосередньо до правового

радника для отримання певного виду правничої допомоги – безоплатної або за часткову плату [89, с. 56].

В Україні порядок надання безоплатної первинної та вторинної правничої допомоги врегульований Законом України «Про безоплатну правову допомогу» (статті 10–12 – щодо первинної допомоги та статті 18–24 – щодо вторинної допомоги) [42, с. 21–25, 46–56; 120].

За безоплатною первинною правничою допомогою звернутись безпосередньо до центральних та місцевих органів виконавчої влади, територіальних органів центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування можуть повнолітні особи, враховуючи компетенцію вищезазначених органів. За дітей звернення надсилаються або подаються їх законними представниками (батьками або усиновителями, опікунами). Якщо особа є недієздатною або обмежено дієздатною, то звернення надсилається або подається її опікуном чи піклувальником. Такий статус особи має бути встановлений судом, інакше особа є повноцінною і діє самостійно. Строк надання первинної правничої допомоги (будь-якого з видів правових послуг) складає 30 календарних днів з часу реєстрації звернення відповідним органом. До того ж питання має бути віднесено до компетенції відповідного органу виконавчої влади або місцевого самоврядування. У випадку звернення із запитом про надання інформації – така допомога надається протягом 15-ти календарних днів [42, с. 22; 120].

Органам виконавчої влади та місцевого самоврядування забороняється встановлювати та стягувати плату за надання будь-якого з видів правничих послуг, та за видачу особам бланків заяв, звернень, запитів, довідок, інших документів, подання яких передбачено законодавством для реалізації прав і свобод людини і громадянина. Така заборона надає гарантії дійсно безоплатності та доступності правничої допомоги, а звідси рівності, для всіх фізичних осіб, які перебувають під юрисдикцією України [42, с. 22; 120].

Поширеним явищем є невідповідність звернення компетенції адресата (органу виконавчої влади або місцевого самоврядування). Дане явище

пояснюється низькою правовою освітою населення щодо функцій тих чи інших органів влади та місцевого самоврядування. Отримувач такого звернення зобов'язаний перенаправити його за належністю і повідомити про це автора протягом 5-ти календарних днів. В даному випадку строк обчислюється від часу отримання звернення належним органом виконавчої влади чи місцевого самоврядування [42, с. 22–23; 120].

Наказом Мін'юсту України від 21 вересня 2011 року № 3047/5 затверджено Порядок роботи громадської приймальні з надання безоплатної первинної правової допомоги, відповідно до якого громадська приймальня з надання безоплатної первинної правової допомоги створюється для надання органами виконавчої влади АРК, територіальними органами центральних органів виконавчої влади, місцевими органами виконавчої влади безоплатної первинної правової допомоги особам, які перебувають під юрисдикцією України. Основною метою діяльності приймальні є сприяння забезпеченню правового захисту конституційних прав, свобод та інтересів громадян органами виконавчої влади, належної реалізації Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Прийом осіб, які потребують допомоги, проводиться постійно в установлені дні та години. Графік роботи та порядок роботи громадської приймальні оприлюднюються у місцевих ЗМІ, а також вивішуються в приміщенні, у якому розміщена Приймальня, у місцях, зручних для вільного огляду [264].

Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити особистий прийом осіб кваліфікованими працівниками для надання первинної правничої допомоги з кола питань, що належать до компетенції відповідного органу. Органи виконавчої влади та місцевого самоврядування повинні чітко і доступно надати роз'яснення положень законодавства та консультації з визначеного кола питань. Допомога з питань законодавства, реалізації прав і свобод, обов'язків людини і громадянина повинна надаватися невідкладно [42, с. 23–24; 120].

Якщо під час розгляду звернення про надання безоплатної первинної правничої допомоги встановлено, що особа потребує надання безоплатної

вторинної правничої допомоги, орган виконавчої влади чи місцевого самоврядування, який розглядає звернення, зобов'язаний роз'яснити особі або її законному представникові порядок подання звернення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги. В даному випадку особа може звернутись до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, але лише у разі наявності підстав відповідно до статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [42, с. 24; 120].

Варто наголосити, що кожен має право звертатися до органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування з різних підстав та з різними питаннями. Якщо звернення стосується надання безоплатної правничої допомоги, відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», то воно задовольняється в передбачений цим Законом спосіб. Натомість порядок розгляду звернень з неправових питань врегульований законами України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року №393/96-ВР) та «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року №2939-VI.

Порядок забезпечення права людини на безоплатну первинну правничу допомогу органи державної влади та місцевого самоврядування мають визначати та закріплювати у відповідних наказах чи розпорядженнях (наприклад, наказом Міністерства охорони здоров'я України від 4 листопада 2011 року № 753 затверджений Порядок надання безоплатної первинної правової допомоги у Міністерстві охорони здоров'я України [265], розпорядженням голови Солонянської районної державної адміністрації від 11 березня 2014 року № Р-67/0/226-14 затверджений Порядок надання безоплатної первинної правової допомоги у Солонянській районній державній адміністрації [266]).

Якщо особа потребує захисту, представництва її інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, допомоги у складенні документів процесуального характеру, то їй необхідно подавати звернення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, але при умові, якщо вона відноситься хоча б до однієї з категорій осіб, передбачених статтею 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу». Відповідно до

вказаної статті, на кожную категорію осіб передбачено відповідний вид правничих послуг. Звернення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги подаються повнолітніми особами до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги або до територіального органу юстиції за місцем фактичного проживання таких осіб незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи. Звернення про надання одного з видів правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», що стосуються дітей, подаються їх законними представниками (батьками, опікунами, піклувальниками даної особи або представниками тих установ і організацій, під опікою чи опікуванням яких вона перебуває) за місцем фактичного проживання дитини або її законних представників незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи. Звернення про надання одного з видів правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», що стосуються осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, подаються їх опікунами або піклувальниками за місцем фактичного проживання таких осіб або їх опікунів чи піклувальників незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи. Разом із зверненням про надання безоплатної вторинної правничої допомоги особа або законний представник особи повинні подати документи (батьки – свідоцтво про народження дитини, опікуни та піклувальники – рішення відповідного органу опіки та піклування про призначення особи опікуном чи піклувальником), що підтверджують належність особи або осіб, стосовно яких звертається законний представник, до однієї з вразливих категорій осіб, передбачених частиною першою статті 14 вказаного Закону [42, с. 47; 120].

Строк прийняття рішення стосовно надання безоплатної вторинної правничої допомоги становить 10 календарних днів. Перебіг строку починається з наступного дня після відповідного звернення особи до Центру за наданням безоплатної вторинної правової допомоги. Якщо останній день строку припадає на вихідний, святковий або інший неробочий день, днем закінчення строку є

перший за ним робочий день. Якщо особа подала звернення про надання правничих послуг до територіального органу юстиції, то цей орган зобов'язаний протягом трьох днів з дня подання звернення надіслати його до Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, діяльність якого поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Центр зобов'язаний у семиденний строк з дня отримання звернення особи прийняти рішення щодо надання безоплатної вторинної правничої допомоги. У випадку наявності підстав для надання правничої допомоги (передбачених частиною першою статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу») Центр приймає рішення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги і письмово повідомляє про це особу або її законного представника (батьків, опікунів чи піклувальників), а також суд, орган державної влади, орган місцевого самоврядування, в яких здійснюватиметься представництво інтересів особи. В іншому випадку Центр приймає рішення про відмову в наданні безоплатної вторинної правничої допомоги і надсилає копію цього рішення особі, яка звернулася про надання такої допомоги, з одночасним роз'ясненням порядку оскарження рішення про відмову в наданні безоплатної вторинної правничої допомоги. У рішенні повинно бути обов'язково роз'яснено порядок оскарження цього рішення [42, с. 48–49; 120].

Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою затверджений постановою КМУ від 28 грудня 2011 року № 1363. У вказаному Порядку зазначено, що інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги здійснюється органами (посадовими особами), уповноваженими здійснювати адміністративне затримання, органами досудового розслідування, слідчими, прокурорами, службовими особами, відповідальними за перебування затриманих, іншими уповноваженими службовими особами, а також особами, затриманими за підозрою у вчиненні злочину, затриманими на підставі ухвали слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу, особами, до яких

застосовано адміністративне затримання, адміністративний арешт або обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, близькими родичами та членами їх сімей, перелік яких визначено КПК України, УВРУПЛ, його представниками чи регіональними представництвами [267].

Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», у разі звернення осіб, зазначених у пунктах 3–6 частини першої статті 14 (особи, до яких застосовано адміністративне затримання; особи, до яких застосовано адміністративний арешт; особи, які відповідно до положень кримінального процесуального законодавства вважаються затриманими; особи, стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою), про надання безоплатної вторинної правничої допомоги або надходження інформації про затриманих осіб від близьких родичів та членів їхніх сімей, перелік яких зазначено КПК України, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний прийняти рішення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги з моменту затримання особи. Таким чином, на Центр покладається обов'язок у найкоротший строк відреагувати у випадку обмеження свободи особи. Тому особі, яка зацікавлена в більш швидкому вирішенні питання стосовно надання безоплатної вторинної правничої допомоги, разом із зверненням за такою допомогою слід вказати точний час затримання особи [42, с. 49; 120].

У разі отримання постанови слідчого, прокурора, ухвали слідчого судді, суду про залучення захисника для здійснення захисту за призначенням або проведення окремої процесуальної дії Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги зобов'язаний негайно призначити захисника [120].

Після прийняття рішення про надання безоплатної вторинної правничої допомоги Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги призначає адвоката, який надає допомогу на постійній основі за контрактом. Тобто адвокату, який пройшов складну процедуру відбору та уклав контракт з Центром, надається прерогатива у наданні такої допомоги. З метою підвищення якості надання правничої допомоги під час призначення адвоката враховуються наступні «суб'єктивні» критерії: спеціалізація, досвід роботи, навантаження, складність

справ, у яких адвокат бере участь. Повноваження адвоката як захисника у кримінальному провадженні, для участі у розгляді справи про адміністративне правопорушення та представництва інтересів осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами підтверджуються дорученням Центру [42, с. 51; 120].

Лише у разі неможливості надання безоплатної вторинної правничої допомоги адвокатом, який надає таку допомогу на постійній основі за контрактом, Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги укладає договір з адвокатом, включеним до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу. У договорі про надання безоплатної вторинної правничої допомоги зазначаються обсяг правничої допомоги, строк, протягом якого така допомога надаватиметься, та розмір плати. Звісно, адвокат, з яким укладено договір про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, зобов'язаний надати таку допомогу якісно в обсязі та у строки, визначені договором. Якість надання такої допомоги оцінюється Центром, а не особою, яка звернулася за допомогою [42, с. 52–53; 120].

Надання безоплатної вторинної правничої допомоги припиняється за рішенням Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги в разі, якщо: 1) є обставини чи підстави, за наявності яких особа була віднесена до категорій осіб, передбачених частиною першою статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», припинили своє існування (наприклад, у осіб, які перебувають під юрисдикцією України, збільшився середньомісячний дохід; діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї перестали бути такими; якщо до особи застосоване затримання, арешт (взяття під варту) було припинено; якщо відповідну особу позбавлено статусу ветеранів війни чи особи, на яку поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та ін.); 2) працівником Центру встановлено факт подання особою неправдивих відомостей або фальшивих документів, з метою віднесення

особи до категорій осіб, які мають право на таку допомогу, та прийняття рішення про надання їй безоплатної вторинної правничої допомоги (у цьому разі особа зобов'язана відшкодувати вартість фактичних витрат, пов'язаних з наданням допомоги); 3) особа користується захистом іншого захисника у справі, за якою їй призначено захисника відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу»; 4) особа використала всі національні засоби правового захисту в справі [42, с. 54; 120].

Якщо особа, якій надавалася безоплатна вторинна правнича допомога, втратила підстави для отримання такої допомоги, то правнича допомога може надаватися їй на загальних підставах. Також відповідно до закону, якщо ж адвокат, який надає безоплатну вторинну правничу допомогу на тимчасовій основі на підставі договору, виконав усі свої зобов'язання, передбачені договором про її надання, то надання такої допомоги припиняється [42, с. 55; 120].

Зауважимо, що законодавство країн СНД та Балтії (Молдови, Грузії, Естонії, Литви, Латвії) також передбачає обов'язок особи відшкодувати витрати за надану допомогу, якщо особа надала неправдиві дані про своє фінансове становище. Так, в Естонії особа зобов'язана відшкодувати витрати за надану правничу допомогу, якщо протягом п'яти років її фінансове становище суттєво поліпшилося. А відповідно до Закону Республіки Молдова «Про юридичну допомогу, гарантовану державою», особа, яка отримала кваліфіковану юридичну допомогу в результаті надання фальсифікованої чи недостовірної інформації, зокрема про своє фінансове становище, чим ввела в оману територіальне бюро, зобов'язана відшкодувати витрати за надану допомогу. Якщо ж у ході процесу чи виконання судового рішення фінансове становище особи змінилось в сенсі повної чи часткової втрати права на кваліфіковану юридичну допомогу, особа зобов'язана відшкодувати витрати за надання такої допомоги. У Грузії та Молдові в разі винесення судом рішення на користь особи, яка скористалася безоплатною правничою допомогою, оплата витрат за таку допомогу відшкодовується з іншої сторони [260, с. 235–236].

Законом України «Про безоплатну правову допомогу» встановлено підстави для заміни адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу: хвороба адвоката; неналежне виконання адвокатом своїх зобов'язань за умовами договору; недотримання ним порядку надання безоплатної вторинної правничої допомоги; виключення адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу. Заміна одного адвоката іншим проводиться відповідно до вимог, загальних правил порядку надання безоплатної вторинної правничої допомоги адвокатами, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу за контрактом (договором). Під час заміни одного адвоката іншим повинна забезпечуватися безперервність надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Адвокат, призначений Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги на заміну, зобов'язаний усунути всі недоліки у наданні безоплатної вторинної правничої допомоги, які мали місце до його призначення. Якщо рішення про заміну адвоката прийнято у зв'язку з неналежним виконанням адвокатом своїх зобов'язань за умовами договору чи недотриманням ним порядку надання безоплатної вторинної правничої допомоги, Центр може внести пропозицію до КЦНПД щодо виключення такого адвоката з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу [42, с. 56; 120].

Особі, яка звернулася за наданням безоплатної вторинної правничої допомоги, може бути відмовлено за наявності таких підстав: 1) особа не належить до жодної з категорій осіб, передбачених частиною першою статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (малозабезпечені, інваліди, учасники бойових дій, особи, до яких застосовано адміністративне затримання, затримані відповідно до положень кримінального процесуального законодавства та ін.); 2) особа подала неправдиві відомості або фальшиві документи з метою віднесення її до однієї категорій осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу. В даному випадку повинна мати місце як завідома неправдивість, так і неумисна; 3) вимоги особи про захист або відновлення її прав є неправомірними. Закон не врегульовує питання стосовно того, хто визначає

(Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги чи безпосередньо адвокат), що вимоги особи про захист або відновлення її прав є неправомірними. Відмова матиме місце і у випадку, коли вимоги особи про захист або відновлення її прав є неправомірними, оскільки закон захищає відносини, що врегульовані нормами права. Оскільки право покликане врегульовувати суспільні відносини (правовідносини), а останні, в свою чергу, на відміну від інших суспільних відносин, охороняються державою, то особі може бути відмовлено в наданні безоплатної вторинної правничої допомоги у випадку, якщо вимоги особи про захист або відновлення її прав є неправомірними; 4) особі раніше надавалася безоплатна вторинна правнича допомога з одного і того ж питання. Під одним і тим же питанням слід розуміти звернення за допомогою по одній і тій же справі в якості одного і того ж суб'єкта. Тотожність питань не матиме місце, якщо зацікавлена особа зверталася по одному і тому ж кримінальному провадженню як свідок, а потім як підозрюваний, чи спочатку була позивачем в цивільній справі з певного питання, а з часом відповідачем по даному питанню; 5) особа використала всі національні засоби правового захисту у справі, з якої звертається за наданням безоплатної вторинної правничої допомоги. В даному випадку це в більшій мірі стосується судової форми захисту прав, свобод та законних інтересів особи. Якщо ж особі відмовлено у наданні безоплатної вторинної правничої допомоги у зв'язку з цією підставою, то до рішення Центру про відмову додається письмове роз'яснення про порядок звернення до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [42, с. 50–51; 120].

Також варто звернути увагу на тому, що порядок забезпечення права на безоплатну вторинну правничу допомогу в цивільних, адміністративних справах та кримінальному провадженні при призначенні особі представника (адвоката) для подання цивільного позову, відрізняється від порядку забезпечення цього права в кримінальному провадженні, справах про адміністративні правопорушення. У цивільних та адміністративних справах особа, яка потребує безоплатної вторинної правничої допомоги, самотійно відвідує місцевий центр

або бюро правової допомоги, де співробітник центру або бюро пересвідчується, що особа підпадає під категорію осіб, передбачених частиною першою статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», розглядає звернення про надання допомоги, обставини справи, після чого особі призначається адвокат. Під час призначення адвоката враховуються його спеціалізація (цивільне, адміністративне право), досвід роботи, навантаження, складність справи, у якій адвокат буде брати участь. Між особою та адвокатом укладається договір. Такий порядок застосовується і при призначенні особі представника (адвоката) для подання цивільного позову в кримінальному провадженні [268, с. 196–197].

Окрім цього, законодавство України передбачає можливість отримання фізичними особами правової допомоги від фізичних та юридичних осіб, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями. Порядок надання такої допомоги на благодійних засадах регулюється відповідним законодавством (передусім, Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 року № 5073-VI [269]) і статутами таких організацій [120].

Підсумовуючи вищевикладене, нами зроблено висновок, що особливості забезпечення права людини на професійну правничу допомогу в Україні залежать від: 1) виду допомоги, якої потребує особа, за економічним (матеріальним) критерієм (оплатної чи безоплатної); 2) категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу (малозабезпечені, учасники бойових дій, затримані відповідно до положень кримінального процесуального законодавства тощо); 3) виду провадження залежно від галузі права (професійна правнича допомога в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесі).

3.3. Шляхи вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні

Констатуємо той факт, що практично немає жодного права людини, в механізмі забезпечення якого не було б прогалин. На жаль, не кожна людина в Україні обізнана у змісті своїх прав і свобод, гарантованих Основним Законом. Більшість людей в повній мірі не використовує засоби судового захисту своїх прав і свобод, що обумовлюється низкою об'єктивних причин, основними з яких є неспроможність більшої частини населення сплатити державне мито та скористатися професійною правничою допомогою адвоката, а також наявність прогалин та колізій у вітчизняному законодавстві, його нестабільність та мінливість.

Факторами позитивного та негативного характеру, які впливають на забезпечення конституційних прав і свобод людини в Україні, в тому числі й права на професійну правничу допомогу, є:

1) зростання ролі права в суспільних відносинах, юридичних механізмів задоволення суб'єктами різних економічних, політичних, духовних та інших інтересів;

2) низький рівень розвитку правової культури і правової свідомості переважної більшості членів нашого суспільства, який не дозволяє їм використовувати елементарні правові засоби для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів;

3) незадовільний рівень зовнішнього виховного впливу на кожну людину з боку суспільства та самовиховання за наявності у багатьох людей реального відчуття власної честі та гідності;

4) низький рівень дотримання правопорядку (законності) у житті суспільства і держави та беззастережної відповідальності кожної особи без винятку перед собою й оточенням за процес і результати своєї діяльності;

5) недостатньо ефективна робота правоохоронної та судової систем, коли без професійного правового сприяння громадяни не можуть відстояти свої права,

свободи та законні інтереси, захиститися від свавілля з боку органів державної влади та місцевого самоврядування;

6) відсутність ефективної взаємодії державних органів та правозахисників;

7) нерівноправність гілок та органів державної влади та недосконалість функціонування місцевого самоврядування територіальних громад у реальному житті;

8) низький рівень професіоналізму у сфері політичного та державного менеджменту і його виняткова залежність від особистих і групових (кланових) інтересів;

9) відсутність чіткої структурованості громадянського суспільства і громадянського контролю за діяльністю всіх органів державної влади;

10) високий рівень корупції на всіх рівнях державного і суспільного життя та відсутність політичної волі у його зменшенні;

11) відсутність прямої обопільної залежності між людиною і громадянином та державою і суспільством без відповідальності посадових осіб та самих громадян;

12) відсутність належної експертизи законотворення і нормотворення щодо дотримання прав і свобод людини і громадянина;

13) бідність українців [270, с. 41; 271, с. 78].

Відповідно до частин другої та третьої статті 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до УВРУПЛ [40].

Проаналізувавши статистичну інформацію про звернення осіб до УВРУПЛ за 2013–2016 роки, ми переконалися в тому, що кількість таких звернень не зменшилася за останні чотири роки. Це свідчить не тільки про активну позицію осіб, які самостійно захищають свої права, свободи та законні інтереси, звертаючись до УВРУПЛ, але й про збільшення кількості випадків порушень основоположних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Так, у 2016 році

до УВРУПЛ звернулися всього осіб – 63861, зареєстровано звернень – 23925. Для порівняння, у 2015 році звернулися всього осіб – 56856, зареєстровано звернень – 19030; а у 2014 році звернулися осіб – 30415, зареєстровано звернень – 13583; у 2013 році звернулися всього осіб – 59016, зареєстровано звернень – 17050 [272; Додаток А.2].

Більше того, розміщена на офіційному Інтернет-сайті УВРУПЛ статистична інформація про порушені громадянські права (у тому числі право на правову допомогу), також є невтішною. Так, у 2015 році кількість повідомлень про порушені громадянські права становила 24475 (55,01 % загальної кількості), у тому числі права на правову допомогу – 3722 (8,36 % загальної кількості); у 2014 році кількість повідомлень про порушені громадянські права становила 19564 (55,6 % загальної кількості), у тому числі права на правову допомогу – 1220 (3,47 % загальної кількості); у 2013 році кількість повідомлень про порушені громадянські права становила 19606 (51,4 % загальної кількості), щодо права на правову допомогу – інформація відсутня [273; Додаток А.3].

Вищенаведене обумовлює необхідність вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні. Безоплатна правнича допомога повинна бути доступною для населення, якісною, ефективною, і, передусім, своєчасно, без зволікань, надана особі, яка її потребує.

Вважаємо, що вдосконалення забезпечення права людини на професійну правничу/правничу допомогу в Україні потрібно здійснювати, зокрема, починаючи з: 1) вдосконалення нормативно-правової бази (зокрема, шляхом внесення змін до Конституції України, кодексів, інших законів), що гарантує право на професійну правничу допомогу; 2) вдосконалення діяльності суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу з метою надання особі кваліфікованої допомоги.

Вдосконалення чинного законодавства, яке гарантує право на професійну правничу допомогу – це нормотворча діяльність, яка безумовно повинна відповідати міжнародно-правовим стандартам в галузі прав людини, – чинним міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, та практиці

ЄСПЛ. І внесення змін до чинного законодавства в жодному разі не повинно звужувати зміст та обсяг існуючих прав і свобод людини.

Пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства України було наведено у підрозділі 1.3 «Нормативно-правове регулювання конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні», підрозділі 3.1 «Поняття та суб'єкти забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні». Запропонованими змінами до чинного законодавства України передбачається: приведення нормативно-правових актів у відповідність до Конституції України з метою використання єдиної термінології в понятійно-категоріальному апараті юриспруденції; розширення переліку суб'єктів отримання безоплатної вторинної правничої допомоги такими верствами населення, які потребують захисту з боку держави, як: саодикі батьки/матері, багатодітні сім'ї, особи, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, діти війни.

Вдосконалення діяльності суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу з метою надання особі кваліфікованої допомоги нерозривно пов'язане з удосконаленням законодавства України, адже воно регламентує діяльність вказаних суб'єктів. Не тільки адвокати, а й інші фахівці у галузі права – суб'єкти надання правничої допомоги на оплатній основі, мають відповідати кваліфікаційним та деонтологічним вимогам (критеріям), які повинні бути створені в Україні, для оцінки здатності надавати таку допомогу кваліфіковано. Зразковим прикладом є Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року, які закріплюють деонтологічні норми і правила поведінки адвокатів, визнані міжнародним адвокатським співтовариством. Так, основними принципами адвокатської етики є: 1) незалежність та свобода адвоката у здійсненні адвокатської діяльності; 2) дотримання законності; 3) пріоритет інтересів клієнта; 4) неприпустимість конфлікту інтересів; 5) конфіденційність; 6) компетентність та добросовісність; 7) повага до адвокатської професії [178].

У цьому аспекті важливе значення для надання кваліфікованої, ефективної, результативної правничої допомоги є регулярне підвищення суб'єктом надання такої допомоги професійного рівня та кваліфікації шляхом оволодіння достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві, вивчення судової практики та наукової юридичної літератури, участі в юридичних науково-практичних заходах (конференціях, круглих столах, семінарах, тренінгах тощо). Створення механізму безперервного навчання, особливо професійного розвитку, та підвищення кваліфікації адвокатів було однією з цілей Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки, затвердженої постановою КМУ від 13 лютого 2013 року № 394 [44].

21 грудня 2017 року наказом Мін'юсту України № 4125/5 були затверджені Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі, які є комплексом основних характеристик моделі гарантованого державою захисту, передбачених міжнародними правовими актами, законодавством України, у межах яких та з урахуванням узгодженої правової позиції із суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу (клієнтом) адвокат є незалежним в обранні правової позиції для здійснення активного та розумного захисту прав, свобод та законних інтересів всіма не забороненими законом способами. Метою розроблення і впровадження цих Стандартів є: своєчасне та якісне надання в необхідному обсязі безоплатної вторинної правової допомоги; забезпечення ефективного використання коштів державного бюджету, виділених на оплату діяльності адвокатів з надання безоплатної вторинної правової допомоги; методична підтримка та підвищення професійного рівня адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу. Оцінювання якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють відповідно до цих Стандартів комісії, утворені для цієї мети радами адвокатів регіонів, за поданням відповідних центрів у встановленому порядку. Моніторинг якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги здійснюють КЦНПД та регіональні центри [274].

Неабияке значення для вдосконалення забезпечення права людини на безоплатну правничу допомогу є збільшення у Державному бюджеті витрат на надання такої допомоги, наближення оплати безоплатної правничої допомоги адвокатів до середнього розміру вартості платних послуг адвоката, шляхом внесення відповідних змін до Порядку оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу, затвердженого постановою КМУ від 17 вересня 2014 року № 465 [275].

У цьому аспекті варто зазначити, що з 2018 року рівень оплати послуг адвокатів має збільшитися вдвічі. Як наголосив экс-директор КЦНПД А.В. Вишневський, проблема з якістю безоплатної правничої допомоги, яку надають адвокати, залишається актуальною. Він визнав, що у КЦНПД немає достатніх інструментів, щоб гарантувати 100 % якість послуг адвокатів. У 2018 році КЦНПД планує працювати лише з тими адвокатами, за якість роботи яких зможе поручитися. Питання надання якісної допомоги адвокатами системи безоплатної правничої допомоги не є ексклюзивною проблемою. Це питання якості адвокатського корпусу в Україні. КЦНПД не вправі втручатися у професійну діяльність адвоката, в його правову позицію, проте може проаналізувати його роботу за певний період і зрозуміти, чи він сумлінний та професійний адвокат, чи були у нього дисциплінарні стягнення або скарги клієнтів, чи дотримується він стандартів якості надання такої допомоги. В результаті КЦНПД робить висновок про подальшу співпрацю з цим адвокатом [276].

Окрему увагу слід приділити важливому рішення, яке було прийняте КМУ та Мін'юстом України за пропозицією КЦНПД, про децентралізацію управління в системі безоплатної правничої допомоги [276]. Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», управління в сфері надання безоплатної правничої допомоги здійснюють КМУ та Мін'юст України (Розділ IV «Управління системою надання безоплатної правової допомоги та її фінансування») [120]. Экс-директор КЦНПД А.В. Вишневський зазначив, що «це виглядає достатньо технологічним кроком, можливо, не дуже популярним, не

настільки важливим, на перший погляд, безпосередньо для публіки. Однак в майбутньому це матиме значний вплив на якість послуг, які надаються центрами безоплатної правової допомоги». Насамперед, частина повноважень, пов'язаних з управлінням бюджетними коштами та персоналом делегуватиметься від КЦНПД – регіональним центрам, іншу частину – від регіональних центрів – місцевим. Мета такої децентралізації – максимально наблизити рівень прийняття оперативних управлінських рішень до рівня надання послуг (тобто до територіальних громад, до клієнтів). Максимальне скорочення шляху для зворотного зв'язку від клієнта до управлінця, який може приймати рішення, створить нові можливості для підвищення якості правничих послуг [276].

У період з лютого по березень 2017 року нами було проведене усне опитування громадськості з приводу поінформованості щодо процедури реалізації права на безоплатну правничу допомогу, діяльності відповідних суб'єктів надання такої допомоги (вибірка проста випадкова; вибіркoву сукупність складають жителі міста Києва, віком від 28 до 70 років, більшість з яких (83 %) мають неюридичну освіту, обсяг вибірки – 150 осіб). Результати були наступні: 85 % з опитуваних респондентів обізнані в існуванні системи безоплатної правничої допомоги, 15 % – ні; 100 % респондентів взагалі були не поінформовані відносно процедури отримання безоплатної правничої допомоги та не мають досвіду звернень за наданням такої допомоги; лише 14 % респондентів вважають безоплатну правничу допомогу доступною в місті Києві, 72 % – не вважають, 14 % – відмовилися від відповіді; 100 % респондентів вважають, що інформація про безоплатну правничу допомогу є недостатньо доступною для громадян; 57 % респондентів не довіряють суб'єктам, які надають правничу допомогу на безоплатній основі, і лише 43 % – довірилися їм; 71 % респондентів не обізнані, в яких випадках відповідно до законодавства України правнича допомога надається безоплатно, і лише 29 % – обізнані; 42 % респондентів позитивно ставляться до того, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, 29 % – негативно, 29 % – відмовилися від відповіді [Додаток Б].

Таким чином, результати вищевказаного опитування громадськості свідчать про те, що більшості громадянам відомо про існування системи безоплатної правничої допомоги, але, на жаль, всі опитані не мають досвіду звернень за вказаною допомогою, та взагалі не поінформовані відносно процедури отримання такої допомоги. Більшість респондентів вважає, що інформація про безоплатну правничу допомогу є недоступною для громадян. З огляду на проведене нами опитування, рівень довіри населення до суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги – низький, громадяни мало обізнані в нормативних підставах отримання правничої допомоги безоплатно. Більшість громадян позитивно віднеслися до «монополії» адвокатури, яка наділена правом здійснювати представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Також проведене нами опитування дає підстави стверджувати, що значна частина громадян України має низький рівень правової свідомості та правової культури (не обізнана в порядку забезпечення права на безоплатну правничу допомогу, не має елементарних юридичних знань для захисту своїх прав). Це є перешкодою для доступу громадян до безоплатної правничої допомоги, що може негативно позначитися на забезпеченні їх прав, свобод і законних інтересів.

Отже, враховуючи результати проведеного нами опитування громадськості, пропонуємо:

- з метою покращення доступу до безоплатної правничої допомоги в Україні забезпечити достатнє інформування громадськості щодо існування системи безоплатної (первинної та вторинної) правничої допомоги, а також місць, куди особа може за нею звернутися, шляхом проведення інформаційних кампаній (особливо в селах та невеликих містах) в мережі Інтернет, ЗМІ, на зовнішніх рекламних носіях (бігбордах, моніторах тощо), а також шляхом роздачі інформаційних матеріалів (довідників, буклетів, брошур, листівок тощо) в громадських місцях;

- систематично проводити інтерв'ювання громадськості, особливо молоді, представниками громадських організацій, а також через спеціально створені Інтернет-портали для виявлення органами публічної влади та центрами з надання

безоплатної вторинної правової допомоги проблем у сфері забезпечення права на безоплатну правничу допомогу, та брати до уваги її зауваження та пропозиції.

З метою формування правової культури та правової свідомості в суспільстві, підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм Конституцією та законами України прав у різних сферах життя та навчання громадян знати, реалізовувати та захищати свої права, 13 вересня 2017 року КМУ було видано розпорядження № 638-р «Про реалізацію право просвітницького проекту «Я маю право!» у 2017–2019 роках» [277]. 14 листопада 2017 року Президент України П.О. Порошенко підписав Указ № 361/2017 «Про оголошення в Україні 2018 року Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!». Ініціатором запуску цього проекту виступив Мін'юст України. Відповідно до цього Указу, КМУ повинен передбачити: інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права у відповідних сферах, зокрема через ЗМІ, шляхом запровадження телефонних «гарячих ліній», організації зустрічей з громадянами за місцем проживання, виготовлення та розповсюдження відповідних інформаційних матеріалів; здійснення комунікаційних заходів з метою реалізації зазначеного проекту. Обласні та Київська міська державні адміністрації мають передбачити: проведення відповідної інформаційно-роз'яснювальної роботи, у тому числі у місцевих ЗМІ; запровадження на регіональному телебаченні програм, орієнтованих на підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян; проведення із залученням закладів освіти, закладів культури, установ, організацій олімпіад, конкурсів та інших заходів, спрямованих на підвищення рівня знань громадян щодо гарантованих їм Конституцією та законами України прав у різних сферах суспільного життя [278].

20 грудня 2017 року розпорядженням КМУ № 102-р була схвалена Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року, яка спрямована на підвищення рівня правової освіти громадян України, їх правової свідомості, подолання правового нігілізму у суспільстві, створення належних умов для набуття громадянами

правових знань, в тому числі щодо своїх прав і обов'язків. Одним із стратегічних напрямків цієї Стратегії є забезпечення доступу громадян до правосуддя та подальший розвиток системи безоплатної правової допомоги. В цій Стратегії зазначено, що «упровадження системи безоплатної правової допомоги є важливим фактором переходу від радянської моделі карального правосуддя до європейської моделі справедливого правосуддя. Протягом багатьох років Україна мала серйозну проблему з катуваннями та іншими жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність, видами поводження правоохоронних органів із затриманими. Завдяки системі надання безоплатної правової допомоги на сьогодні реалізується конституційне право громадян на правовий захист, забезпечуються рівні можливості для кожного розв'язувати свої життєві проблеми у правовий спосіб, створюються реальні можливості для запобігання порушенням прав громадян та їх захисту». Стратегічною метою є визнання територіальними громадами та державою важливості і необхідності надання безоплатної правової допомоги як соціальної гарантії; посилення правової спроможності громадян та територіальних громад; переорієнтація системи безоплатної правової допомоги з надання правової допомоги окремим фізичним особам на посилення правової спроможності та правових можливостей територіальних громад; створення ефективної системи управління правовими знаннями та забезпечення розвитку людського потенціалу правничої спільноти та партнерських мереж системи безоплатної правової допомоги; децентралізація управління системи безоплатної правової допомоги та пілотне впровадження моделі офісів громадського захисту; запровадження новітніх технологій в систему надання безоплатної правової допомоги. Очікуваними результатами є: забезпечення відповідності системи безоплатної правової допомоги правовим потребам громадян; використання громадянами правових інструментів для вирішення своїх життєвих питань та забезпечення рівного доступу до правосуддя; підвищення рівня правової спроможності територіальних громад; створення ресурсно-комунікаційних платформ; розбудова комплексної інформаційно-аналітичної системи

забезпечення надання безоплатної правової допомоги та впровадження новітніх інформаційних технологій [279].

Резюмуючи вищевикладене, варто зазначити те, що вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу/правничу допомогу в Україні має здійснюватися у таких напрямках:

1) вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази, що гарантує право на професійну правничу допомогу, у відповідності до міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини;

2) вдосконалення діяльності суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу з метою надання особі кваліфікованої допомоги, зокрема, шляхом створення кваліфікаційних та деонтологічних вимог (критеріїв), яким повинні відповідати суб'єкти надання такої допомоги на оплатній основі (фахівці у галузі права), на зразок Правил адвокатської етики;

3) проведення інформаційних кампаній щодо існування системи безоплатної правничої допомоги (особливо в селах та невеликих містах) в мережі Інтернет, ЗМІ, на зовнішніх рекламних носіях (бігбордах, моніторах тощо), а також шляхом роздачі інформаційних матеріалів (довідників, буклетів, брошур, листівок тощо) в громадських місцях;

4) проведення систематичних соціологічних опитувань громадськості, особливо молоді, представниками громадських організацій, а також через спеціально створені Інтернет-портали, а також взяття до уваги її зауваження та пропозиції, з метою виявлення органами публічної влади, центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги проблем у сфері забезпечення права людини на безоплатну правничу допомогу;

5) належне фінансове забезпечення функціонування системи безоплатної правничої допомоги;

6) децентралізація управління в системі безоплатної правничої допомоги (делегування частини повноважень, пов'язаних з управлінням бюджетними коштами та персоналом, від КЦНПД – регіональним центрам, іншої частини – від регіональних центрів – місцевим).

Реалізація права людини на професійну правничу допомогу багато в чому залежить не тільки від діяльності суб'єктів надання такої допомоги, але й від активної діяльності особи, яка потребує такої допомоги. Законодавець, закріпивши конституційну норму, яка гарантує кожному право на професійну правничу допомогу, а у випадках, передбачених законом, і безоплатну, орієнтувався на можливість безпосереднього її використання самою особою. Проблема активності особи в механізмі реалізації безпосередньо залежить від рівня її правосвідомості, правової культури та інформованості [270, с. 81].

Насамкінець потрібно зауважити, що питання щодо забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні є актуальним, досить широким для наукового дослідження. А тому ми переконані в тому, що в цьому аспекті є простір для подальших наукових розробок, нових наукових досліджень.

Висновки до розділу 3

Дослідивши поняття, суб'єктів, порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, а також окресливши шляхи вдосконалення забезпечення даного права в Україні, ми зробили такі висновки, рекомендації та пропозиції.

1. Забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу – це створення умов для здійснення цього права, воно охоплює три елементи – реалізацію, охорону та захист. Відповідно до Конституції України, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

2. Відповідно до Конституції України, суб'єктом забезпечення права людини на професійну правничу допомогу є адвокат, який наділений правом здійснювати представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, виборів та

референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. До 1 січня 2019 року у судах першої інстанції представництво може здійснювати не адвокат, а інша особа (це може бути юрист без наявності свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю).

3. Вважаємо, що правничу (не професійну) допомогу на оплатній основі можуть надавати фахівці з юридичною освітою, а саме: суб'єкти підприємницької діяльності – фізичні та юридичні особи (юридичні фірми, компанії) на підставі ЦК України, нотаріуси (в частині надання послуг правового характеру) відповідно до Закону України «Про нотаріат», аудитори та аудиторські фірми (в частині надання послуг правового характеру) відповідно до Закону України «Про аудиторську діяльність», патентні повірені (правові радники з питань права інтелектуальної власності), які діють відповідно до законодавства про інтелектуальну власність.

4. Відповідно до Закону «Про безоплатну правову допомогу», до системи надання безоплатної правової допомоги належать: 1) КЦНПД; 2) суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги (органи виконавчої влади, фізичні та юридичні особи приватного права, органи місцевого самоврядування, спеціалізовані установи); 3) суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги (центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу).

5. З'ясовано, що особливості забезпечення права людини на професійну правничу допомогу в Україні залежать від: 1) виду допомоги, якої потребує особа, за економічним (матеріальним) критерієм (оплатної чи безоплатної); 2) категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу (малозабезпечені, учасники бойових дій, затримані відповідно до положень кримінального процесуального законодавства тощо); 3) виду провадження залежно від галузі права (професійна правнича допомога в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесі).

6. Порядок надання безоплатної правничої допомоги врегульований Законом України «Про безоплатну правову допомогу». Окрім цього, законодавство України передбачає можливість кожного отримати безоплатну правову допомогу від фізичних та юридичних осіб, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями.

7. Напрямами вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу/правничу допомогу в Україні є:

1) вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази, що гарантує право на професійну правничу допомогу, у відповідності до міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини;

2) вдосконалення діяльності суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу з метою надання особі кваліфікованої допомоги, зокрема, шляхом створення кваліфікаційних та деонтологічних вимог (критеріїв), яким повинні відповідати суб'єкти надання такої допомоги на оплатній основі (фахівці у галузі права), на зразок Правил адвокатської етики;

3) проведення інформаційних кампаній щодо існування системи безоплатної правничої допомоги (особливо в селах та невеликих містах) в мережі Інтернет, ЗМІ, на зовнішніх рекламних носіях (бігбордах, моніторах тощо), а також шляхом роздачі інформаційних матеріалів (довідників, буклетів, брошур, листівок тощо) в громадських місцях;

4) проведення систематичних соціологічних опитувань громадськості, особливо молоді, представниками громадських організацій, а також через спеціально створені Інтернет-портали, а також взяття до уваги її зауваження та пропозиції, з метою виявлення органами публічної влади, центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги проблем у сфері забезпечення права людини на безоплатну правничу допомогу;

5) належне фінансове забезпечення функціонування системи безоплатної правничої допомоги;

6) децентралізація управління в системі безоплатної правничої допомоги (делегування частини повноважень, пов'язаних з управлінням бюджетними

коштами та персоналом, від КЦНПД – регіональним центрам, іншої частини – від регіональних центрів – місцевим).

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні теоретичних аспектів і практичної реалізації конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, а також формулюванні на цій основі висновків, положень, пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення його розуміння і фактичного втілення у правовій системі України. Найбільш важливими є такі:

1. У вітчизняній юридичній науці конституційне право людини на професійну правничу допомогу було частково досліджено в незначній кількості наукових публікацій (статтях та тезах доповідей), датованих з 2016 року, однак на монографічному рівні дане право не досліджувалося. Виникнення інституту правничої допомоги бере свій початок з часів античності (Стародавнього Світу), коли була відома родинна адвокатура для захисту прав особи в судовому процесі. Подальший розвиток цього інституту відбувався в періоди Середньовіччя, Нового часу і до сучасності. Історично, інститут адвокатури виник дещо пізніше за інститут правничої допомоги. В подальшому розвитку суспільства та держави ці два суспільні інститути поєдналися завдяки об'єктивній потребі та суб'єктивному прагненню людей відстоювати свої законні права та інтереси. У різні історичні періоди та в різних народів світу одним із основних завдань адвокатури був захист прав вразливих верств населення, що дає підставу стверджувати про існування з найдавніших часів допомоги адвоката, яка надавалася на безоплатній основі. Також інститут правничої допомоги пройшов розлогий шлях свого розвитку на теренах України, починаючи з часів Київської Русі до періоду незалежної України.

2. Основними міжнародно-правовими актами, які становлять основу міжнародно-правовим стандартам права на професійну правничу допомогу, зокрема, є: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.; МПГПП від 16 грудня 1966 р.; КЗПЛОС від 4 листопада 1950 р.; КПДПВЦКСК від 22 січня 1993 р.; ЄУПЗПД від 21 січня 1977 р.; «Основні положення про роль адвокатів»,

прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам в серпні 1990 р.; «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», прийняті VIII Конгресом ООН із попередження злочинності й поводження з правопорушниками 27 серпня – 7 вересня 1990 р.; резолюції КМРЕ «Про юридичну допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах» від 18 лютого 1976 р. № (76) 5, «Про юридичну допомогу та консультації» від 2 березня 1978 р. № (78) 8; Рекомендація КМРЕ «Про ефективний доступ до закону і правосуддя найбільш вразливих прошарків населення» від 8 січня 1993 р. № R (93) 1.

3. Положення Конституції України в частині гарантування кожному права на професійну правничу допомогу відповідають положенням міжнародно-правових актів, зокрема, Загальної декларації прав людини (1948 р.), МПГПП (1966 р.), КЗПЛОС (1950 р.), які становлять основу міжнародно-правовим стандартам права людини на професійну правничу допомогу.

4. Питання щодо забезпечення права на професійну правничу допомогу регулюється значним переліком нормативних актів, серед яких: 1) Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР; 2) рішення КСУ (справа про право на правову допомогу від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009; справа про право вільного вибору захисника від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000); 3) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ (МПГПП від 16 грудня 1966 р.; КЗПЛОС від 4 листопада 1950 р.; КПДПВЦСКС від 22 січня 1993 р.; ЄУПЗПД від 21 січня 1977 р.; двосторонні договори про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах та ін.); 4) рішення ЄСПЛ; 5) інші нормативно-правові акти – кодекси, закони, підзаконні акти (КПК України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI; КУпАП від 7 грудня 1984 р. № 8073-X; ЦПК України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV; КАСУ від 6 липня 2005 р. № 2747-IV; ГПК України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII; КВК України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV; закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. № 5076-VI, «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII, «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII, «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. № 3460-VI тощо).

5. Методологію дослідження конституційного права людини на професійну правничу допомогу складає сукупність певних методологічних принципів, концептуальних методологічних підходів (ідей), конкретних методів, окремих способів (прийомів) дослідження теоретичної основи та правової регламентації даного права людини, характеристики його міжнародно-правових стандартів, визначення поняття, розкриття його правової природи, виокремлення видів та форм професійної правничої допомоги, визначення суб'єктів й порядку забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні.

6. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу має дуалістичну правову природу: по-перше, є основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожного, що становить сукупність правових можливостей фізичної особи як учасника правовідносин, з метою досягнення поставлених юридичних цілей, а, по-друге, воно виступає як ключова конституційна гарантія для забезпечення інших прав людини (у тому числі й права на справедливий суд).

7. Виходячи з положень чинного законодавства України, зроблено висновок, що за суб'єктами надання професійна правнича допомога є вужчим поняттям за правничу, правову або юридичну допомогу, оскільки надається не будь-якою особою, у тому числі з юридичною освітою, а лише адвокатом. Але за змістом вона є ширшою, адже включає в себе всі види правничих послуг, у тому числі й представництво іншої особи в суді та захист від кримінального обвинувачення, які здійснює виключно адвокат. Порівнюючи поняття «професійна правнича допомога» та «правничі (правові, юридичні) послуги», автор зазначає, що допомога – це стан задоволення певної потреби, вона може надаватися без згоди людини (наприклад, обов'язкова участь захисника в кримінальному провадженні). Послуга – це дія, результатом якої є задоволення певної потреби.

8. Види професійної правничої допомоги можна класифікувати за різними критеріями, зокрема: за кількістю суб'єктів, які залучені в процес надання професійної правничої допомоги: двосуб'єктна, багатосуб'єктна; за наявністю

проблемної правової ситуації: відновлювальна, профілактична (превентивна); за вольовим критерієм: добровільна, обов'язкова (примусова); за економічним (матеріальним) критерієм: оплатна, безоплатна; залежно від змісту та форм професійної правничої допомоги: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, складення документів непроцесуального та процесуального характеру, представництво; професійна правнича допомога в судочинстві: захист, представництво; за сферою надання: в сфері спірної юрисдикції, в сфері безспірної юрисдикції; за галузевою належністю: допомога, що надається в кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському процесі. Основними формами професійної правничої допомоги є: 1) правове інформування; 2) правове консультування; 3) складення правових документів; 4) правове представництво; 5) правове навчання (освіта).

9. Відповідно до Конституції України, суб'єктом забезпечення права людини на професійну правничу допомогу є адвокат, який наділений правом здійснювати представництво іншої особи в суді та захист від кримінального обвинувачення. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. Відповідно до Перехідних положень до Конституції України, до 1 січня 2019 року у судах першої інстанції представництво може здійснювати не адвокат, а інша особа (це може бути юрист без наявності свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю). Однак, вітчизняне законодавство не закріплює перелік тих осіб (інших фахівців-правників), які можуть здійснювати представництво в суді у вищевказаних випадках. Тому в Україні існує необхідність чіткого законодавчого окреслення кола суб'єктів забезпечення права на правничу допомогу. Це дозволить зробити механізм забезпечення цього права більш ефективним, прозорим та зрозумілим.

10. Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», до системи надання безоплатної правової допомоги належать: 1) КЦНПД;

2) суб'єкти надання безоплатної первинної правової допомоги: органи виконавчої влади, фізичні та юридичні особи приватного права, органи місцевого самоврядування, спеціалізовані установи; 3) суб'єкти надання безоплатної вторинної правової допомоги: центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

11. Повноцінне втілення конституційної норми щодо виключного здійснення адвокатом представництва іншої особи в суді («адвокатського монополізму») на всіх рівнях системи судоустрою з 1 січня 2019 року може спричинити наступні негативні наслідки (ризики):

- для осіб, які потребують професійної правничої допомоги: звуження змісту та обсягу права на правову допомогу, яке гарантувалося статтею 59 Конституції України, що є порушенням статті 22 Основного Закону; обмеження права на вільний вибір захисника своїх прав; збільшення витрат на професійну правничу допомогу, ускладнюючи цим доступ до правосуддя; збільшення випадків самопредставництва (представництва особою своїх інтересів в суді самотійно); погіршення якості правничих послуг у зв'язку з відсутністю конкуренції на ринку правничих послуг (відсутність конкуренції призводить до «зловживання монопольним становищем»); нестача адвокатів для здійснення представництва інших осіб у суді в усіх судових справах держави;

- для адвокатів та інших юристів: втрата адвокатурою такого важливого завдання як представництво особи в інших державних органах (контролюючих, правоохоронних); існування умов для корупційних ризиків при доступі до адвокатської професії у зв'язку з підвищенням попиту на отримання статусу адвоката серед юристів; збільшення податку від заняття адвокатською діяльністю (у порівнянні з податком для юристів – суб'єктів підприємницької діяльності); значна витрата часу та коштів для набуття статусу адвоката, а також подальшого його підтримання (складення кваліфікаційних іспитів, підвищення кваліфікації тощо); збільшення безробітних юристів без статусу адвоката.

12. Порядок забезпечення конституційного права людини на оплатну професійну правничу допомогу в Україні полягає в самостійному ініційованому зверненні особи до необхідного їй фахівця (адвоката), залежно від категорії справи. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. Зазвичай, укладається договір про надання професійної правничої допомоги між клієнтом та адвокатом. Щодо права на безоплатну правничу допомогу, то порядок його забезпечення врегульований Законом України «Про безоплатну правову допомогу». Також законодавство України передбачає можливість отримання фізичними особами правової допомоги від фізичних та юридичних осіб, які займаються благодійною діяльністю самостійно або спільно з відповідними благодійними організаціями. Порядок надання такої допомоги на благодійних засадах регулюється відповідним законодавством (передусім, Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 р. № 5073-VI) і статутами таких організацій.

13. Пропонується внести зміни до Конституції України, а саме: статтю 59 викласти в такій редакції: «Кожен має право на правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»; частину першу статті 131² викласти в такій редакції: «Для надання правничої допомоги в Україні діє адвокатура»; частину третю статті 131² – виключити (оскільки вона фактично дублює положення пункту 14 частини першої статті 92); частину четверту статті 131² викласти в такій редакції: «Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення (професійна правнича допомога)».

14. Пропонується привести чинні нормативно-правові акти у відповідність до Конституції України з метою використання єдиної термінології в понятійно-категоріальному апараті юриспруденції, а саме: у назві Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. слово «правову» замінити словом «правничу» (Закон України «Про безоплатну правничу допомогу»), та в його офіційному тексті поняття «правова допомога», «безоплатна правова допомога», «безоплатна первинна правова допомога», «безоплатна вторинна

правова допомога», «правові послуги» замінити відповідно поняттями «правнича допомога», «безоплатна правнича допомога», «безоплатна первинна правнича допомога», «безоплатна вторинна правнича допомога», «правничі послуги»; в офіційних текстах нормативно-правових актів, зокрема Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI, Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X, Кримінально-виконавчого кодексу України від 11 липня 2003 р. № 129-IV, законів України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. № 5076-VI, «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII поняття «правова допомога», «юридична допомога» замінити поняттям «професійна правнича допомога» (якщо в законі йдеться про допомогу адвоката) або «правнича допомога» (якщо в законі йдеться про допомогу іншого фахівця в галузі права), а поняття «безоплатна правова допомога» – поняттям «безоплатна правнича допомога».

15. Доцільно внести зміни до пункту 2 частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. № 3460-VI, та, відповідно, інших нормативно-правових актів України (законів України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. № 796-XII, «Про соціальний захист дітей війни» від 18 листопада 2004 р. № 2195-IV) щодо надання безоплатної вторинної правничої допомоги таким категоріям осіб, які потребують захисту з боку держави: самотніми батькам/матерям, багатодітним сім'ям, особам, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, дітям війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.
2. Галущенко Г. В. Міжнародні договори України про правову допомогу в цивільних справах і внутрішнє законодавство: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 20 с.
3. Омельченко Т. В. Конституційне право особи на правову допомогу і його реалізація на досудових стадіях кримінального процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 19 с.
4. Титикало Р. С. Захисна функція юридичної допомоги в адміністративно-деліктному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 18 с.
5. Бова Є. Ю. Організація безоплатної правової допомоги в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
6. Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженими до позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.
7. Стаматіна М. В. Організація діяльності щодо реалізації права громадян на безоплатну правову допомогу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 19 с.
8. Ісакова В. М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 19 с.
9. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 24 с.
10. Хмелевська Н. В. Теоретичні й нормативно-прикладні основи забезпечення правової допомоги адвокатом в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 19 с.
11. Шрамко Ю. Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 18 с.

12. Вільчик Т. Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 40 с.
13. Ємець І. О. Міжнародні договори України про правову допомогу в цивільних справах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 20 с.
14. Мельниченко Р. Г. Конституционное право на юридическую помощь: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2001. 23 с.
15. Краснов И. В. Конституционное право на квалифицированную юридическую помощь и его обеспечение в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 25 с.
16. Панченко В. Ю. Юридическая помощь личности: общетеоретический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Красноярск, 2004. 29 с.
17. Миронов А. Л. Реализация конституционного права человека и гражданина на получение квалифицированной юридической помощи при осуществлении правосудия: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2009. 26 с.
18. Бугаренко А. И. Теория, правовые аспекты и практика оказания гражданам бесплатной юридической помощи адвокатами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2010. 28 с.
19. Ботнев В. К. Квалифицированная юридическая помощь как конституционно-правовая гарантия защиты прав и свобод человека и гражданина: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2013. 57 с.
20. В поисках смысла. Мудрость тысячелетий / сост. А. Е. Мачехин. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 912 с.
21. Права человека: ученик для вузов / отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е. А. Лукашева. Москва: НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФА-М), 2002. 573 с.
22. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини та громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
23. Стояновъ А. Исторія адвокатуры у древнихъ народовъ. Харьков: в Университетской типографіи, 1869. 139 с.

24. Шкарупа В. К., Філонов О. В., Титов А. М., Кінаш Ю. Я. Адвокатура України: навч. посіб. / за ред. В. К. Шкарупи. 2-ге вид., випр. Київ: Знання, 2008. 398 с.
25. Сафулько С. Ф., Святоцький О. Д., Захарченко Т. Г. Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката: у 2 ч. / за заг. ред. С. Ф. Сафулька. Київ: Ін Юре, 2008. Ч. 1. 616 с.
26. Гончаренко С. В. Проблеми надання безоплатної правової допомоги. Короткий огляд новітніх тенденцій. *Адвокат*. 2011. № 11 (134). С. 12–16.
27. Гловацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі: навч. посіб. Київ: Атіка, 2003. 352 с.
28. Сміх В. В. Кримінальна відповідальність за порушення права особи на правову допомогу: монографія / за заг. ред. проф. М. І. Мельника. Київ: Атіка – Н, 2012. 200 с.
29. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Санкт-Петербург: Равена, Альфа, 1995. 846 с.
30. Омельченко Т. В. Становлення інституту правової допомоги у кримінально-процесуальному праві. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2012. Т. 25 (64). № 1. С. 174–178.
31. Маляренко В. Т., Вернидубов І. В. Прокурор у кримінальному судочинстві: деякі проблеми та шляхи їх вирішення. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 240 с.
32. Конституции зарубежных государств / сост. В. В. Маклаков. Москва: БЕК, 1996. 432 с.
33. Обзоръ истории русскаго права / проф. М. Ф. Владимірскій-Буданов. 6-е изд. С.-Петербургъ, Киевъ: Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1909. 700 с.
34. Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України. Київ: Ін Юре, 1997. 224 с.
35. Басецкий И. И., Василевская В. Л. Защитник в уголовном процессе. Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 2001. 300 с.

36. Історія адвокатури України / редкол.: В. В. Медведчук (голова) та ін. 2-е вид. Київ: СДМ – Студіо, 2002. 286 с.
37. Історія адвокатури України / за ред. В. Т. Варфоломеевої, О. Д. Святоцького. Київ: Либідь, 1992. 145 с.
38. Вышинский А. Я. Курс уголовного процесса. Москва, 1927. 287 с.
39. О реорганизации коллегий защитников: Постановление коллегии Наркомата юстиции УССР от 12.09.1928 г. *Вестник советской юстиции*. 1928. № 20 (126). С. 609.
40. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змінами, внесеними згідно із Законом України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.10.2016).
41. Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 24.01.2006 р. № 58/7. URL: <http://minjust.gov.ua/7025> (дата звернення: 01.04.2013).
42. Закон України «Про безоплатну правову допомогу». Науково-практичний коментар / за заг. ред. М. В. Оніщука. Київ: КП-Сервіс, 2012. 100 с.
43. Концепція Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки: схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 04.07.2012 р. № 435-р. *Офіційний вісник України*. 2012. № 51. Ст. 2039.
44. Державна цільова програма формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13.02.2013 р. № 394. *Офіційний вісник України*. 2013. № 42. Ст. 1508.
45. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
46. Окрема думка судді Конституційного Суду України Гультая М.М. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157

і 158 Конституції України від 20.01.2016 р. № 1-в/2016 (справа № 1-15/2016). *Офіційний вісник України*. 2016. № 11. Ст. 477.

47. Пояснювальна записка від 26.01.2016 р. до проекту Закону України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 25.11.2015 р. № 3524. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 01.10.2016).

48. Проценко Г. П., Шестопалова Л. М., Прохоренко О. Ф. Правнича лінгвістика: навч. посіб. / за заг. ред. С. М. Гусарова. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2010. 312 с.

49. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. С. 270.

50. Коршенко А. В. Генеза права на правову допомогу. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2013. № 4 (29). С. 21–25.

51. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–13. Ст. 88.

52. Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов / сост. и вступ. ст. Г. М. Мелков. Москва: Юрид. лит., 1990. 672 с.

53. Patterson D. M. *Philosophy of Law and Legal Theory: an Anthology*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2003. 432 p.

54. Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України / М. О. Баймуратов та ін.; під заг. ред. Є. Б. Кубка; юрид. фірма «Салком», Наук.-аналіт. центр. Київ: Юрид. практика, 2013. 608 с.

55. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) [та ін.]. 736 с.

56. Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии. *Московский журнал международного права*. 1992. № 3. С. 33–48.

57. Орзіх М. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні. *Право України*. 1992. № 4. С. 7–12.
58. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
59. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 18–28.
60. Кофман Б. Міжнародні виборчі стандарти: ідентифікаційна та структурна характеристика. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2007. № 3 (9). С. 74–80.
61. Солоненко О. М. Сучасні міжнародні стандарти забезпечення прав і свобод людини в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 95–103.
62. Муса Аль-Сулайбі. Юридична природа міжнародних стандартів прав людини. *Право України*. 2000. № 9. С. 116–119.
63. Нерсисянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до декларации 1789 г.). *Права человека в истории человечества и в современном мире: материалы конф.* (г. Москва, 1988 г.) / отв. ред.: Е. А. Лукашева [и др.]. Москва: ИГПАН, 1989. 147 с.
64. Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підруч. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
65. Коршенко А. В. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх співвідношення з національними стандартами. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 375–378.
66. Коршенко А. В. Європейські стандарти права особи на правову допомогу та їх імплементація в законодавстві України. *Міжнародне, наднаціональне та національне право: проблеми конвергенції*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 11-річчю Інституту національного та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, 13 груд. 2013 р.). Одеса: Гельветика, 2013. С. 90–92.

67. Addo M. K. Human rights standards and the responsibility of transnational corporations. London: MartinusNijhoff Publishers, 1999. 416 p.
68. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
69. Права людини (основні міжнародно-правові документи): зб. док. / упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ: Наук. думка, 1989. 248 с.
70. Добрянський С. П. Хартія Європейського Союзу про основні права як втілення здобутків загальної теорії прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 5. С. 42–48.
71. Рабінович П., Федик С. Європейська конвенція з прав людини: особливості її тлумачення. *Юридична Україна*. 2003. № 6. С. 86–91.
72. Права людини і професійні стандарти для військовослужбовців в документах міжнародних організацій / 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: Сфера, 2002. 364 с.
73. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Застосування в Україні / Міністерство юстиції України. Офіц. вид. Київ, 2006. 176 с.
74. Рабінович П. М. Європейські стандарти прав людини: загальнотеоретична характеристика. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. № 5. С. 26–41.
75. Гудима Д. Деякі проблеми реалізації права на правову допомогу у кримінальному провадженні (у світлі європейських стандартів). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 32–42.
76. Банчук О. А., Куйбіда Р. О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. Київ: Леста, 2005. 116 с.
77. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (as amended by Protocols Nos. 11 and 14, supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12 and 13). URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (Last accessed: 05.11.2017).

78. Convention de sauvegarde des droits de l'homme et des libertés fondamentales (Telle qu'amendée par les Protocoles nos 11 et 14, complétée par le Protocole additionnel et les Protocoles nos 4, 6, 7, 12 et 13). URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_FRA.pdf (Dernier accès: 05.11.2017).

79. Права людини в Україні – 2012. Доповідь правозахисних організацій. Українська Гельсінська спілка з прав людини / за ред. Є. Ю. Захарова. Харків: Права людини, 2013. 559 с.

80. Ягунов Д. В. Практика Європейського суду з прав людини (прецеденти та коментарі з питань кримінального судочинства) / за ред. та зі вступ. словом Й. Л. Бронза. Одеса: Фенікс, 2010. 256 с.

81. Антонович М. М. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних органах захисту прав людини. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2001. Т. 19. (Спец. випуск: у 2-х част.). Ч. 1. С. 269–271.

82. Butler A. S. Legal Aid before Human Rights Treaty Monitoring Bodies. *International and Comparative Law Quarterly*. 2000. Vol. 49. 364 p.

83. Разік В., Сорочкін О., Бурий А. Відповідність законодавства України статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Львів, 2003. 84 с.

84. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права / упоряд. Ю. К. Качуренко. 2-е вид. Київ: Юрінформ, 1992. 199 с.

85. Богма А. В. Міжнародно-правові стандарти права особи на безоплатну правову допомогу та їх імплементація в законодавстві України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2003. Том 26 (65). № 2–1 (Ч. 2). С. 391–403.

86. Коршенко А. В. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних правозахисних інституціях. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-16 лист. 2013 р.). Ч. I. Львів: Центр правничих ініціатив, 2013. С. 37–39.

87. Основні принципи, що стосуються ролі юристів: прийн. VIII Конгресом ООН із попередження злочинності й поводження з правопорушниками 27 серпня

вересня 1990 р. у Гавані. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU90316.html (дата звернення: 15.12.2013).

88. Права людини і професійні стандарти для працівників міліції та пенітенціарних установ в документах міжнародних організацій / упоряд. Т. Яблонська. Київ; Амстердам: Укр.аїнсько-американське бюро захисту прав людини, 1996. 228 с.

89. Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України / авт.-упоряд. О. А. Банчук, М. С. Демкова. Київ: Факт, 2004. 336 с.

90. Дудаш Т. І. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-практ. посіб. Київ: Алерта, 2013. 368 с.

91. Практика Європейського суду з прав людини (питання кримінального судочинства) / укл. Д. В. Ягунов; за ред. та вступ. словом Й. Л. Бронза. Одеса: Фенікс, 2010. 167 с.

92. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

93. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.

94. Коршенко А. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 106–111.

95. О юридической помощи и консультациях: Резолюция (78) 8 Комитета Министров Совета Европы от 02.03.1978 г. *Российская юстиция*. 1997. № 6. С. 3.

96. О юридической помощи по гражданским, торговым и административным делам: Резолюция (76) 5 Комитета Министров Совета Европы от 18.02.1996 г. *Российская юстиция*. 1997. № 6. С. 4.

97. Об эффективном доступе к праву и правосудию малообеспеченных слоев населения: Рекомендация № R (93) 1 Комитета Министров Совета Европы государствам-членам от 08.01.1993 г., прин. на 484-ом заседании Представителей Министров. URL: http://echr-base.ru/rec93_1.jsp (дата обращения: 12.01.2014).

98. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 44. Ст. 328.

99. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах: Закон України від 10.11.1994 р. № 240/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 417.

100. Європейська угода про передачу заяв про правову допомогу від 17.01.1977 р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 53. Ст. 1603.

101. Про ратифікацію Європейської угоди про передачу заяв про правову допомогу: Закон України від 07.06.2017 р. № 2088-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 320.

102. Законодавство про правову допомогу: сподівання та ризики. URL: <http://old.minjust.gov.ua/3303> (дата звернення: 01.02.2014).

103. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. Київ: Реферат, 2002. 344 с.

104. Рекомендація Rec(2004)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини, від 12.05.2004 р. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2004. № 4. С. 26–32.

105. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.

106. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову

допомогу) від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009. *Офіційний вісник України*. 2009. № 79. Ст. 62.

107. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 47. Ст. 109.

108. Джуська А. В. Конституційне право людини на правову допомогу у світлі рішень Конституційного Суду України. *Конституція України: шляхи вдосконалення: матеріали кругл. столу* (м. Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 20–23.

109. Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах від 31.10.1992 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 46. Ст. 3102.

110. Присяжненко А. М. Конституційно-правова регламентація права на правову допомогу в Україні, країнах СНД і Балтії. *Адвокат*. 2010. № 4. С. 30–38.

111. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.

112. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

113. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (у ред. Закону України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

114. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 10. Ст. 356.

115. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. №

2747-IV (у ред. Закону України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

116. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII (у ред. Закону України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

117. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.

118. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 56. Ст. 1935.

119. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

120. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. Дата оновлення: 07.01.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 08.01.2018).

121. Про аудиторську діяльність: Закон України від 22.04.1993 р. № 3125-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 23. Ст. 243.

122. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 358.

123. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

124. Положення про представників у справах інтелектуальної власності (патентних повірених): затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.08.1994 р. № 545 (у ред. постанови від 27.08.1997 р. № 938). *Офіційний вісник України*. 1997. № 35. С. 95.

125. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 38–43.

126. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев. Москва: Сов. энцикл., 1983. 840 с.

127. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / М. П. Орзіх та ін.; за ред. М. П. Орзіха; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Київ: Юрінком Інтер, 2011. 267 с. (Серія «Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 1).

128. Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підруч. / 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.

129. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 492 с.

130. Мелещенко В. Ф. Основи конституційного права України: курс лекцій; для студентів юрид. вузів і факультетів. Київ: Вентурі, 1995. 240 с.

131. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.

132. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: підруч.: у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Юридична думка, 2006. Т. 1. 544 с.

133. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва: Норма, 2002. 288 с.

134. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций. Казань: Из-во Казанского ун-та, 1987. 336 с.

135. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / 4-е изд. Москва: Изд-во СГУ, 2008. 521 с.

136. Актуальні проблеми теорії держави. *Актуальні проблеми теорії держави та права*: навч. посіб. / С. М. Тимченко та ін. Київ: КНТ, 2007. Ч. I. 228 с.

137. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра – К, 2009. 580 с.

138. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповнен.) / уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

139. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков: Право, 2002. 328 с.

140. Філософія права: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
141. Неновски Н. К. Право и ценности / под ред. В. Д. Зорькина; пер. с болг. В. М. Сафронова. Москва: Прогресс, 1987. 248 с.
142. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1991. 135 с.
143. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: монографія / О. В. Кресін (керівник авт. кол.) [та ін.]; за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 256 с. (Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 3).
144. Лукич Р. Методология права / под ред. Д. А. Керимова; пер. с сербохорват. В. М. Кулистикова. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.
145. Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слісаренко О. Л. Теорія права і держави: навч. посіб. Київ: Правова єдність, 2008. 270 с.
146. Кельзен Ханс. Чисте правознавство: з дод.: пробл. справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
147. Бачинин В. А. Философия права и преступления: для студ. юрид. вузов. Харьков: Фолио, 1999. 607 с.
148. Алексеев С. С. Право: Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 711 с.
149. Веклич Владислав. Методи дослідження прав і свобод людини та громадянина. *Віче*. 2009. № 22. С. 4–6.
150. Пычева О. В. Герменевтика уголовного закона. Ульяновск: УлГУ, 2005. 167 с.
151. Клименюк О. В. Методологія та методи наукового дослідження: навчальний посібник. Київ: Міленіум, 2005. 186 с.
152. Рабінович П. М. Основы заглавной теории права та держави: навч. посіб. 9-е вид., зі змін. Львів: Край, 2007. 192 с.

153. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 207 с.
154. Ісакова В. М. Право на правову допомогу в системі прав людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 337–345.
155. Литовченко Л. А., Чуйко О. В. Поняття «право на правову допомогу» та «правова допомога» у контексті конституційного та цивільно-процесуального законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 152–161.
156. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
157. Шаптала Н. К., Задорожня Г. В. Конституційне право України: навч. посіб. Дніпропетровськ: ЛізуновПрес, 2012. 472 с.
158. Панченко В. Ю. Юридическая помощь (вопросы общей теории): монография. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. 279 с.
159. Юридический энциклопедический словарь / ред. А. Я. Сухарев. Москва: Сов. энцикл., 1987. 598 с.
160. Большой юридический словарь / ред. А. Я. Сухарев, В. Е. Крутских. Москва: ИНФРА, 2004. 704 с.
161. Стаматіна М. В. Поняття та сутність безоплатної правової допомоги в Україні. *Право і Безпека*. 2012. № 3 (45). С. 135–139.
162. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 419–425.
163. Коршенко А. В. Правова природа конституційного права особи на правову допомогу. *Конституційні засади правового життя: світові традиції та національні реалії*: матеріали міжнарод. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 28 черв. 2013 р.). Київ, 2013. С. 67–71.
164. Джуська А. В. Поняття та сутність права особи на безоплатну правову допомогу в Україні. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України*: матеріали наук.-теорет. конф. (м. Київ, 2014 р.). Київ: Інтерсервіс. 2014. С. 78–83.

165. Юшкевич О. Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг. *Право і Безпека*. 2009. № 1. С. 129–135.

166. Основні положення про роль адвокатів: прийн. VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/99_5_835 (дата звернення: 05.04.2014).

167. Невская О. В. Что такое квалифицированная юридическая помощь? *Адвокат*. 2004. № 11. С. 37–39.

168. Кудрявцева А. В., Попов В. С. Участие адвоката-защитника на стадии предварительного расследования и в суде первой инстанции: монография. Челябинск: Полиграф Мастер, 2006. 202 с.

169. Орлов А. В. Конституционные нормы, обеспечивающие право на защиту в российском уголовном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2004. 24 с.

170. Смагин Г. А. Конституционно-правовые вопросы оказания юридической помощи в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 163 с.

171. Степанова С. В. Ефективна допомога захисника як складова конституційного права на професійну правничу допомогу та міжнародний стандарт права на справедливий суд. *Юриспруденція у формуванні правової держави та громадянського суспільства*: матеріали міжнарод. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф.

(06.10.2016 р.). URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1332%3A041016-20&catid=161%3A2-1016&Itemid=201&lang=ru (дата звернення: 15.12.2017).

172. Конституция Российской Федерации: прин. на всенародном голосовании 12.12.1993 г. URL: http://constitution.garant.ru/rf/chapter/2/#block_2000 (дата обращения: 29.06.2015).

173. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва: Норма, 2001. 752 с.

174. Михайловская И. Б., Кузьминская Е. Ф., Мазаев Ю. Н. Юридическая

помощь населению: потребности и возможности. Москва. 1995. 89 с.

175. Андрусів В. Г. Співвідношення забезпечення адвокатурою права на захист з наданням правової допомоги. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12 (62). С. 126–131.

176. Жалинский А. Э. Основы профессиональной деятельности юриста. Введение в специальность. Смоленск: Изд-во Смол. ун-та, 1995. 128 с.

177. Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема. *Правоведение*. 1999. № 2. С. 4–16.

178. Правила адвокатської етики: затв. Звітньо-виборним з'їздом адвокатів України 09.06.2017 р. URL: <http://vkdkka.org/pravila-advokatskoji-etiki-zatverdzhenni-zvitno-vibornim-zjizdom-advokativ-ukrajini-2017> (дата звернення: 30.07.2017).

179. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь, 2001. 517 с.

180. Хмелевська Н. В. Розмежування понять «правова допомога» та «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (25). С. 143–149.

181. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: автореф. дис ... д-ра юрид. наук. URL: <http://mydisser.com/ru/avtoref/view/16087.html> (дата звернення: 15.11.2015).

182. Романенков А. Ф. Соотношение и применение понятий квалифицированной юридической помощи и юридической услуги в научных исследованиях и правоприменении. URL: <http://ak-femida.ru/publ>. (дата обращения: 17.11.2015).

183. Чебаненко А. М. Правова допомога і правові послуги – «дві великі різниці». *Закон і Бізнес*. 2001. № 7. С. 25–28.

184. Варфоломеева Т. В. Защита в уголовном судопроизводстве. Киев: Институт адвокатуры при Киевском ун-те им. Тараса Шевченко, 1998. 204 с.

185. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України до проекту Закону України «Про безоплатну правову допомогу»

від 24.04.2009 р. № 4406. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35120&pf35401=143003> (дата звернення: 20.11.2015).

186. Вільчик Т. Б. Співвідношення понять «правова допомога» та «правові (юридичні) послуги» в юридичній науці та законодавстві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6–2. Т. 1. С. 26–29.

187. Фещик Н. О. Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів? URL: <http://unba.org.ua/publications/1070-advokats-ka-monopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivni-zmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html> (дата звернення: 01.03.2016).

188. Артикуца Н. В. Основи вчення про юридичний термін і юридичну термінологію. Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко. Вип. VI. Київ: КНЕУ, 2005. С. 84–89.

189. Шеремета Н. В. Правнича термінологія української мови та процеси її творення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 765. С. 120–123.

190. Головань І. В. Правова-правнича або Венеціанська комісія і конституційна філологія. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/golovan/56b4e7e4ef53c> (дата звернення: 18.03.2016).

191. Яким'як О. В. Гарантоване право на професійну правничу допомогу: читаємо між рядків. Судова реформа: стан та напрями розвитку: IV Міжнародний судово-правовий форум (м. Київ, 17-18 берез. 2016 р.). Київ: Юридична практика, 2016. С. 45–48.

192. Preliminary opinion on the proposed constitutional amendments regarding the judiciary of Ukraine European commission for democracy through law (Venice commission) 24 July 2015 № 803/2015. URL: [http://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2015\)016-e](http://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2015)016-e) (Last accessed: 25.03.2016).

193. Comparative table proposals on amending the constitution prepared by the working group on justice of the constitutional commission of Ukraine European

commission for democracy through law (Venice commission) 24 July 2015 № 803/2015. URL: [http://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2015\)024-e](http://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2015)024-e) (Last accessed: 25.03.2016).

194. Заборовський В. В. Професійна діяльність адвоката – це правова, юридична чи професійна правнича допомога? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 140–145.

195. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. Москва: МНИМП, 1998. 600 с.

196. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків: Право, 2008. 304 с.

197. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 209 с.

198. Ісакова В. М. Право на правову допомогу як елемент принципу доступності правосуддя. *Форум права*. 2012. № 4. С. 404–410.

199. Джуська А. В. Право на правову допомогу як гарантія конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Право: історія, теорія, практика: матеріали між народ. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 14-15 берез. 2014 р.)*. Херсон: Гельветика, 2014. С. 30–32.

200. Шрамко Ю. Т. Конституційне регулювання інституту безоплатної правової допомоги в країнах СНД і Балтії (порівняльний аналіз). *Віче*. 2009. № 3. URL: <http://viche.info/journal/1355/> (дата звернення: 02.04.2016).

201. О юридической помощи, гарантируемой государством: Закон Республики Молдова от 26.07.2007 г. № 198-XVI. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=341880&lang=2> (дата обращения: 19.04.2016).

202. Джуская А. В. Конституционное урегулирование права личности на бесплатную правовую помощь в Украине и Республике Молдова: сравнительно-правовой анализ. *LEGEA SI VIATA*. 2016. № 5/3 (293). С. 20–23.

203. Бреус С. Зміст права на гарантовану державою безоплатну професійну

правничу допомогу та перспективи законодавчого врегулювання механізмів його реалізації. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 19–23.

204. Варфоломеева Т. В. Суб'єкт надання правової допомоги. *Адвокат*. 2001. № 6. С. 3–5.

205. Заїка Ю. О. Українське цивільне право: навч. посіб. 2-е вид. змін. і доп. Київ: Правова єдність, 2008. 368 с.

206. Малюшевська Х. С. Відмінність цивільного та цивільно-процесуального представництва: правове обґрунтування. URL: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2009/Pravo/45820.doc.htm (дата звернення: 02.11.2017).

207. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: ИНФРА-М, 2009. 570 с.

208. Великий тлумачний словник сучасної української мови. 170 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.

209. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/forma>. (дата звернення: 29.05.2016).

210. Заботін В. Форми надання правової допомоги в цивільному судочинстві України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 1. С. 70–74.

211. Лоджук М. Т. Про форми правової допомоги в юридичних клініках України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Том 26 (65). 2-1 (Ч. 1). С. 82–90.

212. Лоджук М. Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 328 с.

213. Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги: затв. наказом М-ва юстиції України від 02.07.2012 р. № 967/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 24.05.2016 р. № 1487/5). *Офіційний вісник України*. 2012. № 50. Ст. 2002.

214. Коршенко А. В. Право на правову допомогу в системі конституційних прав людини і громадянина. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали кругл. столу, присвяч. 17-тій річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2013 р.). Київ: Інтерсервіс, 2013. С. 101–104.

215. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алтера: КНТ; Київ: Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

216. Пчолкін В. Д., Федосова О. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності правоохоронних органів. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 8–12.

217. Рабінович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Український часопис прав людини*. 1995. № 2. С. 16–23.

218. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана: теорія і практика. Харків: Видавництво НУВС, 2004. 448 с.

219. Демиденко В. О. Утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина: посіб. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2001. 100 с.

220. Радзієвська В. В., Зайчук О. В. Формування правового визначення поняття механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Права людини в умовах сучасного державотворення*: матеріали IV Міжнарод. наук.-практ. конф. (11–12 груд. 2009 р.). Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. С. 39–41.

221. Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

222. Савченко В. А. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина як головний обов'язок держави. *Держава і закон: теорія, практика, методика*: збірник наук. праць. Івано-Франківськ: ВОНР та РВД ПЮІ ЛьвДУВС, 2007. Вип. II. С. 101–110.

223. Сопілко І. М. Суб'єктний аналіз механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний вісник*. 2011. № 2 (19). С. 75–80.

224. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції та внутрішньо переміщеним особам в Україні. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 22-23 квіт. 2016 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 32–35.

225. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 97–103.

226. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах від 24.05.1993 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 47. Ст. 3169.

227. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства: прийн. делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі 01.10.1988 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_343 (дата звернення: 03.06.2016).

228. Прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць у 2018 році. URL: https://www.golovbukh.ua/dovidnyki_prozhitkovijj_minimum_pratsezdatnikh_osib (дата звернення: 02.01.2018).

229. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 87. Ст. 2471.

230. Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. *Офіційний вісник України*. 1998. № 1. Ст. 5.

231. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності доопрацьованого законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо

правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30.01.2016 р. № 2-в/2016 (справа № 1-22/2016). *Офіційний вісник України*. 2016. № 13. Ст. 542.

232. Окрема думка судді Конституційного Суду України Вдовіченка С.Л. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20.01.2016 р. № 1-в/2016 (справа № 1-15/2016). *Офіційний вісник України*. 2016. № 11. Ст. 477.

233. Окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20.01.2016 р. № 1-в/2016 (справа № 1-15/2016). *Офіційний вісник України*. 2016. № 11. Ст. 477.

234. Адвокатська монополія: що про це думають юристи? *Закон і бізнес*. URL: http://zib.com.ua/ua/print/122942-advokatska_monopoliya_scho_pro_ce_dumayut_yuristi.html (дата звернення: 23.08.2016).

235. Шепель Т. Адвокатська монополія: закон як дишло. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/shepel/advokatska-monopoliya-zakon-jak-dishlo-145187.html> (дата звернення: 10.10.2017).

236. Кухнюк Д. Виключне право адвокатів на представництво в судах: pro et contra. URL: <http://iadvocate.com.ua/vyklyuchne-pravo-advokativ-na-predstavnytstvo-v-sudah-pro-et-contra/> (дата звернення: 01.09.2017).

237. Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії: проект Закону України від 28.09.2017 р. № 7147. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 (дата звернення: 20.11.2017).

238. Дійсні дипломи не ставляться під сумнів. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2017/10/6/165266.htm> (дата звернення: 21.11.2017).

239. Есть ли шанс у реформы юробразования? – решали в АЮУ. URL: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2017/11/2/165906.htm> (дата обращения: 25.11.2017).

240. Сергій Ківалов заявив, що зареєстрований скандальний законопроект про юридичну освіту обмежує доступ до професії. URL: <http://opposition.org.ua/uk/news/sergij-kivalov-zayaviv-shho-zareestrovaniy-skandalnij-zakonoproekt-pro-yuridichnu-osvitu-obmezhue-dostup-do-profesi.html/> (дата звернення: 25.11.2017).

241. Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію: проект Закону України від 17.10.2017 № 7147-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 25.11.2017).

242. Джуська А. В. Право особи на професійну правничу допомогу в контексті сучасної конституційної реформи правосуддя. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали міжвузів. кругл. столу, присвяч. Дню юриста України (м. Київ, 28 верес. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 22–28.

243. Гудима Д. Чи лише адвокати можуть мати доступ до здійснення захисту та представництва у судах? (зарубіжний досвід). URL: [http://www.yurincom.com/ua/legal_practice/analitichna_yurysprudentsiia/chy_lyshe_advokaty_mozhut_maty_dostup_do_zdiisnennia_zakhystu_ta_predstavnytstva_u_sudakh__\(zarubizhnyi_dosvid\)-publication/](http://www.yurincom.com/ua/legal_practice/analitichna_yurysprudentsiia/chy_lyshe_advokaty_mozhut_maty_dostup_do_zdiisnennia_zakhystu_ta_predstavnytstva_u_sudakh__(zarubizhnyi_dosvid)-publication/) (дата звернення: 10.12.2017).

244. Ханік-Посполітак Р. Ю. Аудиторська діяльність: сучасний стан та проблеми правового регулювання. Договір на проведення аудиту. Львів. 1998. 173 с.

245. Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги та ліквідацію Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.06.2012 р. № 504. *Офіційний вісник України*. 2012. № 43. Ст. 1668.

246. Загуменник В. І., Проценко В. В. Державне управління та виконавча влада в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. акад. Нац. акад. прав. наук України

О. Д. Крупчана. Бендери: Київ; ДУВПП «Бендерська друкарня «Поліграфіст», 2015. 296 с.

247. Положення про Міністерство юстиції України: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. *Офіційний вісник України*. 2014. № 54. Ст. 1455.

248. Положення про Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі: затв. наказом М-ва юстиції України від 23.06.2011 р. № 1707/5. *Офіційний вісник України*. 2011. № 49. Ст. 1984.

249. Положення про Міністерство соціальної політики України: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 14.06.2015 р. № 423. *Офіційний вісник України*. 2015. № 51. Ст. 1655.

250. Порядок та критерії залучення органами місцевого самоврядування юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги: затв. наказом М-ва юстиції України від 15.06.2012 р. № 891/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 48. Ст. 1914.

251. Типове положення про установу з надання безоплатної первинної правової допомоги: затв. наказом М-ва юстиції України від 28.03.2012 р. № 483/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 26. Ст. 1000.

252. Бюро правової допомоги: ваш юридичний провідник. URL: <http://www.legalaid.gov.ua/images/docs/Legal-Aid-Bureau.pdf> (дата звернення: 30.07.2017).

253. Статистичні дані щодо діяльності системи безоплатної вторинної правової допомоги (станом на 22.01.2018 р.). URL: <http://legalaid.gov.ua/ua/statistics-ukr> (дата звернення: 22.01.2018).

254. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. Київ: Юстиніан, 2006. 272 с.

255. Немченко С. С. Нормативно-правові основи діяльності юридичних клінік у сфері надання безоплатної правової допомоги. *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 27–32.

256. Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: затв. наказом М-ва науки і освіти України від 03.08.2006 р. № 592. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2365.

257. Джуська А. В. Юридична клініка як суб'єкт забезпечення особи безоплатною правовою допомогою в Україні. *LUDSKÉ A OBČIANSKÉ PRÁVA A SLOBODY: MECHANIZMUS ICH IMPLEMENTÁCIE A OCHRANY V RÔZNYCH ODVETVIACH PRÁVA*: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie (Bratislava, 19-20 septembra 2014 r.). Bratislava: Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva, 2014. S. 179–182.

258. Савченко В. А., Соловій Я. І., Фелик В. І., Юрчишин В. Д. Основи кримінального процесу Федеративної Республіки Німеччина: навч. посіб. Харків: Право, 2017. 372 с.

259. Молдован А. В., Савченко В. А., Садова Т. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, США: навч. посіб. Київ: Алерта, 2014. 334 с.

260. Шрамко Ю. Т. Законодавче регулювання інституту безоплатної правової допомоги в країнах СНД та Балтії (порівняльний аналіз). *Держава і право*: зб. наук. праць: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. Вип. 44. С. 232–238.

261. Положение о деятельности параюристов: утв. Нац. советом Республики Молдова по юридической помощи, гарантируемой государством, Решением от 15.06.2011 г. № 5. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=341880&lang=2> (дата обращения: 31.07.2017).

262. Хільчевська К., Сіома М. Доступ до правової допомоги у сільських громадах: нові можливості / Всеукраїнська благодійна організація «Українська фундація правової допомоги». URL: <http://ulaf.org.ua/dostup-do-pravovoyi-dopomogi-u-silskih-gromadah-novi-mozhlivosti/> (дата звернення: 31.07.2017).

263. Засади державної політики України в галузі прав людини: затв. постановою Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 35. Ст. 303.

264. Порядок роботи громадської приймальні з надання безоплатної

первинної правової допомоги: затв. наказом М-ва юстиції України від 21.09.2011 р. № 3047/5. *Офіційний вісник України*. 2011. № 75. Ст. 2819.

265. Порядок надання безоплатної первинної правової допомоги у Міністерстві охорони здоров'я України: затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 04.11.2011 р. № 753. *Офіційний вісник України*. 2011. № 95. Ст. 3477.

266. Порядок надання безоплатної первинної правової допомоги у Солонянській районній державній адміністрації: затв. розпорядженням голови Солонянської районної державної адміністрації від 11.03.2014 р. № Р-67/0/226-14 URL: http://solon-rn.dp.gov.ua/OBLADM/solon_rda.nsf/docs/146C34719C2742B2C2257CA9002542AC?OpenDocument&PrintForm (дата звернення: 01.06.2017).

267. Порядок інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 р. № 1363. *Офіційний вісник України*. 2011. № 101. Ст. 3719.

268. Джуська А. В. Порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні. *SUPREMATIA DREPTULUI*. 2016. № 3. С. 190–197.

269. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252.

270. Пильгун Н. В., Рошук М. В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина в контексті функціонування принципу верховенства права в Україні. *Науковий вісник Ужгород. нац. ун-ту*. 2014. Вип. 26. С. 40–43.

271. Єльнікова М. О. Удосконалення механізму реалізації та захисту прав людини в Україні. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 76–83.

272. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2016 р. URL: <http://ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentation>

s/&page=3 (дата звернення: 15.08.2017).

273. Статистична інформація про звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2013–2015 рр. URL: <http://ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/statistics/> (дата звернення: 15.08.2017).

274. Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесах та представництва у кримінальному процесі: затв. наказом М-ва юстиції України від 21.12.2017 р. № 4125/5. *Офіційний вісник України*. 2017. № 101. Ст. 3137.

275. Питання оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 р. № 465. *Офіційний вісник України*. 2014. № 77. Ст. 2189.

276. «Горе адвокатам, які бачать свій заробіток лише в системі БПД», – Андрій Вишневський. URL: <http://yur-gazeta.com/interview/gore-advokatam-yaki-bachat-sviy-zarobitok-lishe-v-sistemi-bpd--andriy-vishnevskiy-.html> (дата звернення: 20.08.2017).

277. Про реалізацію правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2017–2019 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 638-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/638-2017-%D1%80> (дата звернення: 30.12.2017).

278. Про оголошення в Україні 2018 року Роком реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!»: Указ Президента України від 14.11.2017 р. № 361/2017. *Офіційний вісник України*. 2017. № 93. Ст. 2821.

279. Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року: схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 р. № 1012-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 8. Ст. 314.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дані статистичних звітів щодо звернень осіб до регіональних, місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

А.1

Безоплатна правова допомога	
551	точка доступу до безоплатної правової допомоги діють в Україні
23	Регіональних центри (з 1 січня 2013 року)
96	місцевих центрів (з 1 липня 2015 року)
432	Бюро правової допомоги (з 1 вересня 2016 року)
Результативність роботи центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги	
Захист у кримінальних провадженнях (з 1 січня 2013 року, регіональні центри безоплатної правової допомоги):	
50183	випадків захисту осіб, до яких застосовано адмінзатримання або адмінарешт
93373	випадків захисту осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочину
244032	Випадки захисту за призначенням у кримінальних провадженнях
7843	випадків надання допомоги засудженим до позбавлення волі
Досягнення адвокатів у кримінальних провадженнях (з 1 січня 2013 року, регіональні центри безоплатної правової допомоги):	
2231	виправдувальних вироків або рішень про закриття провадження
23342	випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням
8074	випадків призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом
4927	випадків зменшення обсягу обвинувачення
5792	випадків обрання більш м'якого запобіжного заходу
Правова допомога у цивільних та адміністративних судових спорах (з 1 липня 2015 року, місцеві центри безоплатної правової допомоги, сумарно діяльність центральних офісів та бюро правової допомоги):	
911078	звернення до центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги
793874	особам надано правові консультації працівниками місцевих центрів
126404	прийнятих письмових звернень про надання безоплатної вторинної правової допомоги
115264	рішення про надання адвоката для представництва в суді
14369	осіб спрямовано до партнерських установ та організацій для отримання інших видів допомоги
Клієнти місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги	
54,07 %	особи, середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму
21,02 %	Інваліди
4,41 %	внутрішньо переміщені особи

0,75 %	діти, які перебувають у складних життєвих обставинах
0,59 %	Біженці
17,65 %	ветерани війни
1,52 %	інші категорії
Найчастіше до місцевих центрів та бюро системи безоплатної правової допомоги звертаються за допомогою з наступних питань:	
15,33 %	Соціальні
10,90 %	Спадкові
12,09 %	Сімейні
0,78 %	Медичні
5,14 %	Трудові
4,17 %	Адміністративні
8,29 %	Земельні
6,37 %	Договірні
6,81 %	Житлові
17,47 %	інші цивільні
3,23 %	виконання судових рішень
1,10 %	неправові питання
8,33 %	Інші

A.2

Рік	Загальна кількість осіб, які звернулися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини	Загальна кількість зареєстрованих звернень
2013	59016	17050
2014	30415	13583
2015	56856	19030
2016	63861	23925

A.3

Рік	Кількість повідомлень (письмових звернень) про порушення громадянських прав	% загальної кількості	Кількість повідомлень (письмових звернень) про порушення права на правову допомогу	% загальної кількості
2013	19606	51,4	Відсутня інформація	
2014	19564	55,6	1220	3,47
2015	24475	55,01	3722	8,36

Додаток Б

Результати соціологічного усного опитування громадян (150 осіб) віком 28-70 років, більшість з яких (83 %) мають неюридичну освіту (місто Київ, лютий – березень 2017 р.)

Питання	Позитивна відповідь («так»), %	Негативна відповідь («ні»), %	Відмовилися від відповіді, %
1. Чи обізнані Ви щодо існування системи безоплатної правничої допомоги в Україні?	85	15	0
2. Чи поінформовані Ви відносно процедури отримання безоплатної правничої допомоги в Україні?	0	100	0
3. Чи маєте Ви досвід звернень за на наданням безоплатної правничої допомоги?	0	100	0
4. Чи є, на Вашу думку, доступною безоплатна правнича допомога в місті Києві?	14	72	14
5. Чи є, на Вашу думку, інформація про безоплатну правничу допомогу достатньо доступною для громадян?	0	100	0
6. Чи довірилися би Ви суб'єктам, які надають безоплатну правничу допомогу?	43	57	0
7. Чи обізнані Ви, в яких випадках, згідно з чинним законодавством України, правнича допомога надається безоплатно?	29	71	0
8. Чи добре Ви ставитесь до того, що згідно з чинним законодавством України, виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення?	42	29	29

Додаток В

Акти впровадженнь результатів дисертаційної роботи

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ

Управління забезпечення прав людини

вул. Богомольця, 10, м. Київ, 01601,
тел. 254-93-33, uzpl@police.gov.ua

21 квітня 2017 року № 508/37/11/01-2017

На № _____ від _____

Спеціалізована вчена рада Д 26.007.04 у Національній академії внутрішніх справ

пл. Солом'янська, 1, м. Київ – ДСП,
03035

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Комісія у складі:

т.в.о. начальника Управління забезпечення прав людини Дзюби Є.В.;
начальника відділу Управління забезпечення прав людини
Тарасенка К.В.;

головного спеціаліста відділу Управління забезпечення прав людини
Кочкадамяна А.Г. – розглянувши результати дисертаційного дослідження
здобувача кафедри конституційного та міжнародного права Національної
академії внутрішніх справ Джуської Анни Володимирівни на здобуття
наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Конституційне право
людини на професійну правничу допомогу в Україні» зі спеціальності 12.00.02
– конституційне право; муніципальне право, встановила, що вони мають
високий теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість та
можуть бути враховані в процесі нормотворчої діяльності Управління
забезпечення прав людини Національної поліції України, під час проведення
навчальних тренінгів, семінарів, круглих столів, підготовки навчальної
літератури, роздаткових матеріалів з питань забезпечення прав і свобод людини
для працівників поліції.

Члени комісії:

 **Є.В. Дзюба**
 **К.В. Тарасенко**
А.Г. Кочкадамян



УКРАЇНА

ДАРНИЦЬКА РАЙОННА В МІСТІ КИЄВІ ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

вул. О.Колонтає, 11, м.Київ, 02968, тел. (044) 564-90-10, тел. факс (044) 563-25-37
E-mail: zagvid@drda.gov.ua, zvernennya@drda.gov.ua Web: darn.kievcity.gov.ua Код ЄДРПОУ 37388222

27.09 2017 № 101-9769/04

на № _____ від _____

Спеціалізована вчена рада Д 26.007.04
у Національній академії внутрішніх справ
пл. Солюмяцька, 1, м. Київ – ДСП, 03035

Щодо впровадження результатів
дисертаційного дослідження А.В. Джуської
на тему «Конституційне право людини
на професійну правничу допомогу в Україні»

Комісія у складі: керівника апарату Дарницької районної в місті Києві державної адміністрації Кучука О.М., начальника юридичного відділу апарату Дарницької районної в місті Києві державної адміністрації Богатюка П.Д. склала цю довідку з приводу розгляду результатів дисертаційного дослідження здобувача кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ Джуської А.В. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні» зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право у витяглі витягів із тексту дисертації, в яких досліджено порядок забезпечення відповідними суб'єктами конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, наведено конкретні аргументовані пропозиції щодо шляхів вдосконалення забезпечення реалізації конституційного права людини на професійну правничу

007183

допомогу в Україні, а також щодо удосконалення нормативно-правової бази з метою надання особі дійсно якісної та кваліфікованої професійної правничої допомоги, у тому числі безоплатної.

Комісія вважає, що представлені положення дисертації, отримані на основі проведеного дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість та будуть використані в професійній діяльності працівників юридичного відділу апарату Дарницької районної в місті Києві державної адміністрації.

**Керівник апарату Дарницької районної
в місті Києві державної адміністрації**



Кучук Олег Миколайович

**Начальник юридичного відділу апарату
Дарницької районної в місті Києві
державної адміністрації**

Богатюк Петро Дмитрович

ЮРИДИЧНА КОМПАНІЯ «ФАКТОРІЯ ГРУП»
 03057, м. Київ, вул. О. Довженка, 12-А (3 пов.), офіс 312.
 код ЄДРПОУ 38398729
 E-mail: info@faktoria-group.com.ua Сайт: www.faktoria-group.com.ua
 Тел: +38 044-383-06-76, +38 093 200 20 11



ВХ.№ 75 від 10.10.2016 року

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Юридичною компанією ТОВ «Факторія груп» було розглянуто результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ Джуської Анни Володимирівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні» зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право у вигляді витягів із тексту дисертації, у яких досліджено поняття, види та місце конституційного права людини на професійну правничу допомогу в системі конституційних прав і свобод людини в Україні, поняття та суб'єкти забезпечення права на професійну правничу допомогу, надано конкретні пропозиції та рекомендації щодо шляхів вдосконалення забезпечення вказаного права з урахуванням останніх змін до Конституції України (щодо правосуддя) від 02.06.2016, що підвищує актуальність та значимість проведеного наукового дослідження.

Представлені положення дисертації, отримані на основі проведеного дослідження, виявили необхідний теоретичний і методологічний рівень та практичну значимість для працівників (юристів) ТОВ «Факторія груп», а тому будуть використані у їх професійній діяльності, для підвищення кваліфікації та якості надання правничих послуг.

Директор



Семенов С.О

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної
академії внутрішніх справ
полковник поліції

С.Д. Гусарєв



АКТ

**впровадження в освітній процес матеріалів кандидатської дисертації
здобувача кафедри конституційного та міжнародного права Національної
академії внутрішніх справ Джуської Анни Володимирівни**

Комісія у складі:

завідувача кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента, підполковника поліції Калиновського Б.В.; завідувача кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента, підполковника поліції Завального А.М.; завідувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента, підполковника поліції Кравця В.М. –

розглянувши матеріали дисертаційного дослідження здобувача кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ Джуської Анни Володимирівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні» зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, встановила, що вони можуть бути використані під час розробки навчальних програм, тематичних планів, планів семінарських занять із курсантами, студентами денної та заочної форми навчання, слухачами магістратури з навчальних дисциплін «Конституційне право», «Конституційна реформа в Україні», «Міжнародно-правові стандарти з прав людини».

Результати дисертаційного дослідження Джуської Анни Володимирівни відображено у таких публікаціях, що рекомендовані для вивчення слухачам та курсантам Національної академії внутрішніх справ:

1. Коршенко А. В. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх співвідношення з національними стандартами. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 375–378.
2. Коршенко А. В. Генеза права на правову допомогу. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2013. № 4 (29). С. 21–25.
3. Коршенко А. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 106–111.
4. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 38–43.
5. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 97–103.
6. Джуская А. В. Конституционное урегулирование права личности на бесплатную правовую помощь в Украине и Республике Молдова: сравнительно-правовой анализ. *LEGEA SI VIATA*. 2016. № 5/3 (293). С. 20–23.
7. Джуська А. В. Порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні. *SUPREMATIA DREPTULUI*. 2016. № 3. С. 190–197.
8. Коршенко А. В. Право на правову допомогу в системі конституційних прав людини і громадянина. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали кругл. столу, присвяч. 17-тій річниці

прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2013 р.). Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс». 2013. С. 101–104.

9. Коршенко А. В. Правова природа конституційного права особи на правову допомогу. *Конституційні засади правового життя: світові традиції та національні реалії*: матеріали міжнарод. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 28 черв. 2013 р.). Київ. 2013. С. 67–71.

10. Коршенко А. В. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних правозахисних інституціях. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-16 лист. 2013 р.). Ч. І. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив». 2013. С. 37–39.

11. Коршенко А. В. Європейські стандарти права особи на правову допомогу та їх імплементація в законодавстві України. *Міжнародне, наднаціональне та національне право: проблеми конвергенції*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 11-річчю Інституту національного та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, 13 груд. 2013 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2013. С. 90–92.

12. Джуська А. В. Право на правову допомогу як гарантія конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 14-15 берез. 2014 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика». 2014. С. 30–32.

13. Джуська А. В. Юридична клініка як суб'єкт забезпечення особи безоплатною правовою допомогою в Україні. *LUDSKÉ A OBČIANSKÉ PRÁVA A SLOBODY: MECHANIZMUS ICH IMPLEMENTÁCIE A OCHRANY V RÔZNYCH ODVETVIACH PRÁVA*: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie (Bratislava, 19-20 septembra 2014 r.). Bratislava: Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva. 2014. S. 179–182.

14. Джуська А. В. Конституційне право людини на правову допомогу у світлі рішень Конституційного Суду України. *Конституція України: шляхи*

вдосконалення: матеріали кругл. столу (м. Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2015. С. 20–23.

15. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції та внутрішньо переміщеним особам в Україні. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 22-23 квіт. 2016 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет. 2016. С. 32–35.

16. Джуська А. В. Право особи на професійну правничу допомогу в контексті сучасної конституційної реформи правосуддя. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали міжвузів. кругл. столу, присвяч. Дню юриста України (м. Київ, 28 верес. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2017. С. 22–28.

ВИСНОВОК: упровадження результатів дисертації здобувача кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ Джуської Анни Володимирівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні» зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право в освітній процес при викладанні дисциплін на кафедрі конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ буде сприяти поглибленню змісту наступних дисциплін:

- Конституційне право – під час підготовки лекції «Конституційні права, свободи та обов’язки людини і громадянина в Україні» за темою №5;

- Конституційна реформа в Україні – під час підготовки лекцій «Теорія конституціоналізму та конституційна реформа в Україні» за темою №1; «Конституційно-правові засади гуманітарної реформи в Україні» за темою №2;

- Міжнародно-правові стандарти з прав людини – під час підготовки лекцій: «Міжнародно-правові стандарти прав людини – основа галузі

міжнародного права прав людини» за темою №1; «Європейський суд з прав людини» за темою №3.

Члени комісії:



Б.В. Калиновський



А.М. Завальний



В.М. Кравець

«20» квітня 2017 р.

Додаток Г

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Коршенко А. В. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх співвідношення з національними стандартами. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 375–378.

2. Коршенко А. В. Генеза права на правову допомогу. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2013. № 4 (29). С. 21–25.

3. Коршенко А. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 106–111.

4. Джуська А. В. Конституційне право особи на правову допомогу: методологія дослідження. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 38–43.

5. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 97–103.

6. Джуская А. В. Конституционное урегулирование права личности на бесплатную правовую помощь в Украине и Республике Молдова: сравнительно-правовой анализ. *LEGEA SI VIATA*. 2016. № 5/3 (293). С. 20–23.

7. Джуська А. В. Порядок забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні. *SUPREMATIA DREPTULUI*. 2016. № 3. С. 190–197.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Коршенко А. В. Право на правову допомогу в системі конституційних прав людини і громадянина. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи*: матеріали кругл. столу, присвяч. 17-тій річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2013 р.). Київ: Інтерсервіс, 2013. С. 101–104.

9. Коршенко А. В. Правова природа конституційного права особи на правову допомогу. *Конституційні засади правового життя: світові традиції та національні реалії*: матеріали міжнарод. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 28 черв. 2013 р.). Київ. 2013. С. 67–71.

10. Коршенко А. В. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних правозахисних інституціях. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15-16 лист. 2013 р.). Ч. I. Львів: Центр правничих ініціатив, 2013. С. 37–39.

11. Коршенко А. В. Європейські стандарти права особи на правову допомогу та їх імплементація в законодавстві України. *Міжнародне, наднаціональне та національне право: проблеми конвергенції*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 11-річчю Інституту національного та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса, 13 груд. 2013 р.). Одеса: Гельветика, 2013. С. 90–92.

12. Джуська А. В. Право на правову допомогу як гарантія конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 14-15 берез. 2014 р.). Херсон: Гельветика, 2014. С. 30–32.

13. Джуська А. В. Юридична клініка як суб'єкт забезпечення особи безоплатною правовою допомогою в Україні. *LUDSKÉ A OBČIANSKÉ PRÁVA A SLOBODY: MECHANIZMUS ICH IMPLEMENTÁCIE A OCHRANY V RÔZNYCH ODVETVIACH PRÁVA*: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie (Bratislava, 19-20 septembra 2014 r.). Bratislava: Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva, 2014. S. 179–182.

14. Джуська А. В. Конституційне право людини на правову допомогу у світлі рішень Конституційного Суду України. *Конституція України: шляхи вдосконалення*: матеріали кругл. столу (м. Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 20–23.

15. Джуська А. В. Надання безоплатної правової допомоги учасникам антитерористичної операції та внутрішньо переміщеним особам в Україні. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 22-23 квіт. 2016 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. С. 32–35.

16. Джуська А. В. Право особи на професійну правничу допомогу в контексті сучасної конституційної реформи правосуддя. *Європейська інтеграція та євроатлантичне співробітництво України: історія, сучасність та перспективи*: матеріали міжвузів. кругл. столу, присвяч. Дню юриста України (м. Київ, 28 верес. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 22–28.